

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

НАУКОВИЙ ВІСНИК

*МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Засновано 2008 р.

№ 2 (42)

листопад 2016

Внесено до Переліку фахових видань України
галузі «Історичні науки»
(наказ МОН України від 12.05.2015 р. № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2016

УДК 930
ББК 63
Н 34

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 9 від 29.11.2016 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Валерій БУДАК доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України; голова редакційної колегії;
Микола ШИТЮК доктор історичних наук, професор, головний редактор;
Владислав ПАРХОМЕНКО доктор історичних наук, доцент; відповідальний секретар.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Олександр ГУРЖІЙ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Віктор ДАНИЛЕНКО член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Микола ЗЕРКАЛЬ доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Ігор НІКОЛАЄВ доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Надія РИЖЕВА доктор історичних наук, професор (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Олег ГОРДУНОВСЬКИЙ доктор історичних наук, професор (Черкаський інститут банківської справи УБСНБ України);
Валерія ЦУБЕНКО доктор історичних наук, професор (Одеська державна академія будівництва та архітектури).

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Миколи Шитюка. — № 2 (42), листопад 2016. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. — 170 с.

ISSN 2519-2809

У збірнику наукових праць вміщено статті з актуальних проблем історичної науки, зокрема етнології, історіографії, краєзнавства, вітчизняної та всесвітньої історії. Значна кількість матеріалу присвячена малодослідженим питанням історії України.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

УДК 930
ББК 63

ЗМІСТ

Розділ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Олег БАБЕНКО	Доля пам'ятників радянським воїнам та кладовищ, що потрапляли у зону затоплення водосховищем Кременчуцької ГЕС (за матеріалами державного архіву Кіровоградської області)	7
Володимир БУГРІЙ	Становлення історичної науки і освіти у Сумському інституті соціального виховання (початок 30-х рр. ХХ ст.)	13
Анастасія ГЕВКО	Селянський повстанський рух на Півдні України (1917–1921 рр.) у мемуарній спадщині	19
Тетяна ГРИЩЕНКО	Внесок сільськогосподарського наукового комітету України у становлення й перші роки діяльності Всеукраїнського сільськогосподарського музею	23
Олексій ЗАХАРЧЕНКО	Нацистський проект «Готенланд» в Криму і на Півдні України	27
Наталія КАЛКУТІНА	Іноземні військовополонені на Півдні України: проблема взаємовідносин з місцевим населенням (1944–1950 рр.)	37
Тетяна КУЗНЕЦЬ	Церковний спів в системі початкової освіти Київської єпархії початку ХХ століття	43
Тімеа КУЛЧАР	Культурно-гуманітарний аспект транскордонного співробітництва України та Угорщини	48
Василь МІЩАНИН	Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України: нові підходи	54
Віра РЕВЕНКО	Соціальне становище селян Південної України в 1945–1951 рр.	61
Марія РУБАН	Визначення поняття волонтерства	66
Ольга ТРЕТЯКОВА	Особливості створення та діяльності польських національних сільських рад Херсонського округу в міжвоєнний період	70
Михайло ЯНЧУК	Активність духовенства Київської єпархії щодо відкриття церковних шкіл у 1860-х роках	76

Розділ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Євген МЕЛЬНИКОВ	Історико-біографічні портрети батьків російської анархії: М. Бакуніна і П. Кропоткіна	83
Валерій ЄРМІЛОВ	Чорноморський флот у період російсько-турецької війни 1828–1829 років: епідемічні загрози	88
Наталія БУГЛАЙ	Формування позитивного іміджу Польщі на міжнародній арені	94
Крістіна ІЛЛАР	Передумови формування концептуальних засад трьох зовнішньополітичних пріоритетів Угорщини у 1990–1994 роках	98
Олександр ЛЮТИЙ	До історії створення унікального підводного крейсера	103
Олександр ЛЮТИЙ	Способи якісної металургії заліза з глибини століть	110
Юлія СЕДЛЯР	Формування інституційного механізму ЄС з реалізації політики санкцій (1945–2009 рр.)	117

Розділ 3

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ольга БАКОВЕЦЬКА	Римо-католицька церква України кінця XVIII–XIX століть: дореволюційна історіографія	125
Володимир ГАМЗА	Південнослов'янський пансіон та болгарські колонії на Півдні України	132
Dmytro NEFYODOV	Relevance of the historiographic research of Ukrainian SSR workers of postwar twenty years (1946–1965)	139

Розділ 4

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Евгеній ГОРБУРОВ, Кирил ГОРБУРОВ	Выходцы из Франции – Белен-де-Баллю. Николаевская ветвь	142
Микола ЗЕРКАЛЬ	Репресії радянської системи до селян під час голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині: долі людей	150
Владислав ПАРХОМЕНКО	Суспільно-політичне життя Миколаєва: рік 1916-й	158
Максим ШТАБА	Єврейське населення в політичному житті м. Миколаєва в кінці XIX на початку XX ст.	164
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		169

CONTENTS

Section 1

HISTORY OF UKRAINE

Oleg BABENKO	The destiny of monuments to soviet soldiers and cemeteries in the submersion zone of the Kremenchug HPS (based on materials of the state archives of Kirovograd region).....	7
Volodymyr BUGRII	The formation of historical science and education at sumy institute of social education (early 30's of the xx century).....	13
Anastasia HEVKO	The question of peasant rebel movement in the South Ukraine (1917–1921) in memoir heritage.....	19
Tetiana HRYSHCHENKO	The contribution of the agricultural scientific committee of Ukraine in the formation and early years of the all-Ukrainian agricultural museum.....	23
Oleksii ZAKHARCHENKO	Nazi project «Gotenland» in the Crimea and Southern Ukraine	27
Nataliia KALKUTINA	Foreign prisoners of war in Southern Ukraine: the problem of relations with the local population (1944–1950).....	37
Tetyana KYZNETS	Church singing in primary education diocese of Kyiv early twentieth century.....	43
Timea KULCHAR	Cultural and humanitarian aspects of cross-border cooperation Ukraine and Hungary	48
Vasyl MISCHANYN	The first congress of people's committees of Transcarpathian Ukraine: new approaches.....	54
Vira REVENKO	Socialise Outpost villagers in the South Ukraine in 1945–1951	61
Mariya RUBAN	The definition of volunteering	66
Olha TRETAKOVA	Features and establishment of polish national rural councils Kherson county interwar period	70
Mikhail YANCHUK	Clergie's activity of kyiv diocese in regard to opening religious schools in 1860 s.....	76

Section 2

WORLD HISTORY

Evhen MELNIKOV	Historical-biographical portraits of Russian parents anarchy: M. Bakunin and P Kropotkin	83
Valerii YERMILOV	The black sea fleet during the russo-turkish war of 1828–1829: epidemic threat.....	88
Natalya BUGLAY	Forming of positive image of Poland in the international arena	94
Kristina ILLAR	Prerequisites forming conceptual basis of three foreign policy priorities of Hungary in the years 1990–1994.....	98
Oleksandr LYUTY	History of a unique underwater cruiser	103
Oleksandr LYUTY	The methods of quality iron metallurgy from time immemorial	110
Yliya SEDLIAR	The formation of the EU sanctions institutions (1945–2009).....	117

Section 3
HISTORYOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Olha BAKOVECKAYA	Roman Catholic Church of the Ukraine at the end of XVIII–XIX century: the pre-revolutionary historiography	125
Volodymyr GAMZA	South-slavic boarding school and bulgarian colonies in the South of Ukraine	132
Dmytro NEFYODOV	Relevance of the historiographic research of Ukrainian SSR workers of postwar twenty years (1946–1965)	139

Section 4
HISTORYCAL STUDIES

Evgen GORBUROV, Kiril GORBUROV	Immigrants from France – Belen de Ballou. Nikolayev branch.....	142
Mykola ZERKAL	The repression of the peasants during the Holodomor 1932–1933. in Nikolaev: the fate of people.....	150
Vladyslav PARHOMENKO	Social and political life in Mykolaiv: 1916	158
Maxim SHTABA	The jewish population in the political life of Nikolaev in the late XIX early XX century	164
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....		169

Розділ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «1945/1991»

ОЛЕГ БАБЕНКО

м. Кропивницький

public@dakiro.kr-admin.gov.ua

ДОЛЯ ПАМ'ЯТНИКІВ РАДЯНСЬКИМ ВОЇНАМ ТА КЛАДОВИЩ, ЩО ПОТРАПЛЯЛИ У ЗОНУ ЗАТОПЛЕННЯ ВОДОСХОВИЩЕМ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена проблемі перенесення цивільних та військових поховань, а також скотомогильників, із зони будівництва водосховища Кременчуцької ГЕС до прилеглих районів Кіровоградської області. Висвітлюються причини перенесення могил, перебіг процесу, головні проблеми, пов'язані з перепохованням полеглих у часи Другої світової війни та облаштування могил на нових місцях, ставлення населення та робітників комунального господарства до перенесення кладовищ, витрати органів державної влади на перенесення та відтворення пам'ятників на нових місцях, а також наслідки поспіху у будівництві гідроелектростанції, які викликали надзвичайний характер багатьох робіт і недоліки у процесі перепоховання цивільних та військових осіб.

Ключові слова: планова економіка, Кременчуцька ГЕС, поховання, Друга світова війна, водосховище, переселення, увічнення пам'яті, пам'ятки історії, пам'ятки культури, скотомогильники, епідеміологічна загроза, затоплення.

Радянська історична наука, змальовуючи індустріальні досягнення в СРСР, завжди на перший план ставила кількісні досягнення економічного характеру, героїчну працю радянського народу, а також матеріальні блага, які отримали радянські люди від побудови чергового індустріального гіганта. У той же час архівні джерела, у тому числі і документи Державного архіву Кіровоградської області, свідчать про великі незручності та численні негативні наслідки, породжені не так створенням індустріального об'єкту, як тим поспіхом та пафосом, що супроводжував його побудову. Не є винятком і Кременчуцька ГЕС, яка, безумовно, є унікальною спорудою і важливим об'єктом для української економіки, але її побудова викликала настільки вагомі зміни у житті краю, що і досі незрозуміло: чого більше принесла станція – користі чи шкоди?

Певний час дослідження історії ГЕС велося лише з точки зору економічної доцільності.

При цьому архівні документи, що свідчили про проблеми, породжені будівництвом та експлуатацією станції, найчастіше не бралися до уваги. І досі класичними роботами з історії станції залишаються статті та монографії радянського періоду, зокрема «Кременчуцька ГЕС. Нариси про будівництво і пуск станції» І. В. Гнідаша [1]. Проблема ж перенесення численних поховань та могильників у зоні затоплення не порушувалася взагалі.

У той же час прецедент масового перепоховання померлих може повторитися у разі побудови нового великого об'єкту, що зачепить досить велику площу заселеного середовища. Тому не досить вдалий досвід часів побудови КремГЕС може знову стати у нагоді. Окрім того, останні дослідження про Кіровоградську область свідчать, що стан обліку загиблих у часи Другої світової війни далекий від ідеалу, тому будь-які відомості про воїнів, що увічнені на її території можуть стати у нагоді дослідникам Другої світової.

Будівництво Кременчуцької гідроелектростанції змінило не тільки долю живих мешканців Новогеоргіївського району, але й мертвих – давно померлих предків і недавніх небіжчиків-родичів мешканців зони затоплення, радянських воїнів, полеглих під час битви за Дніпро, які упокоїлися у численних похованнях на території району. З певних причин поховання не можна було залишати на дні майбутнього водосховища, а відтак прах померлих мав бути потривожений.

Першими, кого торкнулася проблема перепоховання, були воїни 2-го Українського (Степового) фронту, які загинули під час форсування Дніпра. Правий берег Дніпра, як і острови серед могутньої ріки, став місцем запеклих боїв у роки радянсько-німецької війни, зокрема восени 1943 року. Розміри втрат серед радянських бійців фантастичні. Більшість їхніх останків поглинули води Дніпра під час його форсування цієї за допомогою «підручних засобів». Ті ж, хто переправилися на правий берег, теж масово гинули при звільненні придніпровських сіл і містечок або помирали від ран на евакопунктах, чекаючи переправи до шпиталів на лівому березі.

Загиблих ховали у поодиначних похованнях або групових, так званих братських, могилах. Місцем поховання найчастіше ставало місце загибелі вояка – поле, селянське подвір'я, край дороги, окоп. На середину 1950-х рр. далеко не всі залишки бійців були виявлені, а тим більше знесені у меморіальні могили і оздоблені пам'ятниками та пам'ятними дошками з іменами загиблих. Оскільки багато з таких поховань потрапляли до зони затоплення водами майбутнього водосховища через будівництво Кременчуцької ГЕС, то в Новогеоргіївському районі здійснили облік усіх наявних військових поховань та пам'ятників на них. Їх нараховували 26.

Подібну роботу виконали і в селах, теж призначених до затоплення, сусідніх з Кіровоградщиною районів Черкаської та Полтавської областей.

Усі останки воїнів запланували перенесли до незатоплюваної зони. Розпочали це робити в 1956-му, а намітили закінчити в 1957 році. Таке розпорядження підписали секретар Новогеоргіївського РК КП(б)У Річка та голова РВК Калінін [2, 3].

Якихось урочистостей під час перепоховань не планували. Впродовж 1956 року за рахунок місцевих бюджетів закупили бетонні пам'ятники, які планували встановити на деяких могилах. Того ж року у Новогеоргіївському районі придбали загалом 7 скульптур. Їх мали намір встановити в селах Іванове, Захарівка, Таловій Балці та інших селах.

У деяких селах – Миронівка, Федірки, Арсенівка, до справи поставилися особливо недбало. Перенесені залишки воїнів одразу опинилися в невпорядкованих могилах: землю насипали абияк, до осені на них вигналися високі й густі бур'яни, бадилля від яких не знищили навіть і в грудні 1956 року. Також тут не спромоглися закласти фундаменти під пам'ятники.

У селах Захарівка, Глинськ, Талова Балка голови сільських рад Скоринець, Лантух, Ільченко хоч і організували роботи зі спорудження фундаментів під пам'ятники, але самих скульптур не встановили, тож вони ховалися в колгоспних коморах, чекаючи наступного року. Ті пам'ятники, що були встановлені влітку 1956 року, не мали огорож, навколо них не висадили дерев, не розбили і квітників. Постановою бюро Новогеоргіївського РК КП(б)У від 7 грудня 1956 року «...за безвідповідальне ставлення до будівництва пам'ятників і охорони братерських могил» голів сільських рад – Глинської, Захарівської, Федірківської, Арсенівської, – «попередили» [3, 67].

Чимало запланували зробити і наступного, 1957 року. Спеціальними заходами, затвердженими бюро Новогеоргіївського РК КП(б)У, впродовж весняних місяців, але не пізніше як до 1 травня 1957 року, навколо пам'ятників та братерських могил повинні були з'явитися фундаментальні огорожі та висаджені дерева. Для полеглих воїнів за звільнення м. Новогеоргіївська та с. Арсенівка влада запланувала замовити нові пам'ятники. Прах бійців з могил с. Мовчанівки та Скелевої намітили перепоховати в с. Миронівка, з Картамишеве – в с. Арсенівка.

Підлягали перенесенню з дна майбутнього водосховища поховання в Новогеоргіївську – до «Нового міста»; з братерських могил сіл Пеньківка та Подорожнє – до «Зразкового села»; з Калантаєво – до Нового Калантаєво; з Чернечого – до Павлівки; з Вітрівки – в

Микільське; зі Старого Липового – в Миронівку; з Нового Липового та Калабарок – до Талової Балки. Нові пам'ятники вирішили встановити на могилах полеглих воїнів в «Новому місті», «Зразковому селі», на Озерах, в Новому Калантаєві, в Ревівці та ще в 6 селах Новогеорґіївського району [3, 68].

Перенесення праху 169 загиблих у роки війни радянських воїнів, похованих у Новогеорґіївську на базарній площі, здійснили тільки у квітні 1959 року. Для цього останки поклали до нових трун, перевезли на відстань 20 км, одразу встановили на місці нового поховання пам'ятник, витративши на всі роботи майже 10 тис. крб.

Іншу могилу, де покоївся прах 15 радянських воїнів, полеглих у боях за звільнення Новогеорґіївська, теж перенесли весною 1959 року. Якщо під час першого поховання ще періоду війни могила мала розміри 14 x 2 x 2 м, загалом 56 м кв., то на новому місці залишки воїнів вклали в 3 труни і помістили в яму розміром 3 x 2 x 2 м. Під час перенесення останків цих воїнів одночасно розібрали і перевезли пам'ятник «Свободи» [4, 4–5].

Перенесення праху інших воїнів, які загинули за звільнення м. Новогеорґіївська, завершили лише в серпні 1959 року – за півтора місяці до початку затоплення чаші водосховища. Окрім братерських, в м. Новогеорґіївську були ще й т.зв. поодиначні могили загиблих воїнів. Так, на подвір'ї школи № 5 в могилі лежали три бійці, у Великому сквері знаходилася поодиначна могила, на площі Петровського – дві могили, на кладовищі старообрядців – 24 військові поховання, поодиначне поховання було і на вул. Свободній.

Усіма роботами з перепоховання керував Н. К. Булаєнко – бригадир спеціальної бригади з перенесення братерських могил, створеної у Новогеорґіївському міському комунгоспі. Одночасно з перенесенням праху радянських воїнів перенесли з Новогеорґіївська до «Нового міста» і погруддя Леніна.

До зони затоплення також потрапляли поодиначні військові поховання у селах Чернече, Вітрівка, Велегурівка, Чаплине, Подорожне, Ревівка. Макариха, Ключкове Новогеорґіївського району. Схоже, що полеглих радянських воїнів хоронили там, де їх застала смерть.

Так, в с. Чернече було поховано загалом трое бійців, їхні могили були в трьох людських дворах. У Велегурівці, Новому Липовому, Чаплине могили були або в центрі сіл, або біля шкіл.

Деякі воїни свій останній земний прихисток знайшли «біля колгоспу, біля сільради, біля клубу, на схід 2 км від сільської ради, за 0,5 км на захід від сільської ради, в центрі села» тощо. В таких селах, як Змитниця, Старе Липове, Калабарок братерські могили налічували десятки поховань. Так, у Змитниці у двох могилах були поховані загалом 47 радянських воїнів, а місце для їхнього поховання вибрали біля «садиби Герасименка Є. Ю.». У с. Калабарок 16 полеглих бійців поховали біля школи. Загалом в тих селах Новогеорґіївського району, що потрапляли до зони затоплення, знаходилося 26 військових поховань [5, 3]. У них знаходилися останки 2876 полеглих бійців, прах яких було перенесено у нові поховання [6, 60].

Через поспіх та великі об'єми робіт перепоховання здійснювали не урочисто, а, ніби, крадькома. У то же час лише доводиться вірити тогочасним офіційним документам, що жоден загиблий воїн не опинився на дні штучного водосховища. Про це нас запевняють тогочасний заступник голови Новогеорґіївського РВК Гирич, начальник Кіровоградського райвідділу з підготовки водосховища КремГЕС до затоплення Кульга, представник Новогеорґіївської районної санітарно-епідеміологічної станції Артеменко. Саме їхні підписи стоять в актах ексгумацій та перепоховань радянських бійців. Для фінансування всіх робіт з перенесення праху радянських воїнів та встановлення на їхніх могилах пам'ятників спочатку запланували на 1959 рік 75 тис. крб., однак рішенням № 1046 виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих цю суму зменшили до 40 тис. крб. [7, 8].

Сьогодні згадані воїнські поховання занесені до переліку пам'яток історії місцевого значення.

До зони затоплень також потрапляли і цивільні кладовища. Таких у Новогеорґіївському районі налічувалося загалом 56, з яких діючими вважалися 48. У селах цвинтарі були загалом православними, а у м. Новогеорґіївську окремо існували, окрім православного, ще і

старообрядське, єврейське та німецьке (протестантське). Кладовища, як і братерські могили загиблих воїнів, підлягали безумовному перенесенню з зони затоплення на незатоплювані місцевості.

Цього якнайсуворіше вимагав Головний державний санітарний інспектор СРСР Жданов, який 19 травня 1956 року затвердив «Санітарні правила по підготовці водоймища до затоплення та його санітарної охорони» [8, 1–3]. Один з пунктів правил передбачав «...закриття всіх кладовищ та їх перенесення». Перенесення означало ексгумацію праху, вкладання його у спеціальний ящик, не обов'язково труну, та перепоховання на новому місці. У Москві напевне добре знали, наскільки така робота є затратною в часі та специфічною за методами. Тож один з пунктів цих «Санітарних правил...» дозволяв спалювати трухляву труну на місці. Чи робили це спеціальні бригади, яких в народі називали «гробокопачі», і з вмістом трун, нині вже неможливо сказати. Проте, авторів цих рядків (народився в «м. Кремгес») ще в дитинстві доводилося чути спогади старожилів, які піддавали сумнівам і спалення могильної трухлявини, і ексгумацію більш давніх чи довоєнних могил, долею яких не опікувалися живі родичі, що, зрештою, підтверджують офіційні документи, відомості з яких наведено далі. Не важко здогадатися про долю могил жителів Придніпровського краю, замордованих голодною смертю в 1932–1933 роках.

Про величезний обсяг робіт з перенесення кладовищ свідчить той факт, що спеціальна комісія облікувала загалом тільки на затоплюваній та підтоплюваній території Новогеоргіївського району Кіровоградської області 60764 видимі могили, на яких на середину ХХ ст. збереглися 3736 надмогильних хрестів чи інших надгробних знаків. Цвинтарі знаходилися в 30 населених пунктах.

Характерно, що в селах, занесених до списку «затоплюваних», налічувалося по декілька кладовищ. Так, у с. Подорожнє їх було 6: це Савківське з 897 видимими похованнями, Шамківське (2145 могил), «під лісом» (1102 поховання), Конюшенове (3279 могил), Таранцівське (2707 могил) та Близнюківське (1104 поховань). Шість кладовищ було і в

с. Чаплине. У с. Калабарок, Нове Липове ховали покійників на трьох цвинтарях. На трьох кладовищах с. Калантаєве знаходилося відповідно 331, 436 та 156 тільки видимих могил [6, 54]. Наявність такої кількості цвинтарів та поховань на них незаперечно свідчило про велику густоту населення в цьому краї, про тривалий час проживання обабіч Дніпра цивілізації хліборобів.

Відповідно до інструкцій з санітарної очистки дна майбутнього водосховища одні кладовища повністю затоплювалися, деякі потрапляли до зони підтоплення, інші – до зони т. зв. «переробки» ґрунтів, тобто знаходилися на крутих берегах, які з часом під дією хвиль могли зруйнуватися. 20 цвинтарів повністю опинялися на дні штучного моря: в населених пунктах Мала Андрусівка, Крилів, Пеньківка, Макарівка, Калабарок, Подорожнє, Самусівка, Качанівка, Чаплине, Старе Липове, Вітрівка, Ключкове та ін. Кладовище в с. Табурище, т. зв. «гору», виділили під будівельний майданчик для майбутнього «селища Кремгесбуду». Це зробили 19 серпня 1954 року, коли на засіданні виконкому Табурищанської сільської ради ухвалили закрити кладовище «без переносу його», а захоронення припинити взагалі [9, 23 зв.]. У таких селах, як Нікольське, Перехрестівка, Золотарівка, Велика Андрусівка та в м. Новогеоргіївську кладовища затоплялися тільки частково, але з часом потрапляли або до зони підтоплення, або до зони руйнування берегів.

Станом на 1 вересня 1956 року на нові місця перенесли 7 кладовищ. Влада звітувала, що до цього числа потрапило і кладовище площею в 5 га в с. Табурище з 6 тис. поховань, а місце під ним відвели під стадіон селища Хрущов. За усними свідченнями багатьох очевидців, у середовищі яких зростав автор статті, на цьому кладовищі стояла старовинна, мурована з каменю, «козацька» церква, біля якої могили з кам'яними меморативними хрестами – матеріальні пам'ятки історії та культури українського народу. Церву було зруйновано, каміння з неї, як і хрести, вивезено в невідомому напрямку.

«Інші кладовища, розташовані в зоні затоплення, ще не визначені – чи будуть вони переноситися, чи втрамбовуватися» – розмірко-

ували в Новогеоргіївському РВК восени 1956 року [10, 6].

Вже з 1 травня 1957 року в Новогеоргіївському районі заборонили здійснювати поховання на «старих» кладовищах [11, 3]. Оскільки санітарна очистка передбачала здійснення й інших невідкладних робіт, то на перенесення цивільних поховань припала сміхотворна сума, що обраховувалася копійками на кожну наявну могилу.

Чи можна було за такі кошти здійснити якісне очищення всього дна гігантського водосховища в межах тільки Кіровоградської області та ще й перенести понад кілька десятків тисяч могил? Відповідь очевидна: «Ні!»

Тож під товщами води та на крутих берегах залишилися багато нікому не потрібних поховань. Заступник голови Новогеоргіївського РВК Онищенко, звітуючи до Києва про здійснення санітарної підготовки чаші водосховища, повідомив, що до кінця 1957 року встигли перенести на нові місця 27 кладовищ та ще на 16 кладовищах позносили надгробні знаки [7, 47]. Про долю поховань, що знаходилися під надгробними знаками, районний керівник промовчав. Окрім того, 24 червня 1959 року з'явилося «роз'яснення» про те, щоб поховання, яким виповнилося три і більше років «не переносити за давністю» [6, 60].

На 24 червня 1959 року залишалися все ще не перенесеними кладовища в с. Калабарок з 923 могилами, в с. Нове Липове – 1377 видимих могил, в с. Старе Липове – 1169 могили, с. Чаплине – 4866 могил, с. Подорожнє – 11234 могили, в м. Новогеоргіївську – 5300, та в деяких інших селах Новогеоргіївського району. На всі роботи з санітарної очистки дна майбутнього водосховища на 1959 рік спочатку запланували виділити 140 тис. крб., але фактично цю суму зменшили майже втричі – до 50 тис. крб. [7, 8]. Оскільки до 1 липня 1959 року – дати закінчення очистки зони водосховища залишилося тільки тиждень, а об'єми робіт ще залишалися величезними, то кладовища вирішили переносити «у другу чергу», спрямувавши всі зусилля на «першу чергу робіт», тобто на знесення будівель.

4 жовтня 1959 року розпочали повністю перекривати Дніпро. Вода поступово наповнювала водосховище. З впевненістю можна

говорити про блюзнірство влади, що черговий раз проявилось в знищенні під товщами води десятків кладовищ і праху багатьох тисяч тих, хто не застав плундрування своїх рідних місць цинічною і безжалісною владою, що завжди публічно декларувала свій неіснуючий гуманізм та турботливу увагу до кожного свого підданого, але робила все навпаки.

Деякі переселенці самотужки переносили прах своїх рідних на нові місця, але всі не зміogli цього зробити, тож залишилися в товщах мулу чи на крутих обривистих берегах тисячі чийось родичів. Їх рештки розмивали високі хвилі антропогенного моря. Людськими кістками, викинутими на берег, гралися діти. Струхлявілі домовини часто звисали над прямовисними і стрімкими берегами моря, а потім, з часом, падали на піщаний берег, де ставали здобиччю хвиль чи людей, які полювали на «дукачі».

Бригади «гробокочачів» зі своїм завданням щодо переносу цивільних поховань не справлялися з багатьох причин, найголовніша з яких – досить прохолодне ставлення влади до цього процесу, адже пріоритети були зовсім іншими. З багатьох переселенців за перенос поховань їхніх рідних копачі вимагали не тільки ситого обіду з обов'язковим спиртним, а й кошти. Розмір «плати» залежав від кількості викопаних «голів». Саме так вівся облік перепохованих. Розбещені щедрими пригощаннями і своїм фактично монополюючим становищем такі робітники не перетрудувалися, тож насправді намагалися, виконуючи чиєсь замовлення, дістати з гроба не увесь прах, а тільки череп покійника. Тому ніякого цивілізованого і систематизованого перенесення кладовищ у зоні майбутнього дна штучного моря не відбулося. Це, загалом, типовий почерк більшовицької влади.

Вже після того, як води Дніпра заповнили чашу водосховища, з'ясувалося, що ще 99 кладовищ на території трьох областей – Кіровоградської, Полтавської та Черкаської, перебувають у зоні підтоплення і впродовж нетривалого часу будуть зруйновані. Про це Головний санітарний інспектор УРСР Лещенко поінформував заступника голови виконавчого комітету Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих Єгорова та голів інших обласних

виконавчих комітетів, і пропонував їм здійснити перенесення цих 99 кладовищ впродовж 1960–1961 рр. [6, 52]. Проте наскільки ретельно були виконані ці вказівки достеменно сказати не можна.

На території зони затоплення, окрім людських поховань, були і поховання решток тварин, які називають скотомогильниками. М'ясо фізично здорових тварин, як відомо, людина споживає. Туші хворих тварин люди намагаються заховати якомога глибше й надійніше, адже вони можуть стати розсадниками смертельно небезпечних інфекційних хвороб, здатних винищити тисячі людей. Для цього й створюють т.зв. скотомогильники. Проте деякі збудники хвороб не втрачають своїх властивостей навіть у могильниках дуже довгий час. Тож у випадку, якщо вода розмила б могильники, люди, що проживали на берегах водосховища опинялися під загрозою.

У с. Подорожнньому Новогеоргіївського району місць для поховань тварин відвели двоє, загальною площею в 0,4 га. В с. Чаплине скотомогильників заклали троє [6, 59]. Тобто, практично кожне село, що потрапляло до зони затоплення, мало біля себе небезпечне вогнище різних хвороб, або навіть кілька. Санітарні вимоги щодо очистки дна водойми вимагали скотомогильники перенести на незатоплені місця. Однак з впевненістю можна говорити, що цього не зробили, бо не встига-

ли. Тож місця поховань тварин засипали, в найкращому випадку хлорним вапном, або, в гіршому, загорнули землею.

Таким чином можна сказати, що лише перепоховання бійців Червоної Армії було здійснене більш-менш належним чином. Адже перемога у Другій світовій війні була для радянського керівництва своєрідним фетишем, символом стійкості радянської системи. Тому цим похованням було приділено особливу увагу. Решта ж кладовищ просто була забута і затоплена через те, що будівельники квапилися закінчити будівництво, а робота з перепоховання десятків тисяч трупів – справа некваплива і нешвидка. Комуś поталанило встигти перенести залишки предків у нові місця, хтось назавжди втратив місце останнього спочинку рідних.

Список використаних джерел

1. Гнідаш І. В. Кременчуцька ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції (1954–1960 рр.). — Харків : Видавництво Харківського університету, 1968 — 156 с.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп.1д. — Спр. 9.
3. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп.1. — Спр. 143.
4. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп.1д. — Спр. 18.
5. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп.1д. — Спр. 51.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп.1. — Спр. 92а.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп.1д. — Спр. 83.
8. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп.19. — Спр. 59.
9. ДАКО. Ф.Р-5466. — Оп.1. — Спр. 64.
10. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп.19. — Спр. 7д.
11. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп.1. — Спр. 61а.

OLEG BABENKO
KROPYVNYTSKYI

THE DESTINY OF MONUMENTS TO SOVIET SOLDIERS AND CEMETERIES IN THE SUBMERSION ZONE OF THE KREMENCHUG HPS (BASED ON MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF KIROVOGRAD REGION)

The article tackles the problem of moving cemeteries for civilians and military personnel as well as burial grounds for animal refuse from the construction zone of the Kremenchug HPS reservoir to the neighbouring districts of Kirovograd province. It sheds light on the reasons for moving the graves and on the process itself, on main problems of reinternment of those fallen in WWII and arrangement of their graves in new places; reaction of the public and the community services personnel to moving cemeteries; expenses of state power bodies on moving and restoring memorials in new places, as well as hasty character of HPS construction process, which caused emergencies in many kinds of work, and drawbacks in the process of reinternment of civilians and military personnel.

Key words: Planned economics, Kremenchug hydraulic power station (HPS), burial grounds, WWII, reservoir, resettlement, perpetuation of memory, relics (monuments) of history, relics of culture, burial grounds for animal refuse, epidemiological threats, submersion.

ОЛЕГ БАБЕНКО

г. Кропивницький

**СУДЬБА ПАМ'ЯТНИКОВ СОВЕТСКИМ ВОИНАМ, КЛАДБИЩ,
ПОПАВШИХ В ЗОНУ ЗАТОПЛЕНИЯ ВОДОХРАНИЛИЩА
КРЕМЕНЧУГСКОЙ ГЭС (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ)**

Статья посвящена проблеме переноса гражданских и военных захоронений, а также скотомогильников, из зоны строительства водохранилища Кременчугской ГЭС в близлежащие районы Кировоградской области, в статье освещаются причины переноса могил, ход процесса, главные проблемы, связанные с перезахоронением павших во время Второй мировой войны и обустройство могил на новых местах, отношение населения и работников коммунального хозяйства к переносу кладбищ, расходы органов государственной власти на перенос и восстановление памятников на новых местах, а также последствия спешки в строительстве гидроэлектростанции, которые придали чрезвычайный характер многим видам работ, и недостатки в процессе перезахоронения гражданских и военных лиц.

Ключевые слова: плановая экономика, Кременчугская ГЭС, захоронения, Вторая мировая война, водохранилище, переселения, увековечения памяти, памятники истории, памятники культуры, скотомогильники, эпидемиологическая угроза, затопления.

Стаття надійшла до редколегії 11.10.2016

УДК 930.1(477)«193»

ВОЛОДИМИР БУГРІЙ

м. Суми

bvlst@ukr.net

**СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ
У СУМСЬКОМУ ІНСТИТУТІ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
(ПОЧАТОК 30-х рр. ХХ ст.)**

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення історичної науки і освіти у Сумському інституті соціального виховання. З'ясовано, що негативний вплив на історичну науку і освіту мала політична ситуація, яка склалася в Україні на межі 20–30-х рр. ХХ ст. У Сумському інституті соціального виховання це знайшло своє втілення у репресіях щодо провідних викладачів-істориків; підпорядкуванні наукових досліджень марксистсько-ленінським, класовим догматам; призначенні на керівні посади замість визнаних науковців партійних функціонерів. Головними здобутками у становленні історичної науки та освіти у Сумському інституті слід вважати: створення кафедри історії; формування колективу фахово підготовлених спеціалістів, здатних на належному рівні проводити навчання та організовувати наукову діяльність студентів; розробку базових історичних курсів «Всесвітня історія», «Історія України».

Ключові слова: історична наука, історична освіта, педагогічні навчальні заклади, наукова діяльність.

Комплексний аналіз розвитку історичної науки в Україні неможливий без дослідження особливостей її еволюції у різних державних та освітніх установах. Великий внесок у розв'язання науково-теоретичних проблем вітчизняної та зарубіжної історії було зроблено викладачами вищих педагогічних навчальних закладів. Це актуалізує потребу в узагальненні та критично-науково переосмисленні їх освітніх та наукових здо-

бутків. Доцільність вивчення розвитку історичної науки у вищих педагогічних навчальних закладах, зокрема в Сумському інституті соціального виховання, обумовлюється ще й тим, що відповідає державній стратегії реформування вищої історичної освіти на основі позитивного попереднього досвіду.

Суттєвий внесок у наукове вивчення розвитку історичної освіти у вищих педагогічних

навчальних закладах було зроблено у працях А. Булди [1], В. Майбороди [10], С. Нікітчиної [11]. Основна увага цих авторів була зосереджена на професійній підготовці майбутніх учителів. В останні роки з'явилося ряд спеціальних публікацій, присвячених окремим педагогічним вузам України (С. Буряк, А. Кухтин, О. Ляпіна). У них пріоритетним є аналіз стану історичної науки у цих вузах. Заслужують вивчення і здобутки істориків вищих педагогічних навчальних закладів Сумщини, їх вплив на розвиток вітчизняної історіографії.

Мета статті – дослідити становлення історичної науки і освіти у Сумському інституті соціального виховання у 1930–1934 рр.

Після виходу урядових постанов 1930 р. «Про реорганізацію вищих навчальних закладів: технікумів і робітфаків» та «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти в Україні» відбулася перебудова вищої педагогічної освіти. Згідно з цими документами створювалися такі навчальні заклади: 1) вищі педагогічні школи – педагогічні інститути, 2) середні педагогічні школи – педагогічні технікуми, 3) короткотермінові педагогічні курси. Отже, основним вищим педагогічним навчальним закладом ставав інститут. В Україні почали діяти різні типи інститутів, які готували педагогічні кадри: соціального виховання, професійної освіти, педінститути. Строки навчання в них встановлювалися від трьох до чотирьох років. Постановою Раднаркому УСРР від 11 серпня 1930 р. Сумський педагогічний технікум був перетворений у Сумський інститут соціального виховання з трирічним терміном навчання. Він мав у своєму складі такі відділення: соціально-економічне, техніко-математичне, мови та літератури. Підготовка істориків здійснювалася на соціально-економічному відділенні де функціонував історичний відділ. Після закінчення інституту випускники отримували кваліфікацію «викладача історичних дисциплін в повній середній школі». Першими завідувачами соціально-економічного відділу були Д. Малінкович, згодом його змінив В. Хало.

Система підготовки шкільного учителя історії на соціально-економічному відділенні включала в себе опрацювання спеціальних та педагогічних предметів. Із загального перелі-

ку навчальних дисциплін (понад 30) – 10 забезпечували історичну підготовку. Позитивним явищем стало те, що ця підготовка здійснювалася на основі відновлених базових історичних курсів: «Всесвітня історія», «Історія України», «Історія Заходу», «Історія народів СРСР». Це давало можливість сформувати у студентів цілісне, наукове розуміння історії. Але у той же час тоталітарний режим робив усе, щоб підпорядкувати вільне наукове мислення марксистсько-ленінським, класовим догматам. Задля цього до навчального плану було уведено такі дисципліни, як «Історія більшовизму», «Історія народництва», «Історія ВКП(б)», «Історія Комінтерну», «Історія КП(б)У».

Про пріоритет ідеологічних аспектів у спеціальній підготовці майбутніх учителів свідчить і тематика дипломних робіт, які виконувалися на історичному відділенні. В більшості із них предметом дослідження була не наукова, а політично актуальна для більшовицької влади проблема. Ось які дипломні роботи захищалися першими випускниками-істориками Сумського інституту соціального виховання у 1934 р.: «Класи і класова боротьба за другої п'ятирічки», «Диктатура пролетаріату побудова безкласового соціалістичного суспільства», «Основні етапи архаїчної формації та походження класового суспільства», «Карл Маркс як організатор і керівник Першого Інтернаціоналу», «Революція 1848 р. в Німеччині та Марксова теорія перманентної революції», «Вчення Маркса про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну». Навіть ті теми, що стосувалися історичних подій, були орієнтовані або на минуле Росії, або на класову боротьбу, як наприклад: «Участь Росії у війні 1914–1918 рр.», «Революція 1905–1907 рр. в колоніях царської Росії», «Революція 1905–1907 рр. в Україні».

Саме в цей період формується ганебна практика оцінювати історичне дослідження не з точки зору науковості, а за його відповідність більшовицькій ідеології. Як доказ, наведемо рецензію на дипломну роботу випускниці 1934 р. Сумського інституту соціального виховання Трофімової. Її дослідження на тему «Національно-визвольний рух XVII–XVIII ст.» отримала такий відзив від рецензента: «в Пугачівщині мало висвітлена роль робітників-

кріпаків і недостатньо показана тактика та ідеологія повстання. В основному автор вправився з роботою, використав свіжий матеріал, влучно подає цитати з творів Леніна. У викладі логічна послідовність, ідеологічна витриманість» [8, 94].

З переходом від комплексного до предметного викладання основними формами навчального процесу у Сумському інституті соціального виховання стають лекційна та семінарська. Їх проведення потребувало високого рівня знання предмету. Але саме в цей час більшовицька влада береться за винищення української інтелігенції та найбільш ерудованої професури. Не обійшла комуністична репресивна машина і Сумський інститут соціального виховання. На початку 1930 рр. почалися систематичні зміни керівництва вузу. Спочатку було звільнено з роботи директора П. Гудзенка, його наступник Л. Кошко не протримався на цій посаді і року та передав повноваження І. Семенову. Останній став директором у квітні 1934 р., а вже в жовтні того ж року отримав догану від Сумського міського партійного комітету «за притуплення класової пильності, що виявилось у несвоєчасному знятті з роботи в інституті лектора Симоненко, бувшого члена СВУ» [4, 13].

У 1933 р. з посади завідувача кафедри історії був знятий доцент П. Арфа (керував кафедрою протягом 1932–1933 рр.). Відчуваючи, що насувається лихо він сам добровільно написав заяву про звільнення, але це було розцінено партійним та інститутським керівництвом як «бажання ухилитися від контролю за роботою». Тому у прийнятті заяви йому було відмовлено. Натомість П. Арфі висунули ряд звинувачень, зокрема у тому, що він «допустив у програмі історії України буржуазно-націоналістичне тлумачення Центральної Ради, що приводило до розуміння її небуржуазності; в рецензії на програму мовознавства викладача Абрамовича дав настанови, що цілком виходять із системи націоналістичних шовіністичних поглядів, що будувати програми з мовознавства необхідно перш за все виходячи із вирішення національного питання; на зборах колективу від 08.08.1933 р. своїх збочень не визнав та не дав розгорненої їх критики» [7, 33]. Лише після показового суди-

лища П. Арфа був звільнений з посади, як такий, що «не виправдав довіри у відповідальній роботі».

Репресовану академічну еліту змінюють молоді кадри без належної кваліфікації та власного наукового мислення. Головним аргументом щодо відповідності викладацькій діяльності стає соціальне походження та партійна приналежність. Саме за таким критерієм відбувалися призначення професорів, доцентів, викладачів та асистентів. Так, на посаду професора всесвітньої історії Сумського інституту соціального виховання з листопада 1930 р. був призначений Є. Сапожников, 1897 року народження, за походженням із кустарів, з 1917 по 1919 рр. член партії Бунд [5, 228].

Разом з тим, серед викладачів були і фахово підготовлені спеціалісти, здатні на належному рівні проводити навчання та організувати наукову діяльність. До фундаторів історичної науки і освіти в Сумському інституті соціального виховання належать Д. Малінкович, Б. Усик, О. Файт, В. Хало. Так, Д. Малінкович у 1933 р. став завідувачем соціально-економічним відділом, а в 1934 р. очолив кафедру історії. Крім того він був першим редактором інститутської газети «За Більшовицькі Кадри», зумів організувати безперервний її випуск, мобілізувати багато студентів до кореспондентської діяльності [7, 88]. Б. Усик з 1931 р. обіймав посаду завідувача кафедри історії та професора історії. В інституті він викладав історію України, історію підприємств СРСР та світу, методику викладання суспільствознавства [6, 7].

О. Файт працював на посаді доцента всесвітньої історії в Сумському інституті соціального виховання з грудня 1932 р. по вересень 1934 р., викладав історію Заходу. Звільнився з роботи у зв'язку з ліквідацією історичного факультету в інституті та вступу до аспірантури. Мав вищу освіту – у 1931 р. закінчив соціально-економічне відділення Київського інституту профосвіти та одержав спеціальність викладача історико-економічних наук [3, 13].

В. Хало у 1931 р. закінчив соціально-економічний факультет Харківського інституту професійної освіти. Був рекомендований

до наукової роботи і протягом 1931–1934 рр. перебував в аспірантурі. У 1934 р. після закінчення аспірантури направлений до Сумського інституту соціального виховання. З 9 вересня 1934 р. став завідувачем соціально-економічним відділом, перебував на посаді доцента кафедри історії. Викладав історію народів СРСР [4, 20].

Вплив на розвиток науки і освіти мало і зростання партійного контролю за організацією навчального процесу у вузах. Був чітко визначений режим робочого дня студента. Він мав становити 6 годин, тривалість навчальної години дорівнювала 50 хв. Проводилися систематичні перевірки відвідуваності студентами занять. Наприклад, вечірню групу істориків 1 курсу соціально-економічного відділення Сумського інституту соціального виховання було ліквідовано через велику кількість пропусків у ній. Студентів, що мали найгіршу відвідуваність – відраховували з інституту, решту – перевели до інших груп цього курсу [6, 85]. Такі нововведення, з одного боку, позитивно впливали на навчальну дисципліну та рівень знань майбутніх учителів. За перевірки якості навчання студенти-історики Сумського інституту соціального виховання посідали перші місця у вузі. Так, кількісна успішність серед груп історичного відділу дорівнювала 95%, якісна – більше 60% [9, 9]. Але з іншого боку, посилений контроль за студентським життям, переобтяження аудиторними заняттями, зводили до мінімуму власну ініціативу молоді, обмежували можливості у реалізації особистих наукових інтересів.

Ускладнювалася наукова робота з історії в педагогічних вузах і політикою правлячого режиму щодо відбору абітурієнтів. До лав студентів могли потрапляти лише вихідці із робітничо-селянського середовища. Більшість із них були малограмотними, перебували у скрутному матеріальному становищі і не мали змоги та здатностей проводити наукові дослідження. Показовим у цьому плані є наступний документ – заява одного із студентів першого курсу історичного відділу Сумського інституту соціального виховання. У ній автор просив надати йому стипендію з другого семестру 1931–1932 начального року. Керівництво вузу відхилило прохання з обуренням зазначивши, що у заяві виявлено близько 40 поми-

лок. Більше того, студенту було винесено догану за недбайливе ставлення до вивчення української мови [6, 24]. Зрозуміло, що студенти з таким рівнем підготовки не могли результативно займатися науковою творчістю.

Обмежувало наукову та навчальну роботу студентів і відсутність належної матеріальної бази та погані побутові умови. Сумський інститут соціального виховання не мав добротної бібліотеки, належним чином оснащених кабінетів кафедр. Студентські гуртожитки були перенаселені. Спати доводилося на матрацах, набитих соломною, яких вистачало не всім. Недокомплект був і таких важливих меблів, як стільці та столи. У грудні 1931 р. директор інституту змушений був видати спеціальний наказ у якому зобов'язав завідувачів гуртожитків збільшити розігрів котлів, щоб довести температуру у кімнатах хоча б до 15 градусів тепла [6, 2].

Маючи на меті створити нову генерацію радянської інтелігенції, яка була б слухняна та підконтрольна, влада формує свої вимоги до студентів педагогічних навчальних закладів. Первинним у них є лояльність сталінському режиму, а не здатність до наукової чи учительської діяльності. Саме на політичну позицію студента зверталася особлива увага у характеристиках випускників історичного відділу Сумського інституту соціального виховання. Для прикладу ознайомимося із характеристикою на студента М. Шевченка: «За час перебування у Сумському інституті мав академічність на «задовільно», з провідних дисциплін – «добре». Будучи студентом виявив нестійкість та невтриманість. В 1932 р. самовільно залишив інститут – їздив на заробітки. Повернувшись через місяць до інституту мотивував відсутність скрутним матеріальним становищем. Політично не витриманий, але в політичних питаннях орієнтується. За ідейно-політичну невтриманість 29.06.1934 р. виключений із лав комсомолу» [2, 5].

В умовах тоталітарного режиму можливості професійної реалізації і кар'єрного росту були лише у тих молодих людей, які зі студентської лави брали активну участь у роботі партійних структур. Так, випускник історичного відділу Сумського інституту соціального виховання Д. Нукалов у подальшому став директором Сумського педагогічного інституту.

Під час навчання особливих наукових здібностей не виявив, навчався посередньо, дипломну роботу на тему «Вчення Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну» захистив на оцінку «добре». Але у той же час був членом КП(б)У, займав посаду секретаря колективу ЛКСМУ інституту і, як зазначалося у його характеристиці, мав «здоровий політичний настрій» [2, 10].

Таким чином, ще одним фактором, який гальмував розвиток історичної науки у педагогічних вузах і у Сумському інституті соціального виховання зокрема, було те, що на керівні посади призначалися не науковці, а партійні функціонери. Одним з їх завдань було не допустити створення корпорації людей з високим рівнем кваліфікації, орієнтованих на проведення глибоких досліджень, створення наукових напрямів і шкіл, а саме головне – здатних самостійно мислити та об'єктивно оцінювати існуючі суспільні реалії.

Зміни в організаційних засадах вищих педагогічних закладів на початку 1930-х рр. привели до відновлення кафедральної системи підготовки фахівців. З 1 грудня 1931 р. у Сумському інституті соціального виховання були утворені три суспільствознавчі кафедри, які були пов'язані з історичною наукою та освітою і працювали у такому складі:

1. Кафедра діалектичного матеріалізму: керівник кафедри доцент М. Бутко (викладав діалектичний та історичний матеріалізм); викладач П. Гудзенко (викладав ленінізм та історію ВКП(б)), асистент В. Чередніченко (викладав історію всесвіту).
2. Кафедра економіки: керівник кафедри доцент С. Потімков, асистент Гапетенко, асистент Красуцький.
3. Кафедра історії: керівник кафедри професор Ф. Усик, асистент Шерстюк, викладач І. Вирівець, політичний керівник кафедри викладач Клименко [6, 7].

У 1934 р. Сумський інститут соціального виховання був реорганізований у педагогічний інститут з 4 факультетами: історичним, мови та літератури, фізико-математичним, природничим. А вже в 1935 р. історичний факультет був переведений до Харківського та Полтавського педагогічних інститутів. У зв'язку з ліквідацією при інституті історичного факультету значну частину викладачів було

звільнено, а розвиток історичної науки та освіти у цьому закладі перервано.

Отже, політична ситуація, що склалася в Україні на межі 20–30-х рр. ХХ ст. мала здебільшого негативний вплив на історичну науку і освіту. У Сумському інституті соціального виховання це знайшло своє втілення у репресіях щодо провідних викладачів-істориків; підпорядкуванні наукових досліджень марксистсько-ленінським, класовим догматам; призначенні на керівні посади замість визнаних науковців партійних функціонерів. Обмежувало творчу наукову діяльність в інституті і переобтяження студентів аудиторними заняттями, відсутність належної матеріальної бази та погані побутові умови.

Головними здобутками у становленні історичної науки та освіти у Сумському інституті соціального виховання слід вважати: створення кафедри історії; формування колективу фахово підготовлених спеціалістів, здатних на належному рівні проводити навчання та організовувати наукову діяльність студентів; розробку базових історичних курсів «Всесвітня історія», «Історія України» та ін.

Подальшого вивчення потребує розвиток історичної науки і освіти у Сумському педагогічному інституті після відновлення історичного факультету у цьому навчальному закладі.

Список використаних джерел

1. Булда А. А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості): монографія / А. А. Булда. — К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 1999. — 498 с.
2. Держархів Сумської обл., ф. 2817, оп.1, спр. 104, 12 арк.
3. Держархів Сумської обл., ф. 2817, оп.1, спр. 229, 218 арк.
4. Держархів Сумської обл., ф. 2817, оп.1, спр. 230, 251 арк.
5. Держархів Сумської обл., ф. 2817, оп.1, спр. 232, 234 арк.
6. Держархів Сумської обл., ф. 2817, оп.1, спр. 234, 112 арк.
7. Держархів Сумської обл., ф. 2817, оп.1, спр. 235, 112 арк.
8. Держархів Сумської обл., ф. 2817, оп.1, спр. 236, 417 арк.
9. Держархів Сумської обл., ф. 2817, оп.1, спр. 237, 90 арк.
10. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.) / В. К. Майборода. — К.: Либідь, 1992. — 196 с.
11. Нікітчина С. О. Становлення і розвиток системи професійно педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917–1991 рр.): дис. ... доктора педагогічних наук: 13.00.01 / Нікітчина Світлана Олександрівна. — К., 1998. — 535 с.

VOLODYMYR BUGRII

Sumy

**THE FORMATION OF HISTORICAL SCIENCE AND EDUCATION
AT SUMY INSTITUTE OF SOCIAL EDUCATION
(EARLY 30's OF THE XX CENTURY)**

This article analyzes the process of formation of historical science and education at Sumy Institute of Social Education. It was found that the political situation that prevailed in Ukraine on the verge of 20–30's of the XX century had the negative impact on historical science and education. At Sumy Institute of Social Education it was embodied in the repressions of the leading professors and historians; scientific researches were subordinated to Marxist-Leninist and class dogmas; party officials were appointed to the leading positions instead of outstanding scholars. The main achievements of the development of historical science and education at Sumy Institute were: creation of the Department of History; formation of the staff of the professionally trained specialists who are able to conduct training and organize scientific activities of students at the sufficient level; development of the basic historical courses «World History» and «History of Ukraine».

Keywords: historical science, historical education, teacher training institutions, scientific activity.

ВЛАДИМИР БУГРИЙ

г. Сумы

**СТАНОВЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
В СУМСКОМ ИНСТИТУТЕ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ
(НАЧАЛО 30-х гг. XX ст.)**

Статья посвящена исследованию процесса становления исторической науки и образования в Сумском институте социального воспитания. Установлено, что отрицательное влияние на историческую науку и образование имела политическая ситуация, которая сложилась в Украине на рубеже 20–30-х гг. XX ст. В Сумском институте социального воспитания это нашло свое воплощение в репрессиях относительно ведущих преподавателей-историков; подчинении научных исследований марксистско-ленинским, классовым догматам; назначении на руководящие должности вместо признанных ученых партийных функционеров. Главными достижениями в становлении исторической науки и образования в Сумском институте следует считать: создание кафедры истории; формирование коллектива профессионально подготовленных специалистов, способных на должном уровне проводить обучение и организовывать научную деятельность студентов; разработку базовых исторических курсов «Всемирная история», «История Украины».

Ключевые слова: историческая наука, историческое образование, педагогические учебные заведения, научная деятельность.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2016

УДК 94(477)«1917-1921»

АНАСТАСІЯ ГЕВКО

м. Миколаїв

rextery@gmail.com

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1917–1921 рр.) У МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ

У статті досліджуються мемуарні джерела з історії селянського повстанського руху на Півдні України періоду національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: мемуари, Південь України, селянський повстанський рух, Українська революція.

Тривалий час селянський повстанський рух на Півдні України незважаючи на значну кількість публікацій, залишається темою, що викликає особливий інтерес серед науковців, зокрема джерельна база цієї проблеми.

Недостатня вивченість даного питання дає можливість ідентифікувати селянський повстанський рух південного регіону України як «білу пляму» нашого минулого, характерну для такого складного суспільного явища як національно-визвольна боротьба 1917–1921 рр. Сучасний стан дослідження селянського повстанського руху та революційних подій 1917–1921 рр. вимагає залучення нових комплексів історичних джерел.

Актуальність дослідження саме мемуарної спадщини повстанського руху на Півдні України зумовлена наявністю в ній багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; адже мемуарна література насичена враженнями, спостереженнями, роздумами свідків та учасників тих подій. Слід вказати важливу їх особливість, зумовлену наявністю не лише спогадів, особистих вражень, опису тих чи інших подій, але і елементів дослідницького характеру.

Мета статті – проаналізувати мемуарні джерела та їх значення у висвітленні питання селянського повстанського руху на Півдні України в контексті революційних подій 1917–1921 рр.

Усі спогади, присвячені повстансько-партизанському рухові селян, умовно можна поділити на чотири великі групи. Серед них:

Мемуари військових і політичних діячів українського визвольного руху.

Твори більшовиків – військових командирів, партійних, радянських діячів і активістів.

Мемуари керівників та учасників білогвардійського руху.

Спогади безпосередньо учасників повстанської боротьби [14, 56].

Комплекс інформаційних відомостей з даних джерел дає можливість більш-менш відтворити цілісну картину повстанського руху селян на Півдні України.

Маловідомий матеріал з історії Української революції та Громадянської війни містяться в працях керівників Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР – В. Винниченка, П. Скоропадського, С. Петлюри [17].

Цінними дослідження мемуарно-археграфічного характеру є праці Д. Дорошенка [8], І. Мазепи [12], П. Христюка.

Варто виокремити працю П. Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції», що містить чималу кількість історичних документів. П. Христюк колишній генеральний писар і міністр Центральної Ради, не будучи істориком за фахом, виявив себе досить вправним дослідником [19]. Проте, Христюк як і більшість авторів згаданого періоду ідеалізують Центральну Раду і Директорію УНР та негативно ставиться до повстанського руху, недооцінюючи роль повсталого селянства як одного із ключових факторів у визвольній боротьбі.

Інформаційно насиченим вважається матеріал історико-мемуарних праць більшовицьких військових командирів, радянських діячів і активістів. Серед авторів цих творів – командуючий Українським фронтом В. Антонов-

Овсієнко, член радянського уряду В. Затонський, член реввійськради 3-ї армії Ю. Щаденко, керівники більшовиків в Одесі та Миколаєві Ф. Анулов [2], Я. Ряппо [16] та ін. У їхніх працях ми знаходимо відомості про плани військового командування більшовиків, склад і кількість повстанських загонів, їх участь у боях з військами Антанти та ін. [13, 44].

Праця В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне» [1] зберегла розмаїття документального матеріалу, в тому числі щодо повстанського руху. Невідомі подробиці про радянське підпілля містяться у книзі Г. Колоса «Заметки о подполье и вооруженной борьбе» [10]. Важливі свідчення і документальні матеріали щодо боротьби з антирадянським повстанським рухом, зокрема махновським знаходимо у спогадах Л. Троцького і М. Фрунзе.

На жаль, більшість цих робіт необ'єктивні у висвітленні повстанського-партизанського руху, особливо антибільшовицького напрямку, вважаючи його «бандитським та контрреволюційним». Найбільше цей висновок стосується робіт більшовиків – керівників загонів, які брали участь у придушенні селянських повстань.

Важливі подробиці боротьби селян вміщено у праці Ф. Анулова – керівника зведеного загону по боротьбі з «куркульськими заколотами» та в статтях В. Каверіна та В. Ауссема [3] А. Шліхтер (в 1919 році – наркомпрод України) у своїй роботі, характеризуючи положення на місцях перед початком антибільшовицьких повстань, писав, що у багатьох районах відсутня тверда влада, а причина в хитанні бідняцьких прошарків, які невпевнені у міцності влади більшовиків [21, 43].

Один із керівників боротьби проти денікінщини та «куркульських повстань» в Херсонській губернії Я. Ряппо дав негативну оцінку повстанням антибільшовицького напрямку біля Миколаєва, проте, слушно вказав, що однією із причин їх виникнення послужила мобілізація в Червону армію. Як приклад «справжніх» селянських повстань, Я. Ряппо наводить Висунську та Баштанську республіки спрямовані проти денікінського режиму. При цьому він не розуміє, що антибільшовицькі «куркульські повстання» літа 1919 року і

створення «республік» проти режиму Денікіна восени цього ж року були проявом єдиного селянського руху Півдня України [16, 41].

Що ж стосується мемуарів білогвардійських воєначальників, то за радянських часів цей пласт джерел був малодоступним для науковців. Найбільш змістовні свідчення про боротьбу з повстанцями залишили Я. Слащов, А. Денікін, А. фон Лампе [15]. Особливо велике значення мають спогади Я. Слащова «Операции белых против Петлюры и Махно на южной Украине» [18], які дають фактичний матеріал, відсутній в інших джерелах. Аналізуючи це джерело чітко простежується місце повстанської боротьби як одного із ключових факторів поразки Білого руху. Зрозуміло, що спогади цих воєначальників залишаються цінним мемуарним джерелом з історії селянського повстанського руху наприкінці 1919 р. на Півдні України, проте їх свідчення не дарма хибують на фактологічні неточності, адже прослідковується прихованість негативних сторін білогвардійщини.

Нарешті, спогади звичайних свідків збройної боротьби, що точилась на Південній Україні, М. Ф. Жуніна, М. Алексеева не лише містять цікаві відомості щодо перебігу бойових дій, а й допомагають краще зрозуміти сприйняття тих подій сучасниками [7]. Так, про повстанський рух в регіоні, під час Першого Зимового походу, про настрої повстанців та місцевого населення розповідають спогади П. Дяченка [9]. Таким чином, мемуари безпосередніх учасників повстань дають важливий фактологічний матеріал для порівняння та конкретизації подій з іншими видами джерел.

Антиденікінській боротьбі селян присвячені «істпартівські» збірники спогадів. Цикл статей учасників миколаївського підпілля дає ґрунтовний показ антиденікінського повстанського руху селян, виділяє як неординарне явище діяльність Висунської та Баштанської «республік».

Дійсно найвищим етапом розвитку повстансько-партизанського руху антиденікінського спрямування на Півдні України було створення формувань державного типу – Висунської та Баштанської «республік». Причини їх утворення сягають в глибоке минуле –

період заснування цих сіл козаками-бунтарями. У Висунську і Полтавці-Баштанці весь час трималися традиції непокірної «селянської вольниці», яка проявляла себе в 1905–1907 рр., а особливо в часи Української революції.

Слід виокремити спогади учасників Баштанської республіки, зокрема С. Гайдука, С. Теселька, які дають змогу зрозуміти історичні реалії, мотиви дій, їх сподівання, розкрити світоглядні особливості. Невеликим екскурсом в минуле є спогади ще одного учасника повстання у Висунську П. Школяренка [20].

Керівники радянського партизанського руху на Катеринославщині – Й. Лантух та Л. Іванченко розглядають партизанщину лише як засіб боротьби, а не як мету, за яку треба боротись. Українських боротбистів та борбистів вони оцінюють за їх впливом на повстанський рух селян і розуміють, що з ними краще йти єдиним фронтом [11, 128].

Проте у своїх спогадах автори з радянського табору, своїм головним завданням ставлять повне підпорядкування усіх небільшовицьких партій радянському командуванню. Такі ж думки простежуються і в спогадах членів підпільної «п'ятірки» в Одесі під час денікінщини В. Лапіної та О. Рекіса. Слід зауважити, що недоліком названих робіт є спроба авторів довести, що повстанський рух селян виник саме під керівництвом більшовиків [4, 22].

Очевидним є той факт, що чимала кількість спогадів нажалі залишилась неопублікованою. Частина їх зберігається в фондах Одеського, Миколаївського, Херсонського держархівів. Прикладом слугують спогади начальника штабу Баштанської республіки П. М. Тура «О революционном движении на Херсонщине», які є неопублікованими, хоч і містять цікаву інформацію про діяльність повстанських армій Висунська та Баштанки після розгрому «республік», висвітлюють вплив боротбистів, борбистів, анархістів на селянський повстанський рух на Півдні України [6].

Проблема мемуарної спадщини селянського повстанського руху на Півдні України протягом 1917–1921 років є не надто дослідженою науковцями, а особливо його локальні аспекти, пов'язані з діяльністю як окремих

повстанських загонів, так і таких політичних утворень як «селянські республіки».

Як підсумок, зауважимо, що враховуючи відсутність цілісних опублікованих документальних комплексів з цієї проблеми, мемуарні свідчення мають надзвичайно важливе, а подекуди навіть першорядне значення для дослідника. Мемуари, як джерело історії повстанського руху на Півдні України в контексті Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. містять багатий фактологічний матеріал, який дозволяє значно глибше і повніше розкрити досліджувану проблему. Але кожному досліднику не варто забувати про те, що їх специфіка як джерел суто індивідуального походження зумовлює фактологічні неточності, що викликано суб'єктивним сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а інколи й умисним спотворенням якихось фактів та явищ.

Мемуарна спадщина хоч і є надзвичайно цінним інформативним джерелом, завжди вимагає критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів. Без ретельного вивчення походження мемуарів, мети, часу і умов їх створення, без аналізу та зіставлення їх змісту з іншими джерелами неможливо визначити достовірність наведених у них відомостей, об'єктивну їх цінність.

Список використаних джерел

1. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне / Владимир Александрович Антонов-Овсеєнко. — М.—Л. : Высший военный редакционный совет, 1928–1933. — Т. 1–4.
2. Анулов Ф. А. Прорыв / Филипп Анастасьевич Анулов // Летопись революции. — 1927. — № 4. — С. 116–139.
3. Ауссем В. К. К истории повстанчества на Украине / Владимир Христианович Ауссем // Летопись революции. — 1926. — № 5.
4. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Боган Сергій Михайлович. — Одеса, 2004. — 220 с.
5. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. — грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. — К. : Вид-во політичної літератури України, 1990. — Ч. 1—3 ; Петлюра С. В. Статті / Симон Васильович Петлюра- К. : Дніпро, 1993. — 341 с.
6. Державний архів Одеської області (Держархів Одеської області), Ф. 2, Оп. 1, Спрв. 1198, Арк. 65.
7. Державний архів Кіровоградської області (Держархів Кіровоградської області) — Р-7141. — Оп. 1. — Спр. 176, Арк. 2.
8. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 632 с.

9. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Петро Гаврилович Дяченко. — К. : Стікс, 2010. — 448 с.
10. Колос Г. А. Заметки о подполье и вооруженной борьбе 1918–1919 гг. / Григорий Авксентьевич Колос. — Днепропетровск, 1927. — 47 с.
11. Котляр Ю. В. Мемуари — джерело з історії селянського повстанського руху на Півдні України / Ю. В. Котляр // Наукові праці. Політичні науки: науково-методичний журнал. — Миколаїв : Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2001. — С. 127–129.
12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: Спогади / Ісак Мазепа. — К. : Темпора, 2003. — 608 с.
13. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К. : Інститут історії України НАН України, 2009. — Вип. 4. — С. 31–58.
14. Приказюк О. О. Никифор Григор'єв і григор'євський повстанський рух: нарративні джерела / О. О. Приказюк // Гуржіївські історичні читання. — 2014–2015. — Вип. 8–9. — С. 55–58.
15. Революция на Украине по мемуарам белых. — М. — Л. : Государственное издательство, 1930. — 435 с.
16. Ряппо Я. П. Революционная борьба в Николаеве 1918–1919 гг. (воспоминания) / Ян Петрович Ряппо // Летопись революции. — 1924. — № 4. — С. 5–43.
17. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 / Павло Петрович Скоропадський. — К. : — Філадельфія, 1995. — 492 с.
18. Слащов Я. А. Операции белых против Петлюры и Махно на южной Украине / Яков Александрович Слащов // Военный вестник. — 1922. — № 9–10. — С. 38–43.
19. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / Павло Христюк. — Прага, 1922. — Т. 4. — 192 с.
20. Школяренко П. Юність моя бойова / П. Школяренко // Народна трибуна. — 1969. — 13 вересня.
21. Шліхтер О. Боротьба за хліб на Україні в 1919 р. / Олександр Григорович Шліхтер // Літопис революції. — 1928. — № 2. — С. 41–45.

ANASTASIA HEVKO
Mykolaiv

THE QUESTION OF PEASANT REBEL MOVEMENT IN THE SOUTH UKRAINE (1917–1921) IN MEMOIR HERITAGE

In the article investigated the memoirs sources of the history of peasant rebel movement in the South of Ukraine in the period of the national democratic revolution 1917–1921.

Key words: memoirs, South Ukraine, peasant rebel movement, Ukrainian revolution.

АНАСТАСІЯ ГЕВКО
г. Николаев

КРЕСТЬЯНСКОЕ ПОВСТАНЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ (1917–1921 гг.) В МЕМУАРНОМ НАСЛЕДИИ

В статье исследуются мемуарные источники по истории крестьянского повстанческого движения на Юге Украины периода национально-демократической революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: мемуары, Юг Украины, крестьянское повстанческое движение, Украинская революция.

Стаття надійшла до редколегії 13.11.2016

УДК 331.1:061.62:63:001.89(477):069.4/.5:63(091)

ТЕТЯНА ГРИЩЕНКО

м. Київ

tatdnsgb@ukr.net

ВНЕСОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ У СТАНОВЛЕННЯ Й ПЕРШІ РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МУЗЕЮ

У статті методом історико-наукового аналізу розкрито досі недосліджену грань науково-організаційної діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України – музейну справу. Головна увага зосереджувалася на висвітленні доробку установи у становленні й перших роках діяльності Всеукраїнського сільськогосподарського музею. Досліджено передумови появи музейної установи. Визначено її структуру та охарактеризовано основні колекції. Зауважено про значення Всеукраїнського сільськогосподарського музею для розвитку аграрної науки та дослідної справи у 20-х рр. минулого століття.

Ключові слова: Сільськогосподарський науковий комітет України, Всеукраїнський сільськогосподарський музей, Народний комісаріат земельних справ УСРР, Перша Всесоюзна сільськогосподарська та кустарно-промислова виставка, музейне бюро, С. Веселовський, О. Гаршин, Г. Махов, В. Таланов, аграрна наука.

Цього року своє 85-річчя відзначила Національна академія аграрних наук України. У її віданні при Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці вже 15 років функціонує Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки, який під керівництвом члена-кореспондента НААН В. А. Вергунова здійснює комплексні історичні розвідки щодо становлення й розвитку вітчизняної аграрної науки та дослідної справи. Так, було встановлено, що передвісником сучасної НААН протягом 1918–1927 рр. був Сільськогосподарський вчений (науковий) комітет України. Потужний координаційно-методичний центр проводив різнопланову діяльність. Йому вдалося зосередити навколо себе видатних галузевих фахівців, які працювали в різних сферах сільськогосподарської науки. Окремою складовою була музейна справа. Досі вона не ставала об'єктом дослідження. Тому актуальність проведеної історичної розвідки зумовлена відсутністю наукових праць з цього приводу.

Метою дослідження є проведення історико-наукового аналізу науково-організаційної діяльності Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України (далі – СГНКУ) у становлення та перші роки діяльності Всеукраїнського сільськогосподарського музею.

Упродовж 15 серпня – 15 жовтня 1923 р. у Москві відбулася Перша Всесоюзна сільськогосподарська та кустарно-промислова виставка. Вона стала знаковим явищем у фаховому середовищі країни. Провідні вітчизняні наукові установи ретельно готувалися до участі у цьому заході. Так, Сільськогосподарський науковий комітет України відгукнувся на пропозицію Головного комітету Всесоюдної сільськогосподарської виставки і на засіданні своєї Ради 16 грудня 1922 р. заснував Виставочний комітет з метою координування діяльності СГНКУ та «... інших центральних наукових та господарських установ, що центри їх ... або філії перебувають у Києві» [4]. До нього увійшли: 1) представники (по одному) від усіх секцій СГНКУ; 2) від спеціальних комітетів та комісії, що існували при СГНКУ; 3) по одному представнику від Всеукраїнської академії наук, Українського геологічного комітету, «Сільського господаря», Української кустарної спілки. Для постійної праці у справах виставки було обрано Президію у складі: голови – проф. С. Ф. Веселовського, заступників – проф. О. А. Янати та А. З. Носова, секретаря Ф. О. Юркова та його заступника – Я. Ф. Левченка [13].

У середині 20-х рр. минулого століття структурний підрозділ СГНКУ – музейне бюро

здійснювало керівництво всіма сільськогосподарськими музеями та розробляло план розгортання їх районної мережі [12, 61–73]. У п. 11 «Статуту» Комітету від 6 липня 1923 р. декларується, що він «... всебічно допомагає розвитку сільськогосподарських музеїв та бібліотек (і сільськогосподарських відділів інших музеїв та бібліотек) усіх відомств та організацій, координуючи їх діяльність та інструментуючи, дбаючи за їх поповнення тощо, і взагалі турбується за поширення сільськогосподарського знання та пов'язаних з ним наук, організовуючи відповідні курси і лекції, вироблення і розповсюдження наочного приладдя до навчання...» [10].

Після проведення Першої Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки було вирішено заснувати з частин її експозицій Всеукраїнський сільськогосподарський музей із метою «... збирати, переховувати і виучувати всі найхарактерніші та найцінніші зразки сільського господарства і промислу, зв'язаного з цим господарством; служити показником науково-технічних і практичних досягнень у сільському господарстві і сільськогосподарському промислі; виконувати функції консультативного та інструкторського апарату та поширювати культурно-освітню працю серед сільського населення України...» [7].

Відтак, проект «Статуту Всеукраїнського сільськогосподарського музею» був розроблений саме музейним бюро СГНКУ на чолі з агрономом О. Гаршиним. Саме воно взяло участь в обговоренні справи про організацію цього музею при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК) [5].

Положення «Про Всеукраїнський сільськогосподарський музей» було затверджено ВУЦВК та Радою Народних Комісарів УСРР 24 серпня 1924 р. Згідно з ним новостворена музейна установа розміщувалася у м. Харкові за адресою: вул. Ф. Енгельса, 10. Поряд з ним у сусідньому приміщенні діяла Всеукраїнська постійна промислово-показова виставка ВРНГ УСРР. Документом визначалося, що «Музей буде стояти під безпосереднім доглядом комісаріату земельних справ» [7].

Варто наголосити, що на Всеукраїнський сільськогосподарський музей покладалася

великі сподівання. Так, на сторінках часопису «Діло» за 1924 р. з'явилася стаття про створення музейної установи. З-поміж іншого зауважувалося: «Відповідно випосаджена державою і при сприятливих обставинах вплив її культурної місії та праці з обсягу сільського господарства напевно поширяться на всі українські землі» [7]. Крім того, зазначалося, що музей має право співпрацювати з усіма технічними та сільськогосподарськими установами СРСР та закордону.

На чолі Всеукраїнського сільськогосподарського музею стояла його Рада. До її складу входили представники майже з усіх центральних державних установ та галузевих профільних вищих шкіл: Народний комісаріат освіти УСРР, Найвища Рада народного господарства України, Всеукраїнське агрономічне товариство, сільськогосподарські інститути та ін. Головою Ради було обрано наркома земельних справ. У різні часи її очолювали: І. Є. Клименко (1922–1925 рр.), Я. М. Дудник (лютий 1925 – грудень 1926 рр.), О. Г. Шліхтер (1927–1929) [8, 86–87].

Всеукраїнський сільськогосподарський музей складався з дев'яти відділів. Станом на 1 червня 1925 р. повноцінно працювало вісім із них: 1) загальний; 2) хліборобський; 3) скотарський; 4) лісовий; 5) землевпорядний; 6) сільськогосподарської техніки; 7) переробки продуктів сільського господарства та 8) торговельно-експортний. Не організованим залишався відділ кооперації. Вносити зміни та доповнення до структури музейної установи передбачалося за рішенням Ради музею відповідно до його щорічних планів діяльності та кошторису [7]. Крім того, передбачалося облаштування 58 підвідділів. Слід відмітити, що уже в першій половині 1925 р. працювало 35 з них [3].

До загальної кількості експонатів, одержаних зі Всесоюзної сільськогосподарської виставки, додавалися ще: 1) заново виготовлені діаграми, експонати музею Всеукраїнської спілки мисливців і рибалок; 2) колекції з культури кукурудзи (дарунок професора В. В. Таланова); 3) вироби Одеської майстерні наочного приладдя; 4) зразки ґрунтів України, зібрані професором Г. Г. Маховим. Для них було зведено спеціальну велику вітрину на

80 монолітів. Влітку 1925 р. планувалося завершити упорядкування колекції. Як свідчить план діяльності СГНКУ на 1924 р., то в структурі секції ґрунтознавства передбачалося створення окремого спеціалізованого Центрального музею ґрунтів України [6].

Окремо варто зауважити, що проведене на спеціальні кошти експедиційне обслідування сільськогосподарського народного побуту у «... типових пунктах основних районів України (Полісся, Лісостеп, Степ), а поруч – і масове збирання речей (переважно старовинних)...», що характеризували народний сільськогосподарський побут, стало основою «... Музею сільськогосподарського народного побуту України...» як окремого відділу Всеукраїнського сільськогосподарського музею [6].

Музейна установа утримувалася за рахунок держави. Наприклад: бюджетне фінансування на 1925 р. було затверджено Раднаркомом у сумі 11 534 карб. Однак за перше півріччя було отримано лише 4050 карб. Їхнім цільовим призначенням стали поточні господарські витрати і ремонті роботи. Ще 1750 карб. виплачено Всеукраїнському управлінню лісами – «... борги у видатках на організацію музею...», і 1320 карб. – відділу позик Народного комісаріату земельних справ УСРР за організацію музею. Таким чином, на друге півріччя залишалося всього 4414 карб. Принагідно зазначимо, що Всеукраїнський сільськогосподарський музей здійснював продаж своїх видань, витворів майстерень, препаратів та виробів відділів, при цьому прибутки надходили до розпорядження музейної установи.

Слід відмітити, що за час свого існування Всеукраїнський сільськогосподарський музей перетворився на велику культурно-просвітницьку установу. Це не могло не позначитися на ступені відвідування. Так, від початку заснування і до 1 червня 1925 р. його відвідали понад 7076 осіб, серед яких: селяни – 1224, робітники – 1094, учні – 2397 та ін. Крім цього, було проведено 577 екскурсій із 15 089 екскурсантами. Всього на виставку завітало 22 165 відвідувачів. Зауважимо, що всім надавали детальні пояснення, а окремим групам, які цікавилися спеціальними питаннями, читали ще й «... популярні лекції в аудиторії музею...», розрахованій на 150 чоловік. Це

щодня здійснювали троє кваліфікованих агрономів.

Наприкінці 1925 р. у зв'язку з ліквідацією губернських земельних управлінь передбачалося, що Народний комісаріат земельних справ УСРР візьме до свого безпосереднього відання Київський та Одеський крайові сільськогосподарські музеї з майстернею наочного приладдя при останньому. На думку керманців профільного відомства, це дасть початок більш ширшій роботі Всеукраїнського сільськогосподарського музею, який, «... спираючись на свої крайові музеї, зможе реально поставити питання й про організацію районних музеїв» [2]. На засіданні технічної колегії сільськогосподарського відділу Народного комісаріату земельних справ УСРР 18 листопада 1925 р. було заслухано доповідь про сільськогосподарські музеї. Як наслідок, перед Плановою комісією було порушено питання про завдання та порядок керування ними [9, 68]. Слід зауважити, що «Бюджет земельних органів УСРР на 1925–1926 рік» передбачав: «Крім центрального музею з переходом до трьохступеневої системи управління урядом, надається всеукраїнське значення Київському й Одеському сільськогосподарським музеям і на утримання їх та поповнення експонатами за кошторисом передбачається 21 тис. карб.» [1, 36]. Таким чином, спеціалізовані галузеві музеї здобули визнання держави і перейшли на новий якісний рівень у своїй діяльності.

У 1927 р. директором Всеукраїнського сільськогосподарського музею став Н. Д. Луцкевич, кооптований член Президії СГНКУ [12, 83–89]. Після реорганізації комітету Всеукраїнський сільськогосподарський музей перейшов у відання дослідного відділу НКЗС УСРР [11].

Загальнонаціональне значення Всеукраїнського сільськогосподарського музею було вагомим. Він не лише ознайомлював відвідувачів з успіхами у сільському господарстві, широко проводив популяризаційну діяльність серед населення, пропагував новітні досягнення та надавав довідково-консультаційні послуги, а й виступав своєрідною ланкою між науковим товариством, для якого кожен експонат наповнений особливим ціннісно-смісловим змістом і є предметом аналізу й

вивчення, та соціумом. Він «... відігравав величезну роль у розвитку та розквіті сільськогосподарства та добробуту України...» [7]. Важливе методичне та координаційне значення у його діяльності посідав Сільськогосподарський науковий комітет України – провідний науковий центр аграрної науки та дослідної справи у 20-х рр. минулого століття.

Список використаних джерел

1. Андрущенко Ф. Г. Бюджет земорганів УСРР на 1925–26 рік / Ф. Г. Андрущенко // Вісник Народного комісаріату земельних справ. — 1925. — № 13–14. — С. 34–39.
2. Від редакції // Вісник Народного комісаріату земельних справ УСРР. — 1925. — Ч. 7–8. — С. 57.
3. Всеукраїнський Сільсько-Господарський Музей // Вісник Народного комісаріату земельних справ УСРР. — 1925. — Ч. 7–8. — С. 57.
4. Діяльність Виставочного комітету при Сільсько-Господарському науковому комітеті України (16/XII 1922 р. – 3/XI 1923 р.) // Вісник сільськогосподарської науки. — 1924. — Ч. 3–4. — С. 34–40.
5. Коротке справоздання про діяльність Сільсько-Господарського наукового комітету України за

1923–1924 операц. рік // Вісник сільськогосподарської науки. — 1924. — Ч. 7–9. — С. 1–31.

6. Короткий план діяльності Сільсько-Господарського наукового комітету в 1924 році // Вісник сільсько-господарської науки. — 1924. — Т. 3. — № 1–4. — С. 26–39.
7. Нове культурне надбання. Всеукраїнський сільсько-господарський музей // Діло. — 1924. — Ч. 204, 14 вересня. — С. 3.
8. Присяжнюк М. В. Сільське господарство України та його державне регулювання в контексті суспільно-політичних трансформацій XX–XXI ст. (історичний нарис) / М. В. Присяжнюк, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов, О. С. Грамотенко; М-во аграр. політики та продовольства України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН. — К., 2013. — 240 с.
9. Робота технології сільсько-господарського відділу // Вісник Народного комісаріату земельних справ УСРР. — 1925. — Ч. 23–24. — С. 67–68.
10. Статут Сільсько-Господарського наукового комітету України // Вісник сільськогосподарської науки. — 1924. — Т. 3. — № 1–4. — С. 77–84.
11. Центральних архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1230, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 61–89.
13. Юрків Х. Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті України / Х. Юрків // Вісник сільськогосподарської науки. — 1923. — Т. II, вип. 1–2. — С. 54–56.

ТETIANA HRYSHCHENKO

Kyiv

THE CONTRIBUTION OF THE AGRICULTURAL SCIENTIFIC COMMITTEE OF UKRAINE IN THE FORMATION AND EARLY YEARS OF THE ALL-UKRAINIAN AGRICULTURAL MUSEUM

Unexplored up till now brink of the scientific and organizational activities of the Agricultural Scientific Committee of Ukraine – a museum case is revealed in the article by historical and scientific analysis. The main attention is on highlighting the institution's heritage in the formation and early years of All-Ukrainian Agricultural Museum. The preconditions of the appearance of museum institution are investigated. Its structure is determined and main collections are characterized. The importance of All-Ukrainian Agricultural Museum for the development of agricultural science and research case in the 20's the last century is observed.

Keywords: Agricultural Scientific Committee of Ukraine, All-Ukrainian Agricultural Museum, People's Commissariat of Land Affairs of the USSR, First All-Union agricultural and handicraft industrial exhibition, museum office, S. Veselovsky, A. Harshin, Gr. Makhov, V. Talanov, agricultural science.

ТАТЬЯНА ГРИЩЕНКО

г. Киев

ВКЛАД СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАУЧНОГО КОМИТЕТА УКРАИНЫ В СТАНОВЛЕНИЕ И ПЕРВЫЕ ГОДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВСЕУКРАИНСКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО МУЗЕЯ

В статье методом историко-научного анализа раскрыто до сих пор неисследованную грань научно-организационной деятельности Сельскохозяйственного научного комитета Украины – музейное дело. Главное внимание сосредоточено на освещении вклада учреждения в становление и первые годы деятельности Всеукраинского сельскохозяйственного музея. Исследованы причины возникновения музейного учреждения. Определена ее структура и охарактеризованы основные коллекции. Указано о значении Всеукраинского сельскохозяйственного музея для развития аграрной науки и опытного дела в 20-х гг. прошлого века.

Ключевые слова: Сельскохозяйственный научный комитет Украины, Всеукраинский сельскохозяйственный музей, Народный комиссариат земледелия УССР, Первая Всесоюзная сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка, музейное бюро, С. Веселовский, А. Гаршин, Г. Махов, В. Таланов, аграрная наука.

Стаття надійшла до редколегії 04.11.2016

УДК 94(477):63(091)

ОЛЕКСІЙ ЗАХАРЧЕНКО

м. Миколаїв

AlexeyZakharchenko-7457@mail.ru

НАЦИСТСЬКИЙ ПРОЕКТ «ГОТЕНЛАНД» В КРИМУ І НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано нацистські плани аграрної колонізації представниками «арійської» раси Півдня України і Криму після завоювання Третім Рейхом «життєвого простору» на Сході Європи.

Ключові слова: Північне Причорномор'є, «Готенланд», «життєвий простір», рейхсфюрер СС, колонізація, генеральний план «Ост», окупація, фольксдойче.

Запланована керівництвом Третього Рейху аграрна колонізація південноукраїнських степів належить до малодосліджених проблем у вітчизняній та зарубіжній історіографії Другої світової війни. Завданням статті стане чергова спроба автора продовжити дослідження означеної теми, яку він розпочав у своїх попередніх публікаціях [5; 6; 7], щоб показати виняткове місце і значення Південної України та Криму в колонізаторських проектах нацистів, розроблених ними в ході війни, в залежності від перебігу подій на радянсько-німецькому фронті.

В завойовницьких планах поневолення і подальшої аграрної колонізації східного простору, нацистське керівництво з усіх окупованих радянських територій найбільше приваблювали саме Північне Причорномор'є, Приазов'є і Крим. Вперше доля цих територій вирішувалась задовго до їх окупації Вермахтом, на нараді у фюрера 16 липня 1941 року. Адольф Гітлер заявив: «Крим з прилеглими районами (область північніше Криму) повинні стати областю Імперії. Ці прилеглі райони мають бути якомога більшими» [6, 67]. Своєму союзнику Румунії, яка направила на Східний фронт армійську групу «Антонеску» в складі 3-ї і 4-ї армій під командуванням генералів Петре Думітреску та Ніколає Чуперца, за участь у війні нацистський вождь пообіцяв віддати Одесу. Проти такого рішення фюрера, який сподівався залучити румун для ведення спільних з Вермахтом бойових дій не тільки на Буковині і в Бесарабії, а й за Дніпром і в Криму, різко проти виступили присутні на нараді рейхсмаршал Герман Герінг і рейхсфюрер Альфред Розенберг, яких пізніше

підтримав рейхсфюрер Генріх Гімmlер. Справа в тому, що під румунську юрисдикцію потрапляли так звані фольксдойче – українські етнічні німці, які понад століття проживали в Північному Причорномор'ї, прибувши сюди на запрошення імператора Олександра I починаючи з 1809 року, де вони компактно мешкали в 151 колонії, переважно в сільській місцевості [6, 70]. Саме їх очільники Третього Рейху планували одразу залучити до аграрної колонізації і зробити головним оплотом нацистського панування в краї. Між німецькими і румунськими окупантами відтоді склались доволі напружені стосунки відносно майбутнього статусу і приналежності цього важливого причорноморського регіону, який з дозволу Гітлера, румунський кондукетор (керівник держави) Іон Антонеску декретом від 19 серпня 1941 року оголосив губернаторством «Трансністрія» (Задністров'є) [13, 140]. Румунія отримала мандат лише на тимчасову адміністрацію та економічну експлуатацію в межиріччі Дністра і Південного Бугу й то тільки на час ведення бойових дій. Знаючи про тимчасовість свого перебування в Причорномор'ї, румунські окупанти й поводитися відповідно, намагаючись максимально спустошити за відведений їм час сільськогосподарські ресурси регіону для задоволення своїх колосальних потреб в продовольстві та сировині [7, 20–21]. Тому окупаційна політика румунських загарбників була цілковито спрямована на тотальне хижацьке пограбування «Трансністрії». У цьому відношенні румунська армія навіть перевершила Вермахт, особливо під час відступу з Миколаївщини і Одещини навесні 1944 року. Брутальне поводження румун, грабунки і

реквізиції продовольства і худоби для потреб своєї армії – а кондукетор направив на Східний фронт понад 700 тисяч солдат і офіцерів для участі у спільному «східному поході» проти більшовизму – викликали сильне невдоволення місцевих етнічних німців, що категорично не бажали залишатися «під румунами». Дратувала фольксдойче і спроба насильницької румунізації «Трансністії». Румуни зовсім не звертали уваги до якої саме етнічної групи належала та чи інша сільська громада. Здійснюючи в губернаторстві політику геноциду, голокосту й параймосу (масове винищення ромів), румунські фашисти розстріляли 270 тис. євреїв, довели до смерті від голоду та інфекційних хвороб майже 50,5 тис. циган, а до кінця березня 1942 року в результаті знищення і насильницької депортації населення Одеси зменшилося на 400 тис. осіб [17, 197, 199]. Окупаційна політика румунських союзників по відношенню до фольксдойче, а їх за німецькими даними есесівської служби обліку етнічних німців ФоМі (фольксдойче міттельштелле) нараховувалось понад 130 тис. осіб, неодноразово загострювала відносини між Берліном і Бухарестом. Але доки йшла війна, Гітлер «заплющував» на це очі, адже розрив стосунків міг привести до виходу основного союзника і головного постачальника нафтопродуктів для військової економіки Рейху із війни і зняття з фронту кількох сотень тисяч румунських вояків.

В середині липня 1941 року вождь італійських фашистів Беніто Муссоліні запевнив Адольфа Гітлера, що його берсальєри теж візьмуть участь у спільному «східному поході» [15, 11]. З цією метою наприкінці липня він терміново направив на Східний фронт Італійський експедиційний корпус під командуванням генерала Джованні Мессе. На початку серпня 1941 року першою прибула і розпочала бойові дії саме на миколаївській землі 9-а автотранспортована дивізія «Пасубіо» генерала Вітторіо Джованеллі, що просувалась теренами Доманівського, Веселинівського, Вознесенського і Братського районів [12, 59–60]. Знаючи зазіхання, апетити і примхи дуче, Гітлер у таємному наказі командуючому 11-ю німецькою армією генерал-полковнику Ойгену Ріттеру фон Шоберту розпорядився ні за

яких обставин й близько не допускати експедиційний корпус Мессе, що увійшов до складу цієї армії, до бойових дій у Причорномор'ї і особливо в Криму, а використовувати союзників якомога далі від чорноморського узбережжя – в середньому Подніпров'ї і Донбасі [15, 12]. Одразу після зустрічі двох диктаторів в Умані, яка відбулась 28 серпня 1941 року і параду італійських берсальєрів, зовнішній вигляд яких викликав відвертий сміх в есесівському оточенні фюрера [14, 117], італійські війська перекинули в район Дніпропетровська, в подальшому не підпускаючи союзників не тільки до Чорного, а й Азовського моря. Гітлер не бажав ні з ким, навіть зі своїм вірним другом Муссоліні, ділитися головним військовим трофеєм – ласим шматком української землі. «Бачите, дуче, – говорив фюрер напередодні параду італійців, вказуючи на український чорнозем, – це найродючіший ґрунт у світі. Ваші італійці змушені жити в тісноті, працювати на кам'янистій землі, а тут знаходяться величезні поклади цієї багатой землі. Згодом тут постане житниця нової Європи» [14, 116].

Фюрера понад усе цікавила територія Криму і навколишніх земель – Причорномор'я, північної Таврії і Приазов'я. Гітлер на військовій нараді 27 липня 1941 року знову на поліг на приєднанні цього важливого регіону до складу Великої Німеччини: «Ми візьмемо південну Україну, особливо Крим, і перетворимо її у велику німецьку колонію. Не буде ніякої шкоди з того, що ми витіснимо все населення, яке зараз там проживає. Німецький колоніст стане солдатом-селянином...Тих із них, хто походить із селян, Рейх забезпечить повністю обладнаними фермами » [6, 67]. Німецький щотижневий фронтовий кіножурнал «Дойче вохеншау» в екстремому випуску за серпень 1941 року повідомляв, що наприкінці літа, вже на третій день окупації міста корабелів, до Миколаєва з короткочасним візитом на власному літаку прибув А. Гітлер. Приліт фюрера до Миколаєва невідкладний. Він хотів якомога швидше особисто подивитись на ту територію, яку планував одразу після переможного завершення війни включити до складу Великої Німеччини з невідкладною аграрною колонізацією регіону, який майже

за дві тисячі років до цього заселяли давні предки німців – германські племена остготів. Повернення на «ісконно німецькі землі» Причорномор'я – «арійську» прабатьківщину Третього, «тисячолітнього Рейху» – стало програмною метою колоніальної експансії націонал-соціалізму. Мова йшла про створення в Причорномор'ї, Приазов'ї і в Криму «особливої» – елітної імперської території, яку Гітлер назвав рейхсгебіт «Готенланд» («Готська земля») і планував, попередньо знищивши і виселивши усе корінне населення регіону, заселити край виключно німцями – колоністами, які прибудуть з Німеччини і Австрії [18, 28]. Про важливість посідання у Північному Причорномор'ї і Таврії, з перспективою колонізації вихідцями з Рейху, наголошував своєму підлеглому – рейхскомісару України Еріху Коху, рейхсміністр у справах окупованих східних областей Альфред Розенберг. 18 листопада 1941 року він надіслав гауляйтеру таємну директиву в якій вказувалось: «У всякому разі треба вжити всіх заходів, аби оформити в німецьку колонію півострів Крим і поки ще ближче не окреслену територію аж до Дніпра, потім по дузі до Азовського моря... посідання Криму з прилеглою до нього територією, яке було б підсилене великим німецьким поселенням, має вирішальне значення для охорони німецького панування» [11, 543]. Отже, запланований нацистським фюрером «Готенланд» мав постати на території сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької, частини Дніпропетровської областей і в Криму. Передбачалось, одразу після перемоги над СРСР, повністю депортувати з Кримського півострова все корінне населення і заселити його жителями австрійського Південного Тіролю. На думку Гітлера, кліматичні умови Тіролю і Криму дуже схожі, тож його земляки – австрійські поселенці – доволі швидко зможуть тут адаптуватися [21, 504–505]. Ось чому саме австрійця Альфреда Фрауенфельда нацистський вождь призначив генеральним комісаром «Таврії», пізніше перейменованої на генерал-бецирк «Крим» [6, 68].

Ще до початку війни Адольф Гітлер закликав есесівців налагодити «конвейер смерті» – масове винищення мільйонів людей «нижчих рас» в небачених до цього масштабах, геноцид

цілих етнічних груп населення. «Нам необхідно розвинути техніку винищення населення. – вказував фюрер. – Якщо мене запитують, що я маю на увазі під винищенням населення, я відповім, що я передбачаю знищення цілих расових одиниць. Якщо я посилаю цвіт німецької нації в пекло війни, без найменшого жалю проливаючи дорогоцінну німецьку кров, то, без сумніву я маю право знищувати мільйони людей нижчої раси, які розмножуються, немов черв'яки» [2, 284]. Відповідно до цього програмного положення нацистського вождя, головною метою східної кампанії Вермахту і військ СС стало завоювання величезного знелюдненого простору з подальшим інтенсивним його заселенням представниками панівної «нордичної» раси, до якої крім німців і австрійців, згідно «расової теорії» націонал-соціалізму, також відносились представники народів Західної Європи і Скандинавії. Для того, щоб максимально прискорити процес масового винищення «нижчих рас», відомством рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера створюються спеціально підготовлені команди професійних убивць – зондеркоманди, айнзатцкоманди і айнзатцгрупи, що підпорядковувались імперській службі безпеки – РСХА [22, 157]. Це були оперативні (айнзатц) команди особливого призначення, головна функція яких – винищення «расово неповноцінних» етнічних груп населення, в першу чергу бездержавних народів – євреїв і циган [22, 160]. РСХА в стислий термін були сформовані чотири айнзатцгрупи: «А», «В», «С» і «D» [4, 14–15; 36–37; 579–580; 201–202]. Айнзатцгрупа «D» – командир штандартенфюрер СС Отто Олендорф – діяла в тиловому районі 11-ї німецької армії в Молдавії, на Півдні України, в Криму і на Північному Кавказі. Всього за час дії групи (розформована 15 липня 1943 р.) нею розстріляно 91728 чоловік, в переважній більшості євреїв [4, 202]. Напередодні війни проти СРСР між керівництвом РСХА і командуванням Вермахту велись переговори щодо правового статусу айнзатцгруп. 13 березня 1941 року відбулась нарада з цього питання між очільником РСХА обергрупенфюрером СС Рейнгардом Гейдріхом і генерал-квартирмейстером Генштабу Вермахту генерал-лейтенантом Едуардом Вагнером. 4 квітня Вагнер подав

Гейдріху проект угоди відносно статусу і обов'язків айнзатцгруп. Ознайомившись з документом, Гейдріх чітко і конкретно визначив перед есесівськими убивцями їхні головні завдання: «Комуністичні функціонери і активісти, євреї, цигани, саботажники і шпигуни, що становлять небезпеку діючій армії, мають бути виявлені і негайно страчені без суду і слідства» [3, 251]. В серпні - жовтні 1941 року в Південній Україні діяла айнзатцгрупа «D», яка нараховувала 550 «фахово» підготовлених і вишколених «кривавому ремеслу» убивць [3, 251]. Айнзатцгрупи підрозділялись на айнзатцкоманди (70–120 осіб) і зондеркоманди СС (20–30 чоловік), що виконували спеціальні завдання [3,–252].

Після свого нетривалого перебування у Миколаєві і ознайомлення з районом наміченої аграрної колонізації краю, Гітлер поставив перед керівництвом СС два конкретні завдання: якнайшвидше розробити масштабний проект «вдосконалення і зміни ландшафту» й перебудову завойованого «лебенсрауму» («життєвого простору») для подальшого розселення «істинних арійців» і в максимально короткий час повністю знелюднити від «неповноцінного в расовому відношенні» населення території Причорномор'я, Приазов'я і Криму. Щоб пришвидшити втілення цього злочинного задуму фюрера, наприкінці серпня 1941 року до Миколаєва прибув відповідальний в нацистському керівництві за «остаточне вирішення єврейського питання» очільник СС рейхсфюрер Гімлер і командири усіх чотирьох айнзатцгруп – Шталекер, Небе, Раш і Олендорф. Як стверджує британський дослідник охоронних загонів (СС) нацистської партії (НСДАП) Гордон Уільямсон «починався справжній марафон смерті, учасники якого змагались у тому, хто кого перевершить у кількості здійснених убивств» [22, 162]. Виконуючи вказівку Гітлера, рейхсфюрер Гімлер провів таємну нараду з керівництвом айнзатцгруп і команд, де завірив есесівців, що «керівники і виконавці не будуть нести особисту відповідальність за виконання цього наказу. Всю відповідальність беремо на себе я і фюрер» [2, 287; 20, 58]. В Миколаєві і його околицях діяльність по виявленню єврейського населення здійснювала айнзатцкоманда

«D-4», в складі якої створена езекуційна команда «ЕК 11-а» під керівництвом штурмбаннфюрера СС Пауля Цаппа [20, 58]. В донесенні айнзатцгрупи «D» від 2 жовтня 1941 року вказувалось, що «з 19.09 по 30.09 страчено 22467 євреїв та комуністів. Загальна кількість – 35782» [13, 247]. Жажливі «жнива смерті» впродовж серпня – жовтня 1941 року безжально «викосили» майже все єврейське населення Миколаївщини – назавжди зникли цілі єврейські родини, вулиці, квартали, колгоспи, припинили існування усі єврейські села краю. Німецький майор, військовий хірург 11-ї польової армії Пітер Бамм став випадковим свідком голокосту на теренах Миколаївщини у вересні 1941 року. В своїх мемуарах він засудив дії есесівців: «Без сумніву, у військах було розповсюджене почуття неприхованого протесту проти убивства невинних людей... Та відкритих проявів обурення не було. Вірус антисемітизму вже глибоко вкоренився в душах людей. Несхвальна реакція з боку бойових частин на подібні злочини не відвернула подальші убивства, а просто змусила їх безпосередніх виконавців діяти більш обережно, потайки. Не було ярих протестів» [1, 51]. Щоб «пом'якшити» психологічне навантаження на есесівців із розстрільних команд, Отто Олендорф «милосердно» розпорядився при розстрілах вбивати кожну жертву одночасно двом катом, щоб вони не здогадувались, хто ж з них убивця і тим самим запобігали надмірних «душевних травм» і «докори совісті» [10, 167]. Усього за перший місяць окупації міста корабелів у ньому не залишилось жодного єврея, що засвідчила служба реєстрації населення Миколаєва станом на 22 вересня 1941 року, де в графі «євреї» стояв прочерк [20, 62]. 5 жовтня 1941 року Гімлер знову прибув до Миколаєва з інспекційною перевіркою і за «зразкове» виконання його наказу щодо «остаточного вирішення єврейського питання» й перетворення Північного Причорномор'я на «юденфрай» – мовою катів – місцевість, вільну від євреїв, він з неприхованим задоволенням поздоровив Олендорфа з «блискучим» результатом і присвоїв йому чергове есесівське звання – оберфюрера СС [13, 282].

Оскільки в Миколаївському «котлі» в серпні 1941 року, попри всі сподівання німців,

так і не вдалося знищити й полонити оточений Південний фронт, який, відійшовши в результаті успішного «Грейговського прориву» за Дніпро, зайняв там оборону і не дозволив Вермахту «з ходу», як планували нацистські стратеги, захопити Кримський півострів, довелося поки що відкласти реалізацію гітлерівського проекту «Готенланд» до кращих часів. В період облоги Севастополя, яка тривала 250 діб, з кінця жовтня 1941 р. до початку липня 1942 р., несподівано виник ще один проект – створити на Кримському півострові маріонеткову державу «Татарстан». Автором ідеї утворення на півострові кримсько – татарської «квазідержави» став німецький посол в Анкарі Франц фон Папен, який обіцяв створення «Татарстану» намагався схилити нейтральну Туреччину до війни з Радянським Союзом. Однак, в квітні 1942 року, турецький прем'єр Сараджоглу офіційно повідомив посла про нереальність цього проекту і не дав згоди на пропуск німецьких військ через турецьку територію для їх просування на Кавказ і Близький Схід [6, 68]. Знову повернулись до реалізації проекту «Готенланд» нацисти тільки після падіння Севастополя (4 липня 1942 р.) і повної окупації Кримського півострову. Після нищівних поразок радянських військ під Керчю, Харковом і Севастополем, в липні 1942 року Вермахт разом із союзниками Рейху – італійськими, угорськими і румунськими арміями – стрімко наступав на Волгу і Кавказ. Здавалося, що омріяна перемога і капітуляція СРСР вже не за горами. До того ж, вся Україна і Крим відтепер перебували під цілковитим контролем і повною окупацією Третього Рейху, що дозволило знову заговорити про створення «Готенланду» на Півдні України і в Криму.

16 липня 1942 року Адольф Гітлер викликав у свою вінницьку ставку «Вервольф» рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера і особисто йому доручив негайну розробку плану по реалізації проекту «Готенланд» [8, 176–177]. Відомство СС і його очільник, давно виношували власні амбіційні колонізаторські проекти, які лежали в площині реалізації генерального плану «Ост» [23, 280]. Великий магістр Чорного ордену СС рейхсфюрер Гімmlер хотів створити на цих землях власну орденську

есесівську державу «Готенгау» («Готська область») [18, 28]. Роздачею землі і розселенням есесівців займалося спеціально створене ще задовго до війни Головне управління раси і поселень РусСА на чолі з обергрупенфюрером СС Отто Гофманном [19, 9]. Виконуючи вказівки свого шефа він коротко виголосив основний девіз переселенської політики Чорного ордену: «Схід має належати СС!» [23, 264]. Есесівські творці генерального плану «Ост» вважали, що для його здійснення необхідно знищити понад 30 млн слов'ян. «Звільнений» від корінного населення «життєвий простір», згідно задуму, призначався для невідкладного розселення німецьких переселенців: 840000 негайно і 1,1 млн чоловік – в другій хвилі. В наступні десять років планувалось переселити 200000 і впродовж ще двадцяти років – 2,4 млн німецьких колоністів з Рейху [23, 280–281]. Оберфюрер СС Конрад Хетлінг, директор інституту по аграрній політиці при Берлінському університеті, в поданій ним рейхсфюреру СС Гімmlеру від 28 травня 1942 року доповідній записці вказував: «На території східних земель мають бути нарізані переселенські райони, підпорядковані рейхсфюреру СС. Переселенці отримають право оренди землі різної категорії – тимчасово, у спадок і спеціальну. Призначені відповідальні особи будуть стежити за порядком у цих районах, мешканці яких через 25 років повинні стати наполовину німцями» [23, 281]. Окремо для колонізації есесівцями виділялись 3 райони: на захід від Ленінграду (Інгерманландія), Криму – Херсону – Миколаєва (Готенгау), а також район балтійського узбережжя в районі литовського Мемеля і Нарева. Есесівська колоніальна імперія на Сході мала спиратись на систему із 26 опорних пунктів, які представлятимуть собою невеликі німецькі міста з приблизно 20 тис жителів. Навколо них розмістяться німецькі села (в радіусі від 5 до 10 км) [23, 281]. Гітлер заборонив будь-яке спільне проживання в українських містах «арійців» і українців-«унтерменшів». За його дорученням, 23 липня 1942 року, «сірий кардинал рейху», керівник партійної канцелярії рейхсфюрера Мартін Борман, якого поза очі називали «тінню фюрера», надіслав рейхсміністру окупованих східних областей Альфреду Розенбергу таємного

листа відносно подальшої колоніальної політики на окупованих територіях. В ньому викладено вісім основних положень (принципів), якими слід керуватися на захоплених територіях для запобігання «розмноження» і «зростання» місцевого ненімецького населення. Зокрема у сьомому принципі сказано: «Німці обов'язково мають бути усунені з українських міст. Навіть розміщення їх в бараках поза містами краще, ніж поселення усередині міст! Ні в якому разі не треба будувати російські (українські) міста чи упорядковувати їх, оскільки місцеве населення не повинно мати більш високого життєвого рівня. Німці проживатимуть у заново збудованих містах і селищах, суворо ізольованих від російського (українського) населення. Тому будинки, що будуватимуть для німців, не повинні бути схожими на російські (українські). Мазанки, солом'яні стріхи і т. д. для німців неприпустимі» [24, 244–245].

Для пришвидшеної аграрної колонізації краю і економічного освоєння південноукраїнських степів керівництво Третього Рейху збиралося задіяти виховану в нацистському дусі молодь – членів Гітлерюгенду і спілки німецьких дівчат БДМ, які з моменту встановлення влади нацистів проходили обов'язкову щорічну сільськогосподарську практику на селі, набуваючи необхідного досвіду господарювання на землі. До початку світової війни «сільську практику» встигли пройти кілька мільйонів юних «арійців» [7, 19]. Саме молоді багатодітні селянські сім'ї представників вищої «нордичної раси» мали заселити, обжити і назавжди витіснити з Приінгулля, Прибужжя і нижнього Подніпров'я «неповноцінне» у расовому відношенні корінне населення. Керівник Гітлерюгенду рейхсгендфюрер СС Артур Аксман у новорічному зверненні наприкінці 1942 року закликав юних німкенів і німців негайно розпочати аграрну колонізацію на завойованих українських землях: «Ми створимо на східному кордоні стіну із мяса і крові, яка стане міцнішою сталі і бетону. Для закріплення на східних землях нам знадобляться найкращі молоді люди. Тому, добровольці, вперед!» [9, 199]. Крім вихідців із Рейху до колонізації і заселення «Готенланду» планували залучити близьких до «істинних арійців» за «нордичними» ознаками європейців і сканди-

навів – данців, норвежців, шведів, бельгійців, голландців, ірландців, шотландців, англійців, валійців. Ось чому фюрер категорично не бажав, щоб поруч з елітними «нордичними» народами в його «Готенланді» мешкали союзні рейху, але не «арійці» – мадяри, румуни, італійці, словаки, хорвати, болгары і французи, не кажучи вже про спільне проживання з представниками вищої «нордичної» раси місцевого, «неповноцінного» з расової точки зору населення – українців, росіян, молдован, греків, сербів, вірмен, караїмів і кримських татар, яких після переможного завершення війни планували депортувати до Сибіру. Щодо циган і євреїв, то їх усіх мали фізично винищити в ході «остаточного вирішення», тобто не чекаючи закінчення бойових дій на Сході [10, 87–88].

Оволодівши Кримським півостровом, нацисти намагались одразу довести своє одвічне «історичне» право на ці землі. Улітку 1942 року німецькі археологи досліджували руїни князівства Феодоро, яке 1475 року зруйнували турки. В книзі «Готи в Криму» В. Баумельбург доводить, що саме давні прагерманці – остготи – заснували Алустон (Алушту), Горзувітай (Гурзуф), Каламіту (Інкерман) та інші міста [16, 425–426]. Знавець «східного простору», рейхсміністр окупованих східних областей, прибалтійський німець Альфред Розенберг, який з 1893 по 1918 рр. народився, отримав у Москві вищу освіту і жив в Росії, запропонував Гітлеру перейменувати Сімферополь на Готенбург, а Севастополь назвати в честь короля остготів Теодоріха (493–526 рр.) – Теодоріхсхафен [18, 27–28]. Хоча Теодоріх ніколи не бував у Криму, а правив на Балканах і в завойованій ним Італії.

Гітлер доручив своєму «вірному Хайні» – рейхсфюреру СС Гімmlеру – в стислий термін розробити під егідою СС грандіозну програму «вдосконалення клімату і ландшафту» причорноморських степів на яких планувалося згодом створення особливої імперської території «Готенланд». У нацистському керівництві «творця» Голокосту і організатора «осточного вирішення єврейського питання» вважали ще й головним «фахівцем» з проблем сільського господарства, оскільки Гімmlер у 1922 році закінчив Мюнхенський університет і отримав диплом аграрія – селекціонера в галузі розве-

дення птахівництва. Ще студентом він вивчав на курсах російську мову й навіть робив запит до радянського посольства в Берліні щодо переїзду на Україну в якості дипломованого агронома для роботи в сільському господарстві [10, 70–71]. Після завершення навчання він деякий час працював за фахом – селекціонером на власній птахофермі, розводячи породистих курей і півнів. Ставши в січні 1929 року на чолі есесівського Чорного ордену, рейхсфюрер почав «розводити» вже «високопородистих» людей вищої раси – «істинних арійців», нещадно вибраковуючи «людський непотріб» і знищуючи шляхом селекції, стерилізації, евтаназії і геноциду усіх «нерентабельних і неповноцінних» з расової точки зору імперських німців (рейхсдойче), «зайвих» і «обтяжливих» для утримання за рахунок бюджету нацистському Рейху – калік, інвалідів, психічно хворих, дальтоніків, наркоманів, алкоголіків, гомосексуалістів, безхатченків, похилих і немічних старців, народжених з фізичними вадами немовлят, а з початком світової війни – «недолюдів» («Untermensch»): євреїв, циган і слов'ян. Його відбірні війська СС були призначені перш за все значно «покрасити породу» пересічних «расово-неповноцінних» німців, що становили приблизно 20% від загалу [18, 245]. Зачатком панівної «нордичної» раси нацисти вважали не німців, а СС. Гітлер, виступаючи перед есесівцями, якось зізнався: «расою ми ще повинні стати!» Тому Гімmlер наголошував, що його відбірні елітні СС «виникли як продукт закону селекції. Ми створили їх із наших пересічних людей» [18, 248].

Після окупації України і Криму Вермахтом, Гімmlер вважав, що нарешті настав його «зоряний час» і тепер він зможе реалізувати свою давню мрію – стати для мільйонів «істинних арійців» рейхсландвіртсшафтфюрером – «імперським сільськогосподарським вождем» нації, очільником воєнізованих селянських поселень на Сході [23, 281]. Шеф СС постійно проповідував в середовищі есесівців думку, що німці знову мають повернутися до землі, забезпечивши собі новий «життєвий простір» («лебенсраум»). Його колоніальний проект передбачав створення розгалуженої і компактною системи напіввійськових селянських поселень на завойованому Сході під

егідою СС: «Німецький народ завжди був народом селян і повинен знову повернутися до своєї основної субстанції. Схід якраз має слугувати посиленню цієї народної риси і стати джерелом постійного поступу живої крові для його оновлення» [23, 264–265]. Гімmlер давно готував себе до «священної місії»: повести німців на Схід і зробити їх селянами-воїнами (Wehrbauern) [8, 178; 23, 264]. За взірць він брав створення військових поселень на кшалт козачих станиць Дону і Кубані. Тому донських і кубанських козаків, частина яких зі зброєю в руках в складі козачих формувань Вермахту і військ СС воювали проти Червоної армії, ненавиділи більшовизм і вважалися непримиренними ворогами радянської влади, одразу після сталінградської катастрофи, весною 1943 року, з ідеологічних міркувань, теж оголосили «арійськими» народами – союзниками Третього Рейху і «братами по зброї». Після нищівної поразки Вермахту на Курській дузі, Гімmlер, щоб виправити скрутне становище на фронті, терміново зробив новий проект. З донських, кубанських і терських козаків, які рятуючись від наступаючої Червоної армії, цілими станицями, разом із сім'ями і вивезеним майном розмістились на азовському узбережжі, у північній Таврії і нижньому Подніпров'ї, а також із числа місцевих колаборантів краю – він запропонував створити мережу «козачих військових поселень», надати їм у приватну власність частину української землі, негайно ліквідувати усі колгоспи в цьому регіоні і на новоспечених «козаків» покласти обов'язок несення сторожової служби для охорони нового кордону Третього Рейху, що відтепер мав проходити вже не по уральському хребту, як планувалось раніше, а вздовж «Східного валу» – потужної лінії німецьких укріплень на лівому березі Дніпра і до Азовського моря. Впевнений в успіху свого нового проекту, рейхсфюрер СС заявив: «оскільки Сталін і більшовизм відійти від колгоспної системи неспроможні, то кожний одноосібний селянин в силу своєї природи стане ярим ворогом більшовизму. Ніякого примирення між ними бути не може» [6, 69]. Та за браком часу і категоричної незгоди фюрера дати дозвіл на створення з «унтерменш» нового «козацтва», черговий проект «Великого магістра» Чорного ордену СС зазнав фіаско і залишився лише на папері.

Однак за рік до цього – у липні 1942 року – ситуація на Східному фронті ще не віщувала загрози існуванню Рейху і реалізація проекту «Готенланд» здавалась рейхсфюреру СС цілком реальною. 16 липня 1942 року, коли Гітлер доручив саме Гімлеру втілення проекту «Готенланд», той назвав «самим щасливим днем у моєму житті» [8, 176]. Розроблена Гімлером програма передбачала: будівництво швидкісних автобанів; висадку лісосмуг, виноградників, суцільне обліснення засушливого краю; зариблення мальками річок і ставків; створення зрошувальної системи на Бузі, Інгульці та Дніпрі; зведення великого кримського водного каналу за рахунок дніпровської води; спорудження повністю облаштованих для комфортного проживання «арійськими» переселенцями із Рейху невеликих містечок, селищ і ферм, а також природних заповідників, мисливських угідь і рибальських господарств, баз відпочинку на чорноморському узбережжі для оздоровлення нацистської правлячої еліти і СС, перетворення Криму на «німецьку Рів'єру» – імперську курортну зону. Кінцевою метою масштабного гімлерівського проекту мало стати створення нової колоніальної імперії під егідою СС, до складу якої повинна цілком відійти і Миколаївщина. «Нас очікує робота колосальних масштабів. Нова німецька раса приборкає несприятливий клімат і створить життєвий простір, притаманний її характеру. – проголосив Гімлер. – Це буде найважливіший колоніальний проект, який тільки бачив світ, до того ж пов'язаний із вирішенням важливого завдання – захистом західного світу від вторгнення з Азії» [8, 177]. Головний кат та інквізитор Третього Рейху, організатор «фабрик смерті» і Голокосту на окупованих територіях, відповідальний за знищення в газових камерах і печах крематоріїв одинадцяти мільйонів в'язнів концтаборів, вважав себе майбутнім видатним «вождем німецького селянства», якому геній Адольфа Гітлера довірив втілення масштабного колоніального проекту «Готенланд», реалізація якого мала докорінно, на віки, змінити не лише клімат і ландшафт, а й національний склад населення цілого регіону – Причорномор'я, Приазов'я і Криму. Особистий лікар рейхсфюрера – відомий фінський мануальний тера-

певт Фелікс Керстен вказує, що після аудієнції у фюрера, його пацієнт ледь не збожеволів від щастя, оскільки йому довірили здійснити мрію всього життя [8, 176, 183–184]. Німецький журналіст Ганс Йост, який часто подорожував з рейхсфюрером СС, згадував, що Гімлер любляв іноді зупинити автомобіль і пройтися обабіч дороги. «Нахилившись, – стверджував Йост, – він брав шматок землі, розтирав її між пальцями, задумливо нюхав, а потім розглядав широкі безкрайні поля родючої землі, розмірковував уголос про те, як виростуть згодом тут дерева і кущі, як захистять вони врожай від холодних вітрів, дадуть вологу і забезпечать економічний підйом цих, тепер уже німецьких земель» [6, 71].

Реалізувати цей «епохальний» за розмахом проект нацисти планували впродовж чотирьох років, асигнувавши 3–4 млрд рейхсмарок. Врожайність одразу мала збільшитись принаймні вдвічі, а то й втричі, валовий збір зерна складати щонайменше 5 млн. тонн, що забезпечило б повністю продовольством 6–7 млн «арійських» переселенців з Німеччини, Австрії і країн Північної Європи [5, 113–114]. Нацисти діяли напрочуд швидко і оперативно. Всього через два тижні після отриманого наказу фюрера про початок втілення проекту «Готенланд» на Півдні України – 30 липня 1942 року на ім'я рейхскомісара Еріха Коха надійшла пам'ятна записка відносно створення зрошувальної системи в Північному Причорномор'ї, Таврії і в Криму водами Інгульця і Дніпра. План зрошувальної системи подавався на окремій карті (схема 1) з усіма подробицями та розрахунками [5, 115]. Окупанти посилено розшукували колишніх радянських фахівців, які до війни працювали над спорудженням зрошувальної системи, щоб негайно залучити їх до цього проекту [13, 188]. Першу чергу зрошувальні системи планувалося ввести в дію вже за рік – восени 1943 року.

Оскільки цей степовий і безлісий регіон України належав до зони ризикованого землеробства, що завжди страждав від частих посухів, пильових піщаних бурь, посухи і нестачі опадів, нацисти підійшли до справи комплексно, з урахуванням усіх негативних обставин. Наприкінці липня 1942 року рейхсфюрер СС Гімлер через головний відділ

продовольства і сільського господарства рейхскомісаріату «Україна» надіслав господарській команді «Південь» і відділам продовольства і сільського господарства генерал-бецирків (округів) «Миколаїв», «Мелітополь» і «Дніпропетровськ» службове розпорядження щодо висадки п'яти і семирядних лісосмуг шириною 9 і 12 метрів. Виділялись чотири основні кліматичні зони: 1. – Північна чорноземна зона (Ольшанка – Кіровоград – Олександрія – Кременчук – Карловка – Чугуїв – Волчанськ); 2. – Зона звичайного чорнозему (Вознесенськ – Кривий Ріг – Нікополь – Бердянськ); 3. – Південна чорноземна зона (Миколаїв – Каховка – Веселе – Приазовське); 4. – Зона бурих земель (Чаплинка – Новоолексіївка) [5, 113]. 28 вересня 1942 року генерал-комісар Миколаєва Евальд Опперман підписав розпорядження про початок будівництва польових вузькоколіїних залізниць, яке мав очолити радник державних залізниць Шмідт (особливо уповноважений рейхсміністра шляхів сполучення), а в миколаївському гене-

ральному окрузі відповідальним за будівництво призначили радника державних залізниць Шредера. Вже до жнив 1943 року планувалося прокласти такі залізниці шириною колії 60 см: Вознесенськ – Єланець – Новий Буг; Снігурівка – Берислав; Новий Буг – Володимирівка – Олександрштадт – Качкарівка; Ново-Павлівка – Привільне та інші [13, 190]. Грандіозні плани нацистів по економічному і господарському освоєнню Північного Причорномор'я, Приазов'я і Криму ще раз доводять про виняткове місце і значення цього регіону, оскільки більше ніде на окупованій радянській території в роки війни вони не планували й близько нічого подібного.

Для гігантського будівництва по проекту «Готенланд» рейхсфюрер СС збирався залучити кілька мільйонів рабів – військовополонених і «расово неповноцінне» місцеве населення Причорномор'я і Приазов'я, якому в елітному нацистському «Готенланді» для проживання есесівці взагалі не відводили ніякого місця. Згідно генерального плану «Ост», після завершення

Схема 1. План зрошувальної системи Південної України і Криму

будівельних робіт, увесь «неповноцінний у расовому відношенні людський матеріал», як вже «повністю відпрацьований і зайвий непотріб» підлягав тотальній примусовій стерилізації, знищенню і насильницькій депортації до Сибіру. Це означало, що корінні мешканці прибузького краю і північної Таврії мали завжди зникнути, а їх місце зайняти прибулі з Рейху «істинні арійці».

Але потужна ратна хода Червоної армії – визволительки зірвала втілення цього злочинного задуму у перетворенні української землі на німецький «Лебенсраум». Завдяки незборимій волі, жертвності і подвигу нашого народу, який неймовірною ціною здолав і переміг «тисячолітній» Рейх у найстрашнішій війні в історії людства, відстоявши своє одвічне право жити і працювати на власній землі – гітлерівський проект «Готенланд», на щастя, так і залишився лише на папері, в маячні і хворій уяві його «творців».

Список використаних джерел

1. Бамм П. Невидимый флаг. Фронтовые будни на Восточном фронте. 1941–1945 / Питер Бамм. Пер с англ. И. А. Емеца. — М. : ЗАО Центрполиграф, 2006. — 269 с.
2. Бачо Я. Нацизм / Янош Бачо. Пер. с венгр. В. С. Иванова. — М. : Яуза, Эксмо, 2004. — 544 с.
3. Залесский К. РСХА / Константин Залесский. — М. : Яуза, Эксмо, 2004. — 384 с.
4. Залесский К. Охранные отряды НСДАП / Константин Залесский. — М. : Яуза, Эксмо, 2005. — 656 с.
5. Захарченко О. Південь України в планах «Третього рейху» / О. Захарченко // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. — Ч. II. — Миколаїв, 1998. — С. 112–115.
6. Захарченко О. Нацистські плани аграрної колонізації Північного Причорномор'я / Олексій Захарченко // Емінак. Науковий щоквартальник. — № 1–4 (5) (січень–грудень). — 2010. — С. 67–74.
7. Захарченко А. А. Аграрная колонизация нацистами Юга Украины и Крыма / А. А. Захарченко // Збірник наукових праць до 40-річчя історичного факультету / За матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та студентів «Актуальні проблеми розвитку країн світу: історія та сучасність» / [за заг. ред. Н. М. Буглай]. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. — С. 16–23.
8. Керстен Ф. Пять лет рядом с Гиммлером. Воспоминания личного врача. 1940–1945 гг. / Феликс Керстен / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. — М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. — 430 с.
9. Кноп Г. «Дети» Гитлера / Г. Кноп. Пер с нем. А. Чикишева. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. — 285 с.
10. Кноп Г. СС: черная инквизиция / Г. Кноп / Пер. с нем. А. Чикишева. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. — 284 с.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — 660 с.
12. Мессе Дж. Война на Русском фронте. Итальянский экспедиционный корпус в России (К.С.И.Р) / Джованни Мессе. — М. : Книжный Мир, 2009. — 288 с.
13. Николаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). — Миколаїв : КВІТ, 2004. — 503 с.
14. Неизвестный Гитлер / О. Гюнше, Г. Линге; Авт.-сост. М. Уль, Х. Эберле; предисл. В. Хауптова, Х. Мёллера; пер. с нем. А. Чикишева, Е. Кулькова (примечания). — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. — 512 с.
15. Петров Б. Н Как делили Украину Гитлер и Муссолини / Б. Н. Петров // Военно-исторический журнал — 1992. — № 6. — С. 10–15.
16. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. — Харків : ВД «ШКОЛА», 2007. — 592 с.
17. Рендюк Т. Румунська окупація території України у 1941–1944 роках (за новітніми румунськими джерелами) / Теофіл Рендюк // Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2011. — Вип. 14. — С. 193–202.
18. Родионов В. «Истинные арийцы». Расовые мифы Гитлера / Владимир Родионов. — М. : Яуза-пресс, 2012. — 384 с.
19. Семенов К. К. Дивизии войск СС. История организации, структура, боевое применение / Константин Семенов. — М. : Яуза — пресс, 2007. — 288 с.
20. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.; под ред. М. Д. Гольденберга. — Николаев : Издательство П. Н. Шамрай, 2013. — 408 с.
21. Тревор-Ропер Х. Застольные беседы Гитлера. 1941–1944 г. / Хью Тревор — Ропер. Пер. с англ. А. С. Цыпенкова. — М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. — 655 с.
22. Уильямсон Г. СС – инструмент террора / Г. Уильямсон. Пер. с англ. А. В. Бушуева, И. С. Соколова. — Смоленск : Русич, 1999. — 416 с.
23. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов / Хайнц Хёне / Пер.с нем. Ю. Д. Чупрова, О. И. Лемехова. — М. : ОЛМА — ПРЕСС, 2003. — 542 с.
24. Чувев С. Власовцы – пасынки Третьего Рейха / Сергей Чувев. — М. : Яуза, Эксмо, 2006. — 608 с.

OLEKSII ZAKHARCHENKO
Mykolaiv

NAZI PROJECT «GOTENLAND» IN THE CRIMEA AND SOUTHERN UKRAINE

In the article analyzed the Nazi plans for agricultural colonization by the «Aryan» race South Ukraine and Crimea after the victorious conclusion of the Third Reich and the Second World War, the conquest of «living space» in Eastern Europe.

Key words: Northern Black Sea Coast, «Gotenland», space living, Reichsfuhrer SS, colonization, General plan «Ost», occupation, volksdeutsche.

АЛЕКСЕЙ ЗАХАРЧЕНКО

г. Николаев

НАЦИСТКИЙ ПРОЕКТ «ГОТЕНЛАНД» В КРЫМУ И НА ЮГЕ УКРАИНЫ

В статье проанализированы нацистские планы аграрной колонизации представителями «арийской расы» Юга Украины и Крыма после завоевания Третьим Рейхом «жизненного пространства» на Востоке Европы.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, «Готенланд», «жизненное пространство», рейхсфорер СС, колонизация, генеральный план «Ост», оккупация, фольксдойче.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2016

УДК 94 (477.73):341.34 «1944-1950»

НАТАЛІЯ КАЛКУТІНА

м. Миколаїв

frau.kalkutina@yandex.ru

**ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН З МІСЦЕВИМ НАСЕЛЕННЯМ
(1944–1950 рр.)**

У статті розглядаються взаємовідносини між контингентом таборів НКВС для військовополонених та радянськими громадянами. Вказується, що впродовж терміну вимушеного перебування на території Півдня УРСР полонених військовослужбовців іноземних армій сталася часткова зміна у сприйнятті образу колишнього ворога.

Ключові слова: військовополонені, табори, інтеграція, політична індоктринація, ксенофобія.

З початком Другої світової війни на території СРСР з'являється нова штучно створена соціальна група, яка на довгий час стає звичною частиною радянського суспільства – військовополонені іноземних країн.

Відношення місцевого населення до колишнього ворога варіювалося від неприхованої ненависті до співчуття. Якщо спочатку образ ворога був спрощений до образу «німця», завдяки чому кожен представник німецького народу автоматично ототожнювався з нацизмом, то з плином часу відбулася їх інтеграція в радянський соціум. Іноземні військовополонені в повній мірі розділили разом з населенням республіки всю важкість повоєнної розрухи і згодом озлоблення, прагнення помсти змінилося жалістю.

Цінна інформація про емоційну складову полону та взаємовідносини з радянськими громадянами міститься у мемуарах колишніх бранців таборів НКВС [1], радянських військовослужбовців та вільнонайманих працівників режимних установ для військовополонених

[2]. Повсякденність полону та особливості пристосування бранців до нових життєвих реалій висвітлюється в працях сучасних дослідників А. Чайковського [3], В. Левикіна [4], О. Кузьмініх [5], Л. Вавулінської [6], О. Юнгмайстера [7]. Але праці присвячені даній проблемі кількісно поступають дослідженням інших аспектів радянської системи полонення. Відповідно до цього, в статті зроблено спробу розглянути еволюцію взаємовідносин доволі численної групи військовополонених з жителями Південної України, яким довелося співіснувати впродовж багатьох років та шукати компроміси у цьому вимушеному спілкуванні.

Частина радянських громадян, в пам'яті яких ще були свіжими спогади про жахіття окупації, особливо в перші післяокупаційні роки, з ненавистю відносилися до учорашніх своїх гнобителів. Так, під час конвоювання 16 серпня 1944 р. німецьких військовополонених через м. Київ, з розгніваної юрби доносились вигуки: «Дивись, який товстий, як об'ївся українського сала, щоб воно йому боком

вилізло», «Їм не треба давати їсти, хай передохнуть». Дехто з глядачів зауважував, що «Їх треба було-б усіх зараз повести в Бабин Яр і щоб їх ніхто більше не бачив», «Хай відбудують нам Хрещатик і все, що зруйнували» [8, арк. 1, 3]. Та були й співчутливі вигуки: «Вони також залишили своїх жінок і дітей», «Не всі серед них пішли за бажанням на вбивство, знущання та інше, а по волі Гітлера» [8, арк. 4]. Крім того, в повідомленні М. С. Хрущову вказувалося, що «під час проходження військовополонених по вулиці Горвіца, з будинку № 34, кв. 4 в колону було кинуте яблуко. Встановлено, що яблуко кинуте Андріянцевою, дружиною репресованого, яка проживала в Києві при німцях.... З будинку № 10 по тій же вулиці була кинута пачка листового тютюну та кусок хліба» [8, арк. 27]. До речі, із загальної кількості військовополонених, проконвойованих через Київ, 9400 осіб направлені до таборів Півдня України: 4814 осіб до Запоріжжя та 4586 – до Миколаєва [8, арк. 28].

Радянські громадянами в цілому нейтрально ставилися до полонених, а дехто (як правило, жінки) навіть співчував їм, виявляючи людяність до голодних та знедолених. Бранець одеського табору № 159 зазначав: «В їх очах ми бачили співчуття, і навіть неприховані сльози, які вони намагалися витирати. ... у цих жінок міг загинути на війні чоловік, брат чи син. Ми бачили, що одесити дуже добрі і хороші люди та мають такі ж людські почуття, як ми, німці» [9].

Крім того, військовополонені були затребувані як висококваліфіковані спеціалісти. Жоден великий промисловий чи будівельний проект не обходився без їх участі. Особливо цінували німців, австрійців та японців, які були флагманами тогочасної наукової та інженерної думки, професійно ставилися до своїх обов'язків та якісно виконували поставлені перед ними завдання.

За свідченням завідуючого організаційним відділом Одеського обкому партії В. Община, «На заводі «Червоний сигнал» і на Канатному заводі окремі працівниці з числа тих, хто залишався на окупованій території, співчутливо ставляться до військовополонених німців і навіть постачають їх хлібом» [10, арк. 12]. На судоремонтному заводі ім. А. Марті робітники

теж спілкувалися з полоненими, вели з ними розмови та практикували спільні перекури [9]. Звичайно, багаторічне співіснування неминуче зумовлювало певний контакт, і колишніх військовослужбовців іноземних армій радянські громадяни вже сприймали не так, як на передовій. Тому поява в населених пунктах колишніх ворогів (в порівнянні з 1944–45 рр.) особливої уваги та інтересу до них вже не викликала. До військовополонених стали відноситись як до складової частини суспільства. На думку А. Чайковського, їх проблема залишалася «цікавою» тільки для МВС [3, 131].

Особливо непокоїло спецслужби несанкціоновані відносини між військовополоненими та радянськими жінками. За роки війни відсоток чоловічого населення помітно скоротився і жінкам просто необхідною була чоловіча підтримка, або ж просто елементарна увага з боку сильної статі. Особливо поширеними табірні романи були між військовополоненими та медичним персоналом лікувальних закладів. У документах є згадки і про те, що в санчастинах таборів деякі співробітниці таємно робили аборти [4, 115]. Але будь-які відносини з учорашнім ворогом кваліфікувалися не інакше як зради Батьківщини. Тому викрита в подібних зв'язках жінка потрапляла на облік органів держбезпеки, її поведінку обговорювали на партійних зборах та ганьбили на сторінках табірних стінгазет.

Така кардинальна зміна ставлення народу до полонених стурбувала радянські партійні органи. Подібні інциденти навіть стали предметом обговорення на найвищому рівні. Так, виходить директива Наркома внутрішніх справ СРСР № 134 «Про викриття випадків зв'язку і близького спілкування з військовополоненими жінками, які працюють у таборах НКВС і спецшпиталях для військовополонених» від 11 серпня 1945 р. За подібний зв'язок, що не так ганьбив честь радянської жінки, як репутацію радянських спецслужб, встановлювалося суворе покарання: «Викритих у зв'язках із військовополоненими піддавати адміністративному покаранню, звільняти з органів НКВС. В особливо злісних випадках і при існуванні обтяжуючих обставин, за санкцією НКВС СРСР, заарештовувати й передавати до суду військового трибуналу» [4, 96].

Підтримка місцевих жителів, зокрема жінок, була найбільш надійним варіантом для здійснення втечі, до якої потрібно було готуватися ретельно: дістати цивільний одяг, годинники, компаси, зібрати гроші. Так, в серпні 1946 р. в миколаївському таборі № 126 попереджено втечу двох військовополонених румун – Харга С. та Соарі І. Заручившись підтримкою місцевої громадянки Ручкіної, з якою один з бранців обіцяв згодом одружитися, планували тікати до Румунії. Невдах затримано перевдягненими в жіночі сукні. [11, арк. 179].

До речі, і персонал таборів, і цивільне населення найбільше симпатизували японським бранцям за їх беззаперечні позитивні якості: працьовитість, дисциплінованість, ввічливість, акуратність у побуті. Крім того, втеч серед японського спецконтингенту практично не було.

У доповідних записках оперативних відділів постійно повідомлялося про спілкування військовополонених з місцевими жителями та панібратські стосунки між ними. Місцем безпосереднього контакту ставали об'єкти робіт, підсобні господарства. Спілкувалися військовополонені також з вільнонайнятими робітниками таборів, а іноді й під час несанкціонованих виходів за територію табору. Наприклад, в радгоспах «Добра криниця», «Червона Баштанка», в Баштанській МТС на Миколаївщині працювала значна кількість військовополонених, головними чином румуни та німці. Останні в більшості мали змогу вільно спілкуватися з місцевими жителями, вступати в інтимні стосунки з жінками (як сказано в одній з доповідних записок, «з метою здійснення вожжих намірів») [12, арк. 141].

Також в підсобних господарствах звичайною справою став обмін продуктів харчування та продаж обмундирування. Вахтери підсобних господарств, йдучи в село, часто брали із собою бранців, пригощали їх самогоном, грали в карти. Іноді дозволяли військовополоненим музикам грати на сільських вечірках [12, арк. 141]. Старші зони підсобних господарств нерідко проводили нічний час з місцевими жінками, виносячи при цьому на такі «побачення» продукти харчування, призначені бранцям [13, арк. 77 зв.]. Саме через злочинний зв'язок вахтерів з військовополоне-

ними, одним з найменш благополучних на Півдні став запорізький табір № 100.

Спілкуючись з місцевим населенням на виробництві, військовополонені, крім мила, цукру та продуктів нерідко продавали своє обмундирування. При виявленні факту продажу винні каралися карцером, а кошти, отримані від подібних оборудок, надходили державі [14, арк. 77].

Радянські робітники, які повернулися з Німеччини, разом з військовополоненими критикували «начальників», а інколи і всю радянську систему та часто євреїв, котрі «зайняли всі посади». Військовополоненим табору № 126 Туровському та Ландталеру довелося спілкуватися з американськими матросами з пароплаву «Ян Брак», що заходив в Миколаївський порт. Полонені розповідали цим матросам, як два роки тому було тяжко в радянському полоні, показували їм дерев'яне взуття. Американці були дуже здивовані та невдоволені. Адже, за їх словами, в американських таборах військовополонені залучалися лише до легких робіт, їм дозволялося отримувати посылки, займатися спортом та навчатися [13, арк. 90 зв.].

Контингент таборів НКВС виявився принципово новим, адже статус військовополоненого вимагав дотримання щодо його носіїв основних міжнародно-правових норм. Саме з цієї причини іноземні бранці в меншій мірі, ніж радянські ув'язнені, відчували свавілля табірної начальства. Однак, все ж зафіксовано випадки побиття військовополонених, жорстокого поводження з ними з боку адміністрації, конвою, керівників господарських органів. Хоча слід наголосити, що такі факти не були типовими. Били полонених, як правило, свої ж німецькі начальники – коменданти та бригадири, чим викликали ненависть своїх співвітчизників. Але, попри накази, рукоприкладство по відношенню до полонених все ж мало місце. Так, бійці та молодші командири миколаївського гарнізону «Темвод» часто били полонених прикладами, гумовими шлангами за непокору та наміри здійснити втечу. Нерідко це відбувалося через провокації переконаних нацистів, які обмовляли своїх колишніх братів по зброї [14, арк. 50 зв.]. Мали місце випадки, коли бранці, повертаючись з роботи,

підбирали тріски для обігріву приміщень. Конвоїри за це їх жорстоко били, а відібране продавали співробітникам табору по 20–25 крб. за в'язку [12, арк. 64]. Отже, очевидним є факт, що для переважної більшості радянських офіцерів та обслуговуючого персоналу таборів військовополонені все одно залишалися людьми другого ґатунку, і жодна міжнародна конвенція виявилася неспроможною забезпечити їм захист від байдужості та непрофесіоналізму. Інша справа, що така байдужість до спецконтингенту могла бути й свідомою помстою за спричинені страждання в роки війни.

Слід зазначити, що не гребували радянські військовослужбовці й особистими речами бранців: «Офіцери переможної армії шукають у нас, переможених, речі, в яких вони мають потребу, хоча ми змогли врятувати лише небагато пожитків. Кілька великих ящиків стоять перед ними. Вони наповнені авторучками, фотографіями, годинниками та книжками. В окремі купі лежать добротні предмети одягу: черевики, сорочки, носові хустки та шкарпетки», – згадує перші години полону М. Штрайдел [1, 52].

В свою чергу, роки полону зумовили зміни в ставленні частини іноземного спецконтингенту до радянських громадян та в цілому до радянської держави. Якщо ще в ході війни більшість полонених відкрито пропагували фашистську ідеологію з різкою ворожістю до СРСР, то по її закінченню настрої змінилися: значна частина бранців стала висловлюватися за демократичний устрій та проявляти лояльність до СРСР. Працюючи пліч-о-пліч з вільнонайманими робітниками, військовополонені, навіть в порівнянні з собою, бачили їх злиденне існування, і не розуміли такого відношення радянської влади до власних громадян. Бранці визнавали, що їх побутові умови та умови праці, як і життя в цілому, були навіть краще, ніж у робітників і селян країни-переможниці, хоч так було далеко не завжди [3, 137].

Але певна частка військовополонених, а особливо молоді, не бажала визнавати вини нацистів та сподівалася на відновлення колишнього положення. Аналіз архівних документів дає підставу стверджувати, що багато військовополонених навіть укріпилися у своїй ненависті до СРСР, провини нацистів вперто не визнавали і ненавиділи не лише радянську

систему, а й радянських людей. За словами військовополоненого Алекса Гесса, «Російський народ не має права існувати. Гітлер добре зробив, що нищив його. Він припустився лише однієї помилки, що знищив надто мало» [15, арк. 92]. Висловлювання іншого в'язня не менш яскраво характеризує відношення ворожого контингенту до країни-переможниці: «У випадку виникнення нової війни ми будемо не людьми, а звірами по відношенню до радянського народу» [15, арк. 169 зв.].

Тісне співіснування багатотисячного контингенту військовополонених та співробітників таборів призводило врешті-решт до встановлення певних зв'язків між ними. Кожна сторона при цьому переслідувала власні інтереси: дармова несанкціонована праця військовополонених на користь адміністрації табору, їх скромний пайок та особливі навички ставали розмінною монетою в намаганнях бранців полегшити умови перебування в неволі, подолати депресивну безнадійність та переживання з приводу невизначеності майбутнього.

У 1946–1948 рр. загрозливих масштабів набуває використання військовополонених в корисливих цілях, адже відбудова обширних житлових та комунальних площ потребувала численної робочої сили, а фактично безправні полонені виявилися гарним, а головне – безкоштовним, трудовим фондом. Табірна адміністрація йшла на свідоме порушення наказів МВС та директивних вказівок, таких, як директива ГУПВІ МВС СРСР № 128 від 28 квітня 1947 р. «Про заборону використання військовополонених на об'єктах, не затверджених ГУПВІ МВС СРСР» [3, 125]. Частими стали випадки, коли військовополонені працювали на відновленні житлових приміщень керівників таборів та інших організацій. Так, наприклад, тимчасово виконуючий обов'язки начальника херсонського табірного відділення, протягом серпня-вересня 1946 р., користуючись віддаленістю від керівництва, систематично самовільно надавав керівникам різних господарських органів по 10–15 військовополонених для ремонту власних квартир, отримуючи за це продукти харчування та іншу винагороду. Полонені «видавалися» в кінці робочого дня з числа тих, хто повернувся з роботи і вже відпрацював 14 і більше годин. Більше того,

будматеріали використовувались казенні, а фальшиві накладні на відпуск матеріалів виписувались з відміткою «для ремонту корпусу №...». В результаті вже в вересні в цьому табірному відділенні з 500 осіб різко ослабло більше 30 [16, арк. 209 зв.]. Крім того, часто зиск від праці військовополонених отримували не лише штатні працівники таборів, а й інші посадовці місцевого масштабу, які не мали жодного відношення до спецконтингенту. Так, керівний склад радгоспів Баштанського району в якості взаємовигідних послуг незаконно постачався різноманітними продуктами харчування з підсобного господарства табору № 126. Керівники даного господарства машинами доправляли в радгоспи картоплю, призначену для сіви [17, арк. 122].

Типовими були й розкрадання майна, інвентарю та медикаментів, халатне відношення до своїх професійних обов'язків особового складу лікувальних установ для військовополонених. Ці явища гальмували процес одужання хворих, а нерідко призводили до летальних результатів. В переважній більшості медперсонал демонстрував професійну незацікавленість в результатах своєї роботи, користуючись безправністю своїх пацієнтів, що стало однією з причин високого відсотку їх смертності. Не останню роль в цьому, на переконання автора, відіграла ксенофобія, санкціонована офіційною радянською ідеологією, помножена на презирство до переможеного ворога. Але завжди знаходились самовіддані медпрацівники, які виконували перш за все свій обов'язок і в будь-який спосіб намагались зберегти людське життя, навіть якщо це життя ворога. Один із військовополонених одеського табору № 159, за цивільною професією аптекар, згадував, що був шокований тим, як «росіяни абсолютно безкоштовно і у великих кількостях витрачають на нас дорогі і рідкісні ліки» [9]. З вдячністю згадує самовідданого лікаря й бранець херсонського табору: «Наш молодий лікар працює до повного виснаження. Доходить до того, що він ледве може триматися на ногах. Обличчя його змарніло, очі запали. Але він невтомно турбується про нас. Навіть, якщо сам хворіє, продовжує нести службу» [1, 34].

Важливою стороною повсякденності радянського військового полону стала організа-

ція дозвілля, як обов'язкового елементу політичної індоктринації контингенту таборів. З цією метою в табірних відділеннях були створені драматичні і музичні колективи, працювали клуби, бібліотеки, видавалися стінгазети, систематично влаштовувалися кіносеанси. Періодично проводилися загальнотабірні огляди самодіяльності, які залучали багато учасників. У вільний від роботи час, військовополонені займалися спортом: футболом, волейболом, легкою атлетикою, а також грали в настільні ігри (шахи, шашки, доміно тощо). Зі спогадів військовополоненого миколаївського табору № 126: «Одного разу гурток художньої самодіяльності прибував з північного табірної відділення (миколаївський завод ім. 61 комунара – авт.) до нас. Такий гурток діяв в кожному таборі. Там грали в театрі, навіть ставили оперети. Якщо в нас у трудовому таборі був цікавий вечір, то починався він, звичайно, з політичної демонстрації. Ніхто не йшов би, якби виголошувалася тільки політична промова. Отже, промова, тоді німецький переклад і, нарешті, як винагорода – музика або театр. Іноді проводився також кіносеанс... Нам дуже сподобалися такі розваги, під час яких ми могли забути про голод та інший біль» [1, 73; 78].

Цікаво, що бранцям таборів НКВС часто демонстрували трофейні геббельсівські фільми в якості інструменту антизахідної пропаганди. Наприклад, один з них згадує фільм «Ohm Krüger» («Дедячко Крюгер»), демонстрований військовополоненим в Одесі: «В цьому фільмі знімалися кращі німецькі актори, і його Геббельс використовував як пропаганду проти англійців. Ми бачили на екрані їх звірства під час англо-бурської війни. Ми бачили жертвну боротьбу бурів проти англійців і розуміли, що ці націонал-соціалістські фільми Геббельса для СРСР зараз якраз доречні. Росіяни захопили їх і зробили тепер доступними в своїй країні... Все те, в чому росіяни мали потребу, вони використовували незалежно від того, звідки це походить і ким виготовлено» [1, 78].

В одеському таборі гуртки табірної самодіяльності з'явилися в 1946 р. Влітку оркестр з військовополонених розважав одеситів на сходах під Приморським бульваром. Причому грали як Штрауса, так і «Катюшу», яку чомусь так вподобали німці [9].

Отже, військовополонені іноземних армій вимушено інтегрувалися в повоєнний радянський соціум. Кожна із сторін цієї комунікації переживала складний адаптаційний процес, в основі якого лежало сприйняття образу «ворога». Але радянські громадяни в цілому досить спокійно відносились до бранців, які все-таки на певний час стали соціальним подразником, з яким населення вимушено співіснувало, а персонал спецустанов ще й обслуговував. Військовополонені, в свою чергу, намагались вижити у ворожих табірних умовах, що ускладнювалися політико-ідеологічним пресингом. Кожна сторона при цьому переслідувала власні інтереси.

Список використаних джерел

1. Streidel M. So war das damals / Martin Streidel. — München, 2002. — 96 s.
2. Михайлов Г. Пленный тоже человек / Г. Михайлов // Южная правда. — 2003. — 11 декабря. — № 136.
3. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) / Анатолий Чайковский. — К. : Парламентское издательство, 2002. — 503 с.
4. Левикин В. Национальный аспект проблемы пребывания иноземных військовополоненных західних армій у радянському полоні / В. Левикин // Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 23–24 червня 2005 р. — К. : Сфера, 2005. — С. 92–99.
5. Кузьминых А. Л. Иностранные военнопленные и советские женщины / А. Л. Кузьминых // Отечественная история. — 2008. — № 2. — С. 114–119.
6. Вавулинская Л. Повседневность плена : иностранные военнопленные в Карелии (1944–1949 гг.) / Л. Вавулинская // Труды Карельского научного центра РАН. — 2013. — № 4. — С. 82–88.
7. Юнгмайстер А. В. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944–1951 гг. : взгляд изнутри / А. В. Юнгмайстер. — Одесса : Астропринт, 2007. — 149 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 940, 34 арк.
9. Константинов О. Забытая история: Дерибас умер от голода в одесском концлагере на Троицкой (фото, документы) [Электронный ресурс] / О. Константинов — Режим доступа: <http://dumskaya.Net/article/zabytaya-istoriya-v-portumbarelefy-soldat-verma>.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1449, 55 арк.
11. Відділ режимно-секретного та документального забезпечення УМВС України в Миколаївській області, ф. 37, оп. 3, спр. 107, ч. 4, 289 арк.
12. Там само, ч. 5, 260 арк.
13. Там само, ч. 3, 265 арк.
14. Там само, спр. 205, ч. 4, 286 арк.
15. Там само, спр. 390, ч. 4, 275 арк.
16. Там само, спр. 497, ч. 4, 268 арк.
17. Там само, спр. 205, ч. 5, 125 арк.

NATALIIA KALKUTINA

Mykolaiv

FOREIGN PRISONERS OF WAR IN SOUTHERN UKRAINE: THE PROBLEM OF RELATIONS WITH THE LOCAL POPULATION (1944–1950)

The relations between the contingent of NKVD camps for prisoners of war and Soviet citizens are discussed in this article. It is explained that there was a partial change in the perception of the former enemy's image during the period of the foreign armies' prisoners of war stay in Southern territory of the Ukrainian SSR.

Key words: prisoners of war, prisoner-of-war camps, integration, political indoctrination, xenophobia.

НАТАЛИЯ КАЛКУТИНА

г. Николаев

ИНОСТРАННЫЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ С МЕСТНЫМ НАСЕЛЕНИЕМ (1944–1950 гг.)

В статье рассматриваются взаимоотношения между контингентом лагерей НКВД для военнопленных и советскими гражданами. Указывается, что на протяжении срока пребывания на территории Юга УССР пленных военнослужащих иностранных армий произошло частичное изменение в восприятии образа бывшего врага.

Ключевые слова: военнопленные, лагеря, интеграция, политическая индоктринация, ксенофобия.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016

УДК (94+257+783)(477.4)“191”

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

м. Умань

umanska.starovyna@ukr.net

ЦЕРКОВНИЙ СПІВ В СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зазначається, що не дивлячись на значну увагу упродовж ХІХ ст., до церковного співу, який називався другим за важливістю навчальним предметом після Закону Божого, і у перші десятиліття ХХ ст. існували проблеми у його навчанні у початкових школах: це була недостатня підготовка учителів та регентів. Тому серед основних завдань церковної освіти продовжувало залишатись питання підготовки висококваліфікованих учителів церковного співу.

Ключові слова: Київська єпархія, церковний спів, церковнопарафіяльні школи, церковні хори, учителі церковного співу, парафіяльне духовенство.

Церковний спів для церковного життя завжди мав особливе значення, яке можна розглядати у двох площинах. В одній, як потужний емоційний вплив на вірян у богослужбовій практиці, а в іншій, для переважної більшості селянства як практичний результат навчання дітей в церковних школах. Окрім того, неосвічене в основній масі населення часто оцінювало богословську ерудицію свого духовного наставника саме за вокальними критеріями. З давніх часів «кандидат у священство мав на 12 ладів проспівати «Іже херувими» або ж якісь інші церковні піснеспіви. «Дяк-бакаляр», щоб знайти собі місце «гувернера» в заможній родині, також демонстрував не тільки грамотність, але й уміння виконувати псалми» [9, 239]. Саме тому церковно-хорове мистецтво завжди було сферою суворої та чіткої регламентації. А відтак еволюція церковного співу, система керівництва ним і підготовка відповідних кадрів є одним із напрямів вивчення ролі Церкви в суспільно-політичному житті та історії в цілому.

Церковному співу присвячено чимало публікацій на сторінках церковної преси ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., автори яких підкреслювали його значення, піднімали існуючі тоді проблеми його вдосконалення, пропонували шляхи їх вирішення тощо. Аналіз цих публікацій, як і сама практика організації церковного співу, цікавить і сучасних дослідників історії Православної Церкви. Так, В. С. Перерва у фундаментальному дослідженні церковних шкіл в Україні кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

розглядає навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах і серед інших предметів характеризує практику навчання церковному співу [9, 238–243]. Але у колі його дослідницького інтересу перебували усі українські єпархії, тому у доволі широкому часовому просторі автор виділив тільки загальні тенденції існуючої практики навчання церковному співу. Місце церковного співу в системі духовної освіти Київської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. досліджувала Т. В. Кузнець [7]. Але опублікована з цієї теми стаття присвячена організаційним заходам державно-церковного керівництва та кількісним показникам поширення церковного співу в Київській єпархії переважно ХІХ століття. Та, як свідчать історичні джерела, не дивлячись на низку заходів церковного керівництва, що були спрямовані на покращення практики церковного співу, і на заспокійливу статистику збільшення кількості шкільних церковних хорів, і на початку ХХ століття було чимало проблем у якості церковного співу та системі його навчання.

Тому метою даної наукової розвідки є висвітлення стану навчання церковному співу в системі початкової освіти Київської єпархії перших десятиліть ХХ століття.

На сторінках церковної преси ХІХ ст. традиційно зазначалося, що навчання дітей церковному співу в школі для неграмотних, у переважній більшості, батьків-селян є основним показником доцільності шкільної освіти. У 1893 р. одне з найпоширеніших єпархіальних видань – «Руководство для сельских пастырей» –

помістило статтю, в якій зазначалося, що «...крестьянин не в силах понять всего значения школы и пользы, ею приносимой... Он не проникает во все методические хитрости, какие могут употребляться учащими для лучшего и более успешного усвоения преподаваемого. Но ему доступна другая более наглядная и безошибочная оценка – по тем практическим результатам, какие достигнуты в школе учащими в самом важном и ценном для него отношении – в религиозном воспитании и обучении. Лучшим средством для такой оценки, чего именно достигла школа, служит участие школьников в церковном чтении и пении. Школа и учащие в ней приобретают такой авторитет среди крестьянского населения, так связывают и скрепляют его с ней, что тогда на безразличное или нерадивое отношение к ней с их стороны не придется жаловаться» [8, 339]. Автори подібних публікацій стверджували, що батька-селянина переповнювала гордість, коли він чув як син читає на кліросі або співає у церковному хорі. Тому чимало батьків посилали дітей до школи не по знання, які не приносять користі у господарстві, а щоб вони навчилися читати церковні книги та співати.

Щодо емоційно-чуттєвого впливу церковного співу на людину, то і у XIX, і на початку XX століття оцінки були високими. Але так як у перші десятиліття XX ст. відбувалися потужні революційні потрясіння, що в умовах самодержавства характеризувались як «время морального разложения и религиозного индифферентизма» [6, 95], то закономірним було прагнення посилення такого впливу. На сторінках церковної преси наголошувалось, що правильно поставлений церковний спів здійснює «могучее влияние на душу человека». «Возбуждая возвышенные благородные чувства, срывая с них печать мелочных воздействий обыденной жизни, смягчая очерствевший нрав пение уносит за своими звуками и ум и сердце человека и дает для их работы материал, очищенный от обычного в жизни эгоизма и всяких мелочных чувственных стремлений» [6, 94]. І далі: «Хорошее церковное пение красноречивее всякого оратора может говорить о важности момента богослужения, приковывать к нему полностью внимание слуша-

телей и поддерживать религиозное, молитвенное настроение во все продолжение богослужебного времени. Вот почему вопрос о возможно большем распространении хорового пения в провинциальных церквах должен быть признан безотлагательным» [6, 95].

Але, не дивлячись на загальом правильне розуміння значення церковного співу, і на увагу церковно-шкільного керівництва до нього як до навчального предмета в церковних школах, все ж його постановка вважалася недостатньою. І 1908 року у єпархіальному виданні «Западно-Русская Начальная школа» зазначалося: «Между тем до сих пор еще в очень многих сельских приходах не имеется при храмах никакого хора и все церковные песнопения исполняются одним псаломщиком без всякого, по большей части, внимания, шаблонно и торопливо. Та могучая роль пения, которая в провинции возложена на одного только псаломщика, обращена им в средство для жизни, и потому так часто приходится наблюдать резко бросающееся в глаза разобщение молящихся с совершающими богослужение» [6, 95]. Автор цитованої статті, міркуючи про причини такого становища, резюмує: «Самым сильным тормозом для развития хорового пения в сельских церквах служит частая смена учителей и не вполне нормальная постановка дела преподавания пения в школе» [6, 98]. Закономірно, що такий висновок мав спонукати до посилення уваги до навчання церковному співу в початковій школі.

Церковний спів називався другим за важливістю предметом, після Закону Божого, в церковнопарафіяльних школах. Як засіб що оживляє і зміцнює молитовне почуття, готує до свідомої і діяльної участі в богослужінні, церковний спів був близький до Закону Божого і доповнював його. Виконання школярами піснеспівів усієї служби церковної було омріяним плодом навчання для парафіян і наглядним показником успіхів учнів. Для сільських мешканців добре поставлене в школі навчання церковному співу і зв'язане з ним влаштування церковного хору викликало жвавий інтерес до школи. Селяни більш шанобливо ставились до тих шкіл, які влаштовували гарні церковні хори. Та попри очевидне значення

церковного співу, не в усіх школах ця справа була поставлена добре.

Успіхи з церковного співу залежали, в основному, від опанування цього предмета самими вчителями. Деякі учителі вважали цей предмет шкільної програми другорядним, а тому уроки співу ставили останніми, коли учні вже були потомленими. В цілому, рівень викладання церковного співу у школах був різним: в одних співали тільки загальнозживані молитви, в інших – знали по гласах «Господи воззвах» та «Бог Господ» і співали деякі піснеспіви з літургії, у деяких школах не могли проспівати навіть прості молитви, а в деяких були організовані цілі хори, які виконували усі піснеспіви літургії [1, 65].

За постановою єпархіального з'їзду повітових відділень Училищної ради та повітових спостерігачів за школами, що відбувся в 1909 році, усіх вчителів було зобов'язано викладати церковний спів. До того ж, на вакантні місця вчителів церковнопарафіяльних шкіл з'їзд рекомендував брати тих претендентів, які можуть викладати спів. Завдячуючи цьому, у школах стали помітними успіхи у цій справі. Так, у 1909–1910 н. р. у більш як 500 однокласних церковних школах були організовані церковні хори, які брали участь у богослужінні в храмах. Але викладався церковний спів тільки у 56 школах, а в інших вчителі були до цього не готові.

Навчання церковному співу в більшості шкіл здійснювалось на слух. У деяких школах учні вчилися писати ноти, вчилися співати гами, але техніці нотного співу так і не навчилися. Головну увагу вчителі звертали на вивчення дітьми молитов, голосових наспівів і найбільш вживаних під час богослужіння піснеспівів. Уроки співу були спільними для учнів усіх груп. У 1-й групі, після попередніх вправ з учнями на розпізнання звуків за висотою і тривалістю, співалися найпростіші церковні піснеспіви і молитви на одній, двох, трьох і чотирьох нотах, як і передбачалося програмою. Коли ж учні першої групи навчилися трохи володіти голосом і попадати в тон з іншими, вони співали разом з учнями старших груп, і таким чином, то прислухаючись до співу страших, то беручи участь у спільному співі, першогрупники не тільки встигали

пройти програмовий курс, а й навчалися деяким піснеспівам з курсу старших відділень. У 2-ій і 3-ій групах в порядку зростання складності вивчалися піснеспіви з богослужбового кола літургії і всенічної, тропарі денні, канони та інші церковні піснеспіви Св. Пасхи, Різдва Христового, а в деяких школах – ірмоси недільних канонів і першої седмиці великого Посту. Крім церковних піснеспівів діти вивчали пісні-гімни світського характеру, як то: «Боже, Царя храни», «Коль славен», колядки, дитячі і народні пісні відповідно дитячого віку та розуміння [5, 83–84].

У звіті про стан церковних шкіл Київської єпархії у 1908–1909 навч. році зазначалося: «В виду недостаточної и даже весьма слабой подготовки по этому предмету у поступающих во второклассные школы учеников, изучение церковного пения по необходимости начинается с первоначальных элементов и состоит в последовательном усвоении общей теории пения и практического курса церковных песнопений» [3, 128]. Тому у 1-му відділенні учням повідомляються початкові відомості з теорії музики, вивчаються за нотним обиходом догматики знаменного розспіву. У 2-му і 3-му відділеннях учні засвоюють необхідні теоретичні і практичні відомості з вчення про гармонію, а також відносно організації дво-, три- і чотириголосного хору, однорідного та змішаного.

Головні труднощі у викладанні цього предмету полягали в тому, що не було можливості мати окремого учителя співу та музики, який би добре знав і теорію, і практику. Мізерна платня вчителю співів була причиною того, що в більшості другокласних шкіл викладання співу брав на себе хтось з учителів інших предметів. Але, маючи свої уроки, такі вчителі не могли приділяти співу достатньої уваги. Тому і мало місце таке явище, коли значна кількість випусників другокласних шкіл, ставши учителями, не могла ні правильно навчати співу учнів початкових шкіл, ні організувати шкільний церковний хор.

При навчанні церковному співу у багатьох двокласних школах не було чіткого розмежування цього курсу між першим і другим відділеннями. У більшості випадків учні обох відділень вивчали один і той самий урок.

Основна увага зверталася на засвоєння учнями звичайних наспівів «осмогласия», стихаря на «Господи воззвах», догматиків, недільних канонів тощо. За нотним обіходом вивчалися догматики 8-ми гласів знаменного наспіву, величання, піснеспіви на літургіях Св. Василя Великого, Св. Григорія Двоєслова, Страстної седмиці. Паралельно з цим, учнів ознайомлювали з початками елементарної теорії музики та співу. Наприклад, давалися поняття про ритм, такт, розмір, мажорні і мінорні гамми і т. д. Найкращі успіхи з навчання співу були у тих школах, де вчителі самі добре знали цей предмет. У звіті про стан церковних шкіл в Київській єпархії 1909 року відзначенні такі школи: Києво-Покровська, Борисо-Глібська, Лебединська, Чигиринська, Троїцька м. Сквирі і Харліївська. Учні в них співають дуже злагоджено хором і гарно поодино, по нотах і без них не тільки багатоголосні піснеспіви, а й все простіше з вечірнього богослужіння і літургії. Цілком задовільними були вміння учнів Моринської та Терешківської шкіл Звенигородського повіту, Біївської та Шендерівської Канівського повіту, Зарічанської і Гребінківської Васильківського повіту. А у Липовецькій школі через нездатність учителя спів не викладався зовсім [2, 82].

З метою поліпшення підготовки учителів церковного співу, Училищна рада при Св. Синоді визнала доцільним влаштувати влітку 1914 р. короткочасні курси з церковного співу для тодішніх та майбутніх учительок другокласних шкіл. Мотивувалося це необхідністю поліпшення їх підготовки до викладання співу в школах та керівництва церковним хором. Місцем влаштування курсів стало Царське Село, на базі Царськосільського жіночого училища духовного відомства. На курси викликалися вчительки співу у другокласних школах, а також претендентки на ці місця, загальною кількістю до 100 осіб. Тривалість курсів була 5 тижнів – з 15 червня до 19 липня 1914 р. Загальне керівництво курсами здійснював Петроградський єпархіальний спостерігач за церковними школами протоієрей А. Западалов, а безпосереднім їх організатором була начальниця Царськосільського жіночого училища духовного відомства В. Курнатовська. На курсах викладались такі предмети: теорія музики

з гармонією; методика викладання співів у другокласній школі; 4-голосний виклад для жіночого хору богослужбових церковних піснеспівів; методика та практика регентування; гра на фізгармонії чи на скрипці, за вибором курсисток. Викладання перших чотирьох предметів забезпечували учитель співів Свято-Володимирської жіночої школи П. Мироносицький та учитель співів Петроградського єпархіального жіночого училища А. Ніколов. Інструментальну музику викладав учитель Петроградської земської учительської школи вільний художник І. Назаров. На влаштування і утримання курсів було виділено 10000 руб. з коштів Св. Синоду [4, 309].

Усім курсанткам оплачено проїзд в обидва боки у розмірі вартості квитка 2-го класу залізницею чи водним шляхом і прогонної плати за пару коней по ґрунтових дорогах, видано добові в розмірі 2 руб. на день і по 10 руб. підйомних кожній. З'їхалось на курси 111 осіб. Навчання тривало 26 днів і на кожен день припадало 7,5 уроків та окремо велися групові заняття гри на скрипці і роялі. Вранці заняття тривали з 9 до 13 год., а по обіді – з 17-ї до 21-ї години. По неділях і святкових днях курсистки співали або в церкві училища, або у міському соборі, а 8 липня 1914 р. – у Федорівському Царському соборі. Пам'ятною подією для курсисток було 28 червня, коли в Петергофському палаці вони співали для імператорської родини. А ще були екскурсії в Петергоф та Кронштадт [4, 310].

Поряд із завданням підготовки учителів співу стояло питання про регентів церковних хорів. Єпархіальний щотижневик «Руководство для сельских пастырей» у лютому 1913 року опублікував коментар на опубліковану у світському журналі «Русская Школа» статтю В. Колмакова «Методические беседы по теории пения с краткими сведениями из элементарной теории музыки и гармонии». Як стверджував автор коментаря, не дивлячись на те, що В. Колмаков був світською особою, він добре знався на церковному співові і його поради адресувалися тим, кому доводилось займатися співом серед народу, в школі, тобто там, де співців потрібно вчити, починаючи з азів. В. Колмаков підкреслював, що «роль церковного хора слишком высока и ответственна.

Певчие должны помнить, что настраиваясь известным образом сами, они также настраивают и всех слушателей молящихся» [10, 200].

Підкреслюючи слідом за знаменитими вченими і педагогами, починаючи з Песталоцці, величезне морально-виховне значення співу загалом, саме за церковним хором, керованим учителем, В. Колмаков визначав особливе значення: «...такой хор является связующим звеном между школой и населением; в глазах населения авторитет сельского учителя зачастую обуславливается тем, имеет ли данный учитель хор или вовсе не обучает пению» [10, 200]. Але для успішного керівництва хором, регенти мають дотримуватись певних правил. В. Колмаков рекомендував: «а) тщательно изучит внутреннее содержание всех молитв и песнопений всеношной и литургии, понять каждое песнопение и в отдельности и в ряду других песнопений за богослужением; б) при выборе всяких нотных произведений руководиться тем, насколько внешняя их форма соответствует внутреннему содержанию... выбирать нотные песнопения из официально одобренных сборников с таким расчетом, чтобы каждое данное богослужение представляло нечто цельное, стильное, по возможности в одной и той же гамме, одинаковой приблизительно трудности, в одинаковой гармонии, с одинаковым соотношением и распределением голосов» [10, 200].

Щодо реально існуючої практики церковного співу, то і в 1913 році вона мала слабкі місця. Як писав В. Колмаков, «зачастую встречаем, что данный хор очень не дурно исполнит «Херувимскую», «Милость мира», а простое пение на литургии и всенощной исполняет с непонятной небрежностью, чуть не скороговоркой, а то и просто предоставляет это пение левому хору, нередко состоящему из одного дьячка или одного-двух случайных любителей» [10, 201]. Тому завдання регентів зводилось до того, щоб не зневажити жодною молитвою, жодним піснеспівом, – все це потрібно виконувати однаково сумлінно і художньо. Тільки сумлінна робота регентів може виховати мирян для благоговійного ставлення до кожної молитви, тільки за цієї умови

хор буде підкорювати собі серця присутніх в храмі для спільної молитви.

Отже, при загальному розумінні і декларуванні значення церковного співу як потужного складника богослужбової практики і як важливого навчального предмета церковних шкіл, і у перші десятиліття ХХ ст. існували проблеми в опануванні ним. Такими були недостатня підготовка учителів церковного співу і взагалі недостатня їх кількість. Тому церковно-шкільне керівництво обговорювало недоліки існуючої практики навчання співу в церковних школах, готувало учительські кадри для шкіл та церковних хорів. Щодо питання ефективності таких заходів, то це є одним з перспективних напрямів подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Белгородский Н. Отчет о состоянии церковных школ Киевской епархии в 1908-1909 учебном году / Н. Белгородский // Западно-Русская Начальная школа. — 1911. — № 2. — С. 56—72.
2. Белгородский Н. Отчет о состоянии церковных школ Киевской епархии в 1908-1909 учебном году / Н. Белгородский // Западно-Русская Начальная школа. — 1911. — № 3. — С. 76—96.
3. Белгородский Н. Отчет о состоянии церковных школ Киевской епархии в 1908-1909 учебном году / Н. Белгородский // Западно-Русская Начальная школа. — 1911. — № 5-6. — С. 123—149.
4. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. — Петроград : Синодальная типография, 1916. — 328 с.
5. Дивногорский Н. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Киевской епархии за 1909-1910 учебный год / Н. Дивногорский // Западно-Русская Начальная школа. — 1911. — № 12. — С. 71—89.
6. И. А. К вопросу о распространении хорового церковного пения в сельских церквях / А. И. // Западно-Русская Начальная школа. — 1908. — № 1—2. — С. 94—99.
7. Кузнец Т. В. Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії ХІХ - початку ХХ ст. / Т. В. Кузнец // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука. — Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. — С. 47—51.
8. П. К. Сельский пастырь, церковно-приходская школа и народная жизнь // Руководство для сельских пастырей. — 1893. — № 30. — С. 337—340.
9. Перерва В. С. Церковні школи в Україні кінця ХVІІІ - початку ХХ ст.: забутий світ / В. С. Перерва. — Біла Церква : Видавець Пшонківський В. О., 2014. — 576 с.
10. Пестряков В. Светский журнал о церковном пении / В. Пестряков // Руководство для сельских пастырей. — 1913. — № 8. — С. 199—203.

ТЕТЬЯНА КУЗНЕЦЬ
Uman

CHURCH SINGING IN PRIMARY EDUCATION DIOCESE OF KYIV EARLY TWENTIETH CENTURY

The article notes that despite considerable attention to church music during the nineteenth century, called the second most important school subject after the law of God, and in the first decades of the twentieth century, there were problems in his primary school. It was the lack of preparation for the teaching of the course teachers and parish schools in general, a small number of well-trained teachers and regents. Therefore, among the main objectives of Church education continued to remain the preparation of highly qualified teachers of church music.

Keywords: Kyiv diocese, church singing, parish schools, church choirs, church music teachers, parish clergy.

ТАТЬЯНА КУЗНЕЦ
г. Умань

ЦЕРКОВНОЕ ПЕНИЕ В СИСТЕМЕ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КИЕВСКОЙ ЕПАРХИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье отмечается, что несмотря на значительное внимание на протяжении XIX века к церковному пению, которое называлось вторым по важности учебным предметом после Закона Божьего, и в первые десятилетия XX века существовали проблемы в его изучении в начальных школах: это были недостаточная подготовленность к преподаванию этого учебного предмета учителей церковно-приходских школ и в целом, малое количество хорошо подготовленных учителей и регентов. Поэтому среди основных задач церковного образования продолжал оставаться вопрос подготовки высококвалифицированных учителей церковного пения.

Ключевые слова: Киевская епархия, церковное пение, церковно-приходские школы, церковные хоры, учителя церковного пения, приходское духовенство.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2016

УДК 327.39(477+439) «20»:001+37

ТМЕА КУЛЧАР
м. Ужгород
matea2007@yandex.ua

КУЛЬТУРНО-ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА УГОРЩИНИ

У статті розглядаються особливості розвитку культури та науки на транскордонному рівні двох регіонів Закарпаття і Саболч-Сатмар-Берег. У ході дослідження, особлива увага була приділена динаміці загальноосвітніх та вищих навчальних закладах з угорською мовою навчання, а також співпраці українсько-угорської сторони в гуманітарному вимірі.

Ключові слова: Україна, Угорщина, співпраця, культура, освіта, наука.

На нашу думку, українсько-угорське транскордонне співробітництво у сфері освіти і культури, традиційно має важливу складову, особливістю є доповнення цього сегменту так би мовити системою угорсько-угорських зв'язків. Перш за все відзначимо, що потужною є

договірно-правова база українсько-угорського співробітництва в культурно-гуманітарній сфері [13; 14; 15; 16; 17; 22].

В Україні та Угорщині регулярно проводяться заходи з метою відзначення визначних дат чи вшанування пам'яті особистостей

в історії сусідніх країн. В Україні встановлено 60 пам'ятників та пам'ятних знаків угорським політичним та культурним діячам: зокрема, встановлено пам'ятні знаки «Турул» та угорському поету Ш. Петефі у Мукачівському замку, графу Ференцу Ракоці II у Закарпатті, пам'ятник Ш. Петефі у Києві. В Угорщині у Будапешті відкрито пам'ятник Т.Шевченку та пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років в Україні, та пам'ятну дошку на будинку, де діяла Надзвичайна Дипломатична місія УНР в Угорщині [23].

Неупереджений аналіз масиву культурних заходів транскордонної співпраці двох регіонів за даний період, дозволяє відзначити цей напрямок як один із найактивніших і динамічних. Перш за все це масив різноманітних культурно-мистецьких заходів із відзначенням знаменних подій в історії України та Угорщини, виступи художніх колективів на фестивалях, концертах, організація двосторонніх персональних та колективних виставок творів митців образотворчо-декоративного мистецтва, проведення спільних пленерів. Щороку національно-культурними товариствами угорської національної меншини Закарпатської області проводиться ряд традиційних заходів, зокрема, у січні – Дні угорської культури на Закарпатті; у березні – у містах Ужгород, Мукачево, Берегово та Виноградів – урочистості з нагоди відзначення річниці угорської революції 1848–1849 років; у липні – у селищі Вилік біля пам'ятника «Турул» (символічний тотемний птах) – традиційно святкування; у вересні – обласний фестиваль угорського народного мистецтва; у жовтні – заходи присвячені пам'яті жертв угорської революції 1848–1849 років та з нагоди відзначення річниці угорської революції 1956 року; у листопаді – традиційний траурний мітинг у Свалявському меморіальному парку з нагоди відзначення пам'яті жертв сталінських репресій 1944 року. Спільно відзначають свято збору винограду, урочиста хода з театралізованими елементами, ярмарки, дегустації місцевого вина, майстер-клас із приготування бограчу, культурно-розважальні програми [7]. Наприкінці вересня щорічно проводять фестиваль у Берегові «Берег-Фест», програма якого містить: ярмарок, лицарське шоу, фольклорну програму, дегустацію – ярмарок вин місцевого вироб-

ництва, конкурс приготування бограч-гуляшу та традиційних національних страв, зустріч урочистої ходи (прибуття діжок з новим урожаєм, костюмований супровід, традиційний віджим вина з нового урожаю у винних діжках) [7].

У Закарпатській обласній державній телерадіокомпанії (ЗОДТРК) працює угорськомовна редакція, а з 1 листопада 2005 року започатковано новий канал «Тиса-1», на якому транслюються передачі і угорською мовою, річні обсяги мовлення теле- та радіопрограм угорською мовою складають відповідно 162,0 та 133,3 годин. В області зареєстровано 20 періодичних видань угорською мовою: «Унгварі відекі гірек», «Нодь Севлош відекі гірек», «Берегі Гірлап» (дубляжі), з міських – «Берегсаз» [2; 7]. На базі ЗОДТРК щорічно проводиться Міжнародний фестиваль телерадіопрограм для національних меншин «Мій рідний край», метою якого є показ культурних надбань і цінностей всіх етнічних спільнот [9].

Таким чином, двосторонні контакти на транскордонному рівні в галузі культури: театру, кіно, образотворчого мистецтва, музики відбуваються на постійній основі. Цій діяльності активно сприяє і Угорщина щодо фінансового забезпечення міроприємств через мережу численних громадських організацій Закарпаття: видавнича діяльність, організація фестивалів культур національних меншин, фестивалів народного танцю, спільних фольклорних фестивалів театрів щорічно у Кішварді, на ротаційній основі проводяться міжнародні фестивалі телевізійних і радіопрограм для національних меншин, з метою збереження національних традицій відбувається відзначення національних свят угорської національної меншини, здійснюється постійний обмін аматорськими колективами і організуються спільні пленери митців, фортепіанні концерти.

Важливість і історично обумовленість цієї співпраці зумовлена наявністю у Закарпатській області (Україна) чисельної національної меншини – угорців. Культурно-гуманітарний аспект транскордонної співпраці є визначальним між двома сусідніми регіонами. Культурна і гуманітарна транскордонна співпраця між Закарпатською областю та Саболч-Сатмар-Берег

комітатом здійснюється завдяки активній діяльності угорців Закарпаття. Згідно всеукраїнського перепису населення у 2001 році на території Закарпатської області проживало 151,5 тис. осіб угорської національності, що складало 12,6% населення регіону [3].

Протягом 2012–2013 навчального року в Закарпатській області діяло 114 загальноосвітніх навчальних закладів, де 19 221 учнів здобувало освіту мовами національних меншин. Із загальної кількості шкіл у 62 закладах (10 375 учнів) навчання ведеться угорською мовою. Динаміка навчання учнів у школах та класах з угорською мовою викладання свідчить про стійку тенденцію наповнення угорськомовних класів [6].

Мережа угорськомовних навчальних закладів включає: 7 шкіл I ступеня, 33 – I-II ступенів, 18 – I-III ступенів, 2 гімназії та 2 ліцеї. У 32 загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється двомовне навчання (із 8 841 учня 4527 навчається українською мовою, 4 314 – угорською). Із них у 22 закладах більшість учнів навчаються угорською, а у 10 – українською мовою. У числі навчальних закладів з українською та угорською мовою навчання: 1 школа – НВК I-II ступенів, 1 школа – I ступеня, 10 – I-II ступенів, 20 – I-III ступенів [96]. Загалом у загальноосвітніх навчальних закладах здобувають освіту угорською мовою учнів 15 140 (14 794 – у державних і комунальних закладах, 346 – у приватних ліцеях). Крім цього, функціонують 5 (22 класи, 351 учень) ліцеїв приватної форми власності. У тому числі 4 (17 класів, 308 учень) – угорською мовою навчання та 1 (4 класи, 50 учнів, з яких у 2 класах угорців навчається 38) – українською та угорською мовою навчання: ліцей з біолого-хімічним та фізико-математичним профілем навчання с. Велика Добронь Ужгородського району – 67; ліцей з гуманітарним та природничим профілем с. Великі Береги Березівського району – 96; Мукачівський ліцей імені Святого Іштвана з профільним навчанням інформатики та іноземних мов – 54; Пийтерфолвівський ліцей Благодійного Фонду Управління Закарпатської Реформатської церкви Виноградівського району – 91; Карачинський греко-католицький ліцей імені єпископа Олександра Стойки Виноградівського району (українською та угорською

мовою навчання) – 50. Більшість угорськомовних навчальних закладів знаходиться у Березівському районі, де учні у 32 школах із 42 навчаються угорською мовою; у м. Берегови: у 6 із 10; у Виноградівському районі: у 19 із 57; в Ужгородському районі: у 17 із 54. Із 18 адміністративно-територіальних одиниць у 13 наявні навчальні заклади з угорською мовою навчання [6]. Транскордонне співробітництво здійснюється як в рамках проходження підвищення кваліфікації вчителями області в Дебреценському університеті, так і в межах спільних конференцій вчителів, присвячених європейській освіті і науці. Відповідно на постійній основі діють олімпіади і конкурси для учнів двох регіонів. Важливим аспектом є динаміка зростання кількості учнів із Закарпаття, які навчаються у вишах Угорщини.

В Закарпатській області функціонують також і вищі навчальні заклади, де відбувається навчання угорською мовою. Із 2008 року в Ужгородському національному університеті (УжНУ) створено Гуманітарно-природничий факультет з угорською мовою навчання за напрямками: історія, фізика, математика, угорська філологія, а з 2013 року – і міжнародні відносини. Вкрай важливим є факт, що аспірантів та магістрів навчають угорською мовою лише в УжНУ [8]. Транскордонна співпраця визначається не тільки у проведенні спільних міжнародних конференцій, у підготовці спільних наукових видань з колегами із Ніредьгазького, Мішкольцького інститутів та Дебреценського університету, але і у підготовці аспірантів. Для забезпечення навчального процесу максимально адаптованого до концепції «Болонського процесу» здійснюється співпраця з Ніредьгазьким Інститутом, Дебреценським Університетом та Будапештським університетом ЕЛТЕ (Угорщина). Зокрема, із 2007 року студенти історики кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ГПФ проходять 2–4-х місячне включене навчання в університетах Угорщини. 2 листопада 2012 року було підписано угоду про співпрацю між Ужгородським національним університетом та Будапештським університетом ЕЛТЕ, що передбачає обмін науковими працівниками, професорами, студентами аспірантами для короткострокових навчальних програм і

отримання подвійного диплому для студентів Гуманітарно-природничого факультету [8].

Угорською мовою здійснюється вивчення окремих спеціальностей у коледжі культури і мистецтв Мукачівського державного університету, Берегівському медичному коледжі, Мукачівському державному аграрному технікумі. У Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II (недержавної форми власності) навчається 624 студенти. Важливою складовою системи освіти є створення Педагогічного угорськомовного товариства Закарпатської області та відкриття у м. Берегове у 1992 році філіалу обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Активна фінансова підтримка Угорщини зокрема в рамках «Східного партнерства» здійснюється на Закарпатті у облаштуванні нових приміщень Закарпатського угорського педагогічного інституту (м. Берегове), реставрації Угорського національного театру (м. Берегове), розбудові лікарняного комплексу (м. Берегове), ремонтних роботах угорськомовних шкіл, гімназій, проведення форумів бібліотекарів, переможців різного роду олімпіад учнів [21].

Академічного рівня наукове транскордонне співробітництво протягом 2004–2013 років здійснювали науковці Ужгородського відділу Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, Ужгородської філії Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), які разом із колегами Університету Дебрецена, Центру Європейських Студій (Ніредьгазького Інституту) реалізовували численні міжнародні проекти та організовували високого рівня міжнародні конференції. Саме в цьому аспекті слід відзначити організаційну діяльність НІСД за головування директора С.І.Мітряєвої щодо проведення наукових міжнародних конференцій [18; 19; 20].

За сприяння відділу у справах національностей Закарпатської ОДА (начальник відділу Юрій Гузинець) 27 січня 2011 року, в Ужгороді відбувся міжнародний круглий стіл на тему «Розвиток гуманітарного співробітництва в українсько-угорському прикордонному регіоні: аналіз, оцінки» в якому взяли участь освітяни та дипломати, громадські діячі Угорщини і України, експерти з міжнародних відносин. За результатами засідання фахівці розро-

били рекомендації з питань забезпечення прав національних меншин, які були винесені на розгляд чергового XV засідання змішаної Українсько-Угорської Комісії з метою їх подальшого вирішення [10].

З наукової точки зору важливою є співпраця працівників архівів двох сусідніх регіонів України та Угорщини, наприклад, 23–24 вересня 2010 року було організовано XVII міжнародну конференцію присвячену розвитку міст у м. Ніредьгаза. Спеціалісти Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву Угорщини та Державного архіву Закарпатської області обмінялися думками щодо стану і перспектив співпраці. Інноваційною складовою співпраці архівів є підписання угоди про оцифрування всіх документів Берегівського відділення Закарпатського обласного архіву за рахунок Угорського Угорщини. Всі цифрові документи будуть опубліковані на створеному спільному веб-сайті, а також на угорському архівному порталі [11].

Колишня система міст-побратимів в угорсько-українському транскордонному співробітництві набула нових форм та розвитку, зокрема, за період 2004–2013 років, динаміка співпраці органів місцевого самоврядування України та Угорщини визначалася у організації наступних незаангажованих форм співпраці: проведенні спільних днів селищ і міст, м. Торпа щороку стає центром кількадечної зустрічі – форуму громадськості та місцевої влади регіонів двох сусідніх країн і співпраця вже конкретизується у напрямках зеленого туризму, сталого розвитку громад, активізації підприємництва на прикордонних територіях. Важливого значення набуває і спільне проведення свят приурочених Ф. Ракоці, спеціалізованих зустрічей – виноробства, приготування бограча, голубців, леквара. Стратегічним напрямом розвитку прикордонних громад та самоврядування є форуми з менеджменту грантів, оволодіння професійними навичками адміністрування за європейськими принципами і нормами, виокремлення спільних концепцій розвитку прикордонних територій України та Угорщини [4; 5].

Збереження духовної і культурної спадщини народів України та Угорщини відбувається у форматі реалізації спільних проектів за фінансової підтримки ЄС – «Угорщина-

Словаччина-Румунія-Україна 2007–2013». У 2012 році було розроблено туристичний маршрут (з бюджетом проекту 143000 євро), який охопив понад 30 церков Закарпатської та Саболч-Сатмар-Березької областей України та Угорщини. Серед закарпатських святинь – Ужгородський греко-католицький кафедральний собор, Горянська ротонда, Мукачівський храм Св. Михайла, Берегівська та Виноградівська римо-католицькі церкви, Хустська, Вишківська, Тячівська реформаторські та інші церкви, які представляють архітектурну та мистецьку цінність. Серед угорських: римо-католицькі Бакталорантгаза та Кішварда, та реформатські – Тарпа, Берегшурань, Марокапі, Чарода, Такош, Вамоштья, Лоня, Тисасент-мартон, Берегдароц, Торньошпалца, Вайа, Анарч, Лашкод.

Як результат, 8 травня 2013 року в місті Боктолорантгаза (Угорщина) на міжнародній конференції було презентоване наукове дослідження: «Середньовічні церкви від Тиси до Карпат» (за редакцією Тібора Коллара), як безцінне джерело пам'яток середньовічної архітектури прикордонних регіонів для істориків, архітекторів, мистецтвознавців. Як значив керівник ради Саболч-Сатмар-Березької області Оскар Шестак: «Ми ставимо собі за мету також провести реконструкцію середньовічних церков. Завдяки цьому буде збережено надбання наших предків для майбутніх поколінь» [1; 12].

На нашу думку, українсько-угорське транскордонне співробітництво у сфері освіти і культури, традиційно має важливу складову, особливістю є доповнення цього сегменту так би мовити системою угорсько-угорських зв'язків. На транскордонному рівні культурні події презентовані вельми широкою палітрою заходів. Неупереджений аналіз доволі потужного масиву культурних заходів транскордонної співпраці двох регіонів за даний період, дозволяє відзначити цей напрямок як один із найактивніших і динамічних. Важливість і історично обумовленість цієї співпраці зумовлена наявністю у Закарпатській області (Україна) чисельної національної меншини – угорців. Культурно-гуманітарний аспект транскордонної співпраці є визначальним, якщо не домінуючим між двома сусідніми країнами.

Підкреслимо, що культурна і гуманітарна транскордонна співпраця між Закарпатською областю та Саболч-Сатмар-Берег комітатом здійснюється завдяки активній діяльності угорців Закарпаття.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у аналізі захисту прав національних меншин, що є одним найважливішим питанням українсько-угорської співпраці.

Список використаних джерел

1. В Угорщині презентували унікальне видання про церкви Закарпаття та Саболч-Сатмар-Берег [Електронний режим] // Прес-центр ОДА. — 8 травня 2013. — Режим доступу: www.carpathia.gov.ua.
2. Гузинець Ю. І. Реалізація у Закарпатській області основних положень протоколу XIV засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин: аналіз, оцінки [Електронний режим] // Центр культур національних меншин Закарпаття. — Режим доступу: centerkultur.xtreemhost.com.
3. Державний комітет статистики України [Електронний режим]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Інформація про стан зовнішньоекономічного співробітництва Закарпатської області і Угорщини. 2009 р. Від 2009 р. — 4 арк. // Поточний архів Закарпатської ОДА. Поточний архів Закарпатської обласної державної адміністрації. — Ужгород.
5. Інформація про стан транскордонного співробітництва між Закарпатською областю та прикордонною областю Угорської Республіки. 2013 р. Від 2013 р. — 3 арк. // Поточний архів Закарпатської ОДА. Поточний архів Закарпатської обласної державної адміністрації. — Ужгород.
6. Інформаційно-аналітичні матеріали про стан задоволення національно-культурних, мовних, освітніх потреб національних меншин області. 24 вересня 2013 р. — 6 арк. // Поточний архів Закарпатської ОДА. Поточний архів Закарпатської обласної державної адміністрації. — Ужгород. Відділ національностей та релігій (Відділ у справах національностей).
7. Інформаційний бюлетень. Відділ у справах національностей. Ужгород, 2008–2013.
8. Поточний архів Гуманітарно-природничого факультету Ужгородського національного університету. Деканат. Кафедра історії Угорщини та європейської інтеграції. — Ужгород.
9. Програма проведення міжнародного фестивалю телерадіопрограм для національних меншин «Мій рідний край» 2013. Від 2013 р. — 2 арк. // Поточний архів Закарпатської ОДА. Поточний архів Закарпатської обласної державної адміністрації. — Ужгород.
10. Розвиток гуманітарного співробітництва в українсько-угорському прикордонному регіоні: аналіз, оцінки. Матеріали міжнародного круглого столу 26–27 січня 2011 р. — Ужгород: Ліра, 2011. — 292 с.
11. Угорський архів підписав угоду з закарпатським. 17 липня 2014 р. [Електронний режим] // Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю ОДА. — Режим доступу: www.carpathia.gov.ua

12. Угорщина допоможе реставрувати закарпатські середньовічні церкви [Електронний режим] // Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю ОДА. — 8 травня 2013. — Режим доступу: www.carpathia.gov.ua
13. 1997. évi XXIV törvény a Területi Önkormányzatok és Közigazgatási Szervek Határmenti Együttműködéséről szóló, 1980. május 21-én, Madridban kelt Európai Keretegyezmény kihirdetéséről // Magyar biztonság- és védelempolitikai dokumentumok. Első kötet Kiadja a HM Stratégiai és Védelmi Kutató Hivatal. Budapest, Budapest ChartaPress Kft. 2002.
14. 2007. évi VIII. törvénya Magyar Köztársaság és Ukrajna között a magyar-ukrán államhatár rendjéről, a határkérdésekben való együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló, Kijevben, 1995. május 19-én aláírt Szerződés 2. cikk 3. pontja alapján elkészített, és Budapesten, 2003. június 20-án aláírt, a Magyar Köztársaság és Ukrajna közötti államhatár új redemarákációs okmányai kihirdetéséről.
15. 2124/2004. (V. 28.) Korm. Határozat a Magyar Köztársaság Kormánya és Ukrajna Miniszterek Kabinetje között a gazdasági együttműködésről szóló Megállapodásról.
16. 2163/2005. (VIII. 2.) Korm. Határozat „a Magyar Köztársaság Kormánya és Ukrajna Miniszteri Kabinetje között az V. számú összeurópai közlekedési folyosó közúti csatlakozási pontjairól a magyar-ukrán határszakaszon” című Egyezmény szövegének végleges megállapításáról.
17. 31/2006. (XII. 18.) ME határozat a Magyar Köztársaság Kormánya, Románia Kormánya és Ukrajna Kormánya között a Magyar Köztársaság, Románia és Ukrajna államhatárai találkozási pontjának megjelölésére felállított „TÚR” határjelről szóló Megállapodás létrehozására adott felhatalmazásról.
18. Carpathian Euroregion: Prospects and Challenges - Role of the Carpathian Euroregion in Strengthening Security and Stability in Central and Eastern Europe, Prešov-Uzhgorod, 2001. — 84 p.
19. Carpathian Euroregion: Role of the Carpathian Euroregion in Confronting Its Minority Agenda. Prešov-Uzhgorod, 2001. — 118 p.
20. Carpathian Euroregion: Role of the Carpathian Euroregion in Mitigating Possible Negative Effects of Schengen. Prešov-Uzhgorod, 2001. — 66 p.
21. Kárpátalja // Режим доступу: www.karpataljalap.net.
22. Külügyminiszteri zárszó az ukrán-magyar alapszerződés tárgyalásakor a Magyar Országgyűlésben, 1993. május 11.
23. Magyar Külügyminisztérium // Режим доступу: www.mfa.gov.hu.

TIMEA KULCHAR

Uzhgorod

**CULTURAL AND HUMANITARIAN ASPECTS
OF CROSS-BORDER COOPERATION UKRAINE AND HUNGARY**

The article considers the features of development of Culture and Science on the cross area of two regions of Transcarpathia and Sabolch-Satmar-Bereg. In the course of the study, special attention was paid to the dynamics of development of secondary and higher educational institutions with Hungarian language of instruction, as well as cooperation of the Ukrainian-Hungarian territorial sides in humanitarian questions.

Key words: Ukraine, Hungary, cooperation, culture, education, science.

ТІМЕА КУЛЧАР

Ужгород

**КУЛЬТУРНО-ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ
ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАЇНИ І ВЕНГРІЇ**

В статті розглядаються особливості розвитку культури і науки на трансграничному рівні двох регіонів Закарпаття і Саболч-Сатмар-Берег. В ході дослідження, особливу увагу було уделено динаміці загальноосвітнім і вищим навчальним закладам з угорським мовним навчанням, а також співпраці українсько-угорських сторін в гуманітарній сфері.

Ключові слова: Україна, Венгрія, співпраця, культура, освіта, наука.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2016

УДК 94(477.87)«1944»:061.3

ВАСИЛЬ МІЩАНИН

м. Ужгород

mistschanyn@mail.ru

ПЕРШИЙ З'ЇЗД НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ: НОВІ ПІДХОДИ

У статті йдеться про розгортання руху за возз'єднання Закарпаття (складової частини Чехословаччини) з УРСР у складі СРСР восени 1944 р. У резолюції 1-ої конференції Комуністичної партії Закарпатської України, яка відбулась 19 листопада 1944 р. заявлялось, що: «Ми є складовою частиною великого українського народу». У містах і селах виникли партійні осередки, а в першій половині листопада 1944 р. сформувалися окружні та міські партійні комітети. Їхнім завданням стало просування своїх представників у нові органи влади – народні комітети. Вирішення питання возз'єднання покладалося на загальний представницький орган Закарпатської України – з'їзд народних комітетів. Відзначимо, що тодішнє народнє прагнення співпало з імперськими зовнішньополітичними устремліннями СРСР. Комуністи бажали здійснити возз'єднання в найкоротші терміни і без можливих ризиків. Відразу ж після з'їзду в краї розгорнулося роз'яснювальна кампанія та збирання підписів під «Маніфестом».

Ключові слова: з'їзд, народні комітети, Закарпатська Україна, Радянська Україна, СРСР, «Маніфест», комуністична партія Закарпатської України.

Питанню возз'єднання Закарпаття з Україною присвятили свої дослідження як радянські [1; 2], так і сучасні українські дослідники [3; 4]. Слід відзначити також представників української діаспори, зокрема В. Маркуся, який був свідком і учасником цих подій, а згодом змушений був покинути рідний край і проживаючи в США написав і видав монографію «Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945» [5].

Розгортання руху за возз'єднання Закарпаття з УРСР у складі СРСР відбулося в умовах присутності військ Червоної армії. У резолюції 1-ої конференції Комуністичної партії Закарпатської України від 19 листопада 1944 р. зафіксовано чітку і однозначну позицію: «Віднині ми не є малим народом, який потребує чужої опіки. Ми є складовою частиною великого українського народу» [6, 60]. Треба сказати, що ідея єдності українського народу в програмі місцевих комуністів звучала і впродовж 1930-х рр., тобто у чехословацький період.

Політична криза і поетапний розпад Чехословаччини у 1938–1939 рр. внесли свої корективи в існування багатопартійності на Закарпатті. Комуністи перейшли в підпілля. У роки угорської окупації Закарпаття багато членів Компартії взяло участь у партизансь-

кому русі. Після здобуття Закарпаття Червоною армією відбулася крайова партійна конференція, що 19 листопада 1944 р. за активної участі радянських політпрацівників проголосила створення Комуністичної партії Закарпатської України, яка очолила процес возз'єднання з УРСР. У містах і селах виникли партійні осередки, а в першій половині листопада 1944 р. сформувалися окружні та міські партійні комітети.

Головним завданням комуністів у цей час стало просування якомога більше своїх представників у новостворені органи влади – народні комітети. Представництво у народних комітетах встановлювалася в залежності від кількості мешканців населеного пункту – від 9 до 36 членів. У містах – від 36 до 42, в окружних комітетах – від 18 до 36. Але в Ужгороді народний комітет налічував 55 чоловік, у Мукачеві – 43. Так, 22 жовтня 1944 р. на установчих зборах Рахівської окружної народної ради обранням обрали виконком у складі 7 осіб: голова Штефанець, секретар І. Лукач, заступники голови А. Білусяк (Ясіня), М. Гайналь (Великий Бичків), члени С. Бойко (Рахів), М. Скерчук (Рахів), М. Цуперяк (Ясіня). Накреслено наступний алгоритм дій: «В сільській раді має бути заступлена відповідним чином комуністична партія, а також по можливості

кожна частина села..., строго уложується всім місцевим сільським радам аби воєнним властям всьому бути на помочі..., а організація міліції в цілому окрузі буде проведено у всіх селах на один взір в порозумінні з місцевими воєнними командами» [7, 1]. У прикінцевому положенні «Правильника Округної Народної Ради в Рахові» зазначено, що її діяльність має служити інтересам перемоги Червоної армії та її союзників.

29 жовтня 1944 р. створено окружний комітет у Тячеві. На установчих зборах були присутні представники радянського (І. Ковальчук) і чехословацького (І. Ваш, Ю. Рошко) війська. На установчих зборах окружного народного комітету у Хусті 15 листопада 1944 р. схвалено звернення до Сталіна: «Населення Хустського округу, як і весь народ Закарпатської України, переживає радісні, щасливі дні свого визволення від німецько-фашистських загарбників. Наш народ тепер живе одним бажанням – якнайшвидше здійснити свою мрію про приєднання до Радянської України... Просимо допомогу нашому народу здійснити його прагнення жити в одній державі з нашими українськими братами» [8].

26 жовтня 1944 р., в день здобуття міста, у Мукачеві створено тимчасову міську управу. 12 листопада її було перейменовано у народний комітет. 16 листопада він був переобраний заново. Лише 20 листопада відбулося його перше засідання, де схвалено постанову про нову місцеву владу [7, 5]. Як справедливо підмітили дослідники, формування народних комітетів не мало нічого спільного з класичною демократичною процедурою (англосаксонського чи швейцарського зразку). Це було нереально з огляду на принциповий антидемократизм сталінського режиму [8].

13 листопада 1944 р. ініціативна група в Мукачеві обрала організаційний комітет, якому доручалося скликати першу конференцію комуністів Закарпаття. Конференція розпочала свою роботу 19 листопада в приміщенні Мукачівського міського театру. Комуністичні організації міст і сіл краю представляли 294 делегати. За соціальним станом – 50% селяни, 35% робітників, 15% представників інтелігенції. У роботі конференції взяли участь 124 запрошених – представники пар-

тизанських з'єднань, Червоної армії, ЦК КП(б) У [9, 584].

На конференції утворено Комуністичну партію Закарпатської України (КПЗУ). Тут же було обрано Центральний комітет КПЗУ, до якого ввійшло 23 комуністи: С. Борканюк, С. Вайс, І. Ваш, М. Гандера, І. Желізко, І. Керча, М. Климпотюк, І. Ледней, І. Ловга, М. Мацканюк, І. Раточка, Д. Тарахонич, В. Теслович, О. Тимко, М. Черничко, І. Шпилюк та ін. Пізніше до ЦК кооптували представника Києва А. Андрійка (Чеканюка). Першим секретарем ЦК КПЗУ обрано І. Турянцю, другим секретарем – Д. Тарахонича, секретарями – С. Вайса та І. Леднея [10, 21].

Проте головним питанням стало возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. У доповідях (С. Вайс, І. Керча, І. Турянця) і виступах делегатів (І. Ледней, В. Русин, І. Желізко, М. Мацканюк, В. Палаташ) підкреслювалось історичне значення визволення Закарпаття Червоною армією, відобразилася вимога трудящих негайно здійснити віковичну мрію про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

У резолюції про чергові завдання партійних організацій ставилася вимога перед комуністами очолити рух народних мас за возз'єднання і змінити вектор розвитку краю. Це передбачало: ліквідацію поміщицького землеволодіння, передачу землі безплатно безземельним і малоземельним селянам, скасування встановленої за часів окупації системи податків, націоналізацію банків, заводів, фабрик і передачу їх у власність народу. Безперечно, ці рішення викликали широку підтримку серед населення і підняли авторитет єдиної політичної партії [10, 20–21]. Підтримки здобули й інші соціальні та національні прокламації комуністів: добитися поліпшення матеріального становища населення, встановлення на підприємствах восьмигодинного робочого дня, забезпечення роботою всіх трудящих, відкриття шкіл і безплатне навчання всіх дітей рідною мовою.

У вітальному листі до ЦК ВКП (б) делегати конференції 19 листопада 1944 р. заявили про своє непохитне прагнення повернутися «в лоно своєї Батьківщини – Радянської України» [11, 67]. Таким чином, на своїй першій

конференції КПЗУ поставила однозначну вимогу: «усунути історичну несправедливість і возз'єднати Закарпатську Україну з Радянською Україною» [6, 62].

Вирішення питання возз'єднання покладалося на загальний представницький орган Закарпатської України – з'їзд народних комітетів. Ще 8 листопада 1944 р. міська управа Ужгорода звернулася з листом до Мукачівського і Хустського окружних народних комітетів з ініціативою створити оргкомітет з підготовки і скликання з'їзду. Пропозиція отримала схвальну підтримку. Організаційний комітет створено 19 листопада 1944 р. в Мукачеві, коли проходила конференція комуністів. Тут же визначилися з місцем і датою проведення з'їзду – м. Мукачево, 26 листопада 1944 р. Чітко визначеного представництва делегатів від міст і сіл на цей з'їзд не було: по 1–2 осіб від малих сіл, до 3–4 і більше від великих.

Підготовка з'їзду проходила в умовах, коли край був ще зоною воєнних дій. Зацікавленою стороною в цьому процесі виступило командування 4-го Українського фронту, а безпосередньо курували член Ради фронту генерал-полковник Л. Мехліс і начальник політвідділу 18-ої армії полковник Л. Брежнев [10, 29]. На міських і сільських мітингах обирали представників на цей форум. На з'їзд прибули 663 делегати. Вважалося, що 1 делегат мав представляти 1000 жителів Закарпатської України. За соціальним складом – 258 селян, 178 робітників, 172 представники інтелігенції, 55 ремісників і торгівців. 243 були членами Комуністичної партії, або 36,6% [2, 245]. Серед делегатів з'їзду були представники різних національностей: українці, угорці, росіяни, румуни, словаки, німці, євреї. Делегатами з'їзду стали 15 жінок.

У Державному архіві Закарпатської області міститься понад 500 сторінкова справа в якій зберігаються списки і мандати делегатів І з'їзду народних комітетів. З часу оголошення і до проведення з'їзду було лише тиждень, тому бачимо певну поспішність у виготовленні і завіренні мандатів. Так, «мандатні свідоцтва» представників м. Берегова завірені печатками «Берегівської комуністичної партії» («Beregszász komonists part») [12, 1–3, 7–9, 13–14], делегатів від Берегівської округи –

«Magistratom в Берегові» («Magistrát města Beregsazu») [12, 5–6, 10–12, 16], деякі старими сільськими печатками [12, 15] або простими підписами сільських урядовців [12, 4]. До Мукачева з окремих, навіть віддалених, сіл делегати прибували пішки, на підводах чи велосипедах. Частина делегатів прибула в Мукачево на потягах і військових автомашинах.

Число запрошених гостей сягнуло 126 осіб. Серед них – 7 командирів й учасників партизанських з'єднань – В. Русин, О. Тканко, Д. Урста, І. Прищепа, Ю. Туряниця, Г. Ревес, І. Фабриці, окремі представники різних прошарків населення – М. Троян, П. Попович, І. Сільцер, Н. Хімінець та ін. У роботі з'їзду взяли участь представники командування Червоної армії на чолі з начальником 7-го відділу політичного управління 4-го Українського фронту полковником С. Тюльпановим і начальником політвідділу 18-ої армії полковником Л. Брежневим. До речі, 2 листопада 1944 р. Л. Брежневу було присвоєне військове звання генерал-майор. Крім того, в залі засідання було десятки співробітників НКВС, які долучилися до організації з'їзду.

Вранці 26 листопада 1944 р. розпочалася реєстрація делегатів у фойє кінотеатру «Зірка», який пізніше отримав назву «Перемога». Поряд знаходилося приміщення, де розміщався штаб Народної дружини Закарпатської України, яка охороняла роботу з'їзду. Цю почесну місію доручили старшокласникам гімназій, учительської семінарії та торговельної академії, які були дружинниками. О 14 годині розпочав свою роботу Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України. Відкрив з'їзд голова Мукачівського народного комітету М. Драгула [1, 55]. На з'їзді прозвучали доповіді П. Сиви «Визволення Закарпатської України від німецько-мадярських окупантів», І. Туряниці «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» та «Про наділення селян, робітників і службовців землею та лісом». Було обрано Народну Раду Закарпатської України. Про ідею возз'єднання говорила низка делегатів: О. Тимко, Ф. Повхан, В. Фушич, П. Чизмар, Г. Туряниця, М. Кухар, М. Будаї, В. Половка та ін.

Делегат-комуніст з Волового (нині Міжгір'я) Д. Тарахонич зачитав текст Маніфесту

про возз'єднання, зокрема з такими словами: «Настав радісний історичний день для Закарпатської України. За допомогою героїчної Червоної Армії скинуто німецько-мадярське іго. Покладено кінець багатомісячному пануванню мадяр і всіх чужоземців на іконних українських землях Закарпатської України... Вся історія Закарпатської України говорить, що наш народ позбавлений національної незалежності, перебуваючи віками в рабстві, загине, коли залишиться в межах чужої держави. Або возз'єднання з Радянською Україною і національне відродження, або гніт, безправ'я і поступове вимирання народу Закарпатської України» [13, 2].

В одноголосно схваленому з'їздом рішенні йшлося:

«1. Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу з волі народу на території Закарпатської України.

4. Уповноважити і зобов'язали Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» [14, 1].

У ДАЗО зберігається проект Маніфесту про возз'єднання. Судячи зі стилістичних правок зроблених у ньому, можемо припустити, що писався він російськомовною особою. Про це свідчить вживання термінів «Австро-Венгрії» (виправлено на «Австро-Угорщини»), «венгерського рабства» (виправлено «мадярського рабства»), «венгерським фашистам» (виправлено «мадярським фашистам»), «німецько-венгерським імперіалістам» (виправлено «німецько-мадярським імперіалістам»), «Тур'я Пасеки» (виправлено «Тур'я Пасіці») [15, 2–3]. У «чистовому» варіанті Маніфесту подеколи проскакують русизми: «ісконних українських землях», «розвал лоскутної Австро-Угорської монархії», «спроби народу добитись своєї національної незалежності нещадно подавлялись»

[14, 4]. Як вважають дослідники, це може свідчити про те, що писався маніфест безпосередньо в Москві, десь у кабінетах ЦК ВКП(б), і був надісланий до Києва для перекладу на українську мову. Цієї думки притримується доктор історичних наук І. Поп, який в архівах Москви виявив примірник маніфесту російською мовою [16, 70]. На жаль, оригіналу маніфесту в архівах України не виявлено, а в архівах України [17, 1–5] та Праги [18, 50–54] зберігаються тільки різні за своїм змістом і редакцією копії цього документу.

Маніфест про возз'єднання є безперечно найважливішим документом в усій подальшій історії краю. На думку доктора історичних наук І. Гранчака: «Автори документу – переконані українофіли, які добре знали історію України й Росії, проросійську і проукраїнську орієнтацію слов'янського населення Закарпаття» [19, 597–598]. Аналізуючи зміст документу він припустив, що авторство маніфесту належить не уроженцю Закарпаття, а вченому чи ідеологічно-му працівникові з Києва чи Москви. Із текстом знайомилися попередньо Л. Брежнєв, Л. Мехліс і М. Хрущов, який очолював КП(б)У.

Можемо погодитися з твердженням, що тодішнє народне прагнення співпало з імперськими зовнішньо-політичними устремліннями СРСР [9, 586]. Місцеві комуністи в день проведення з'їзду ще сподівалися, що возз'єднавшись з УРСР, Закарпатська Україна отримає автономію. Про це свідчить підготовлений для схвалення з'їздом «Тимчасовий конституційний закон Закарпатської України» [20, 1–2], який так і залишився без розгляду. Були відхилені також пропозиції декількох окружних делегацій, що схвально ставилися до возз'єднання, але пропонували провести плебісцит з цього приводу. Комуністи бажали здійснити возз'єднання в найкоротші терміни і без можливих ризиків.

Відразу ж після з'їзду в краї розгорнулося роз'яснювальна кампанія. 29 листопада 1944 р. Народна Рада Закарпатської України видала спеціальне розпорядження. В ньому йшлося: «1. У всіх урядових приміщеннях Закарпатської України (канцеляріях Народних комітетів, урядів всіх ресортів, урядів державних і приватних підприємств і установ, шкільних приміщеннях і

т. п.) має бути на найкраще виднім місці вивішений Маніфест I З'їзду делегатів Народних Комітетів Закарпатської України. 2. Вивішений Маніфест має бути прикрашений рамками або іншим достойним способом (вишивками, орнаментами і т. п.). 3. Маніфест має бути вивішений аж до відкриття» [21, 7].

Одночасно розпочали збір підписів під текстом маніфесту. На велелюдних зібраннях мешканці краю схвалювали рішення з'їзду. Ось як відбулося підписання маніфесту в с. Кам'яниця Ужгородського округу. 28 листопада 1944 р. тут відбулися загальні збори селян, які заслухали маніфест і постанову про наділення селян, робітників і службовців землею і лісом. Делегат з'їзду М. Угрин усе це вельми пафосно й прикрашено описав у газеті «Закарпатська правда»: «Селяни села Кам'яниці просять уряд Радянської України не залишити нас напризволяще, прийняти Закарпатську Україну до складу Радянської України, щоб ми і нащадки наші могли жити вільно, заможнo і щасливо» [2, 249].

Нерідко комуністи спекулювали на цій темі, наприклад, прив'язали питання про возз'єднання з вирішенням земельного питання. Мовляв, не підпишете маніфест, на землю не сподівайтесь. А проведення земельної реформи на Закарпатті, де більшість склали селяни, які страждали від безземелля і малоземелля, мало ключове значення. Однак через кілька років аграрна реформа на Закарпатті була здійснена у більшовицькому варіанті – у вигляді суцільної колективізації.

Протягом кількох місяців маніфест підписало близько 250 тис. осіб, тобто майже все доросле населення краю. Хоча рух за возз'єднання був інспірований Москвою, проте отримав масову підтримку. Це засвідчив чехословацький міністр Ф. Немец, який аж ніяк не був прихильником возз'єднаної акції. У телеграмі від 29 грудня 1944 р. він повідомив президента і уряд Чехословаччини: «Рух на Підкарпатській Україні за відрив від республіки і приєднання до Радянського Союзу у нинішній його фазі потрібно рахувати рухом народним і стихійним» [22, 132]. І ніби підсумовуючи весь історичний шлях, пройдений закарпатцями, він заключив: «Право розв'язання питання про державну приналежність

українського народу дане його історичним розвитком».

На порядку денному постало питання юридичного оформлення положень маніфесту. Отож у Москві 29 червня 1945 р. укладено Договір між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну. Стаття 1 гласила: «Закарпатська Україна... возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» [23, 200]. Ця подія з обох сторін була оцінена як історична і справедлива. Укладення договору позитивно сприйняли і керівні кола післявоєнної Угорщини.

Грунтовну оцінку Акту возз'єднання дала газета «Радянська Україна» від 30 червня 1945 р.: «І дарма, що населення це було підризане від основної маси українського народу високими горами, бар'єрами штучно проведених державних кордонів, дарма, що воно було оточене з усіх боків сильними ворогами – воно стало на шлях мужньої боротьби. І у цій боротьбі знайшло свій порятунок. Воно зберегло себе, як частину українського народу. Воно зберегло свою мову. Воно зберегло свої традиції. Воно зберегло свою волю до повернення в рідну сім'ю. Його підтримувала в цій боротьбі тверда віра в те, що брати на сході пам'ятають про нього, прийдуть до нього на допомогу» [24, 211]. 22 листопада 1945 р. договір ратифікували Національні збори ЧСР, а 27 листопада – Президія Верховної Ради СРСР. 22 січня 1946 р. у складі УРСР була створена Закарпатська область.

Свідок подій, пізніше американський вчений В. Маркус, оцінюючи акт возз'єднання, зазначив: «...в 1945 році ми нарешті об'єдналися, увійшли до однієї держави, зміст і форму якої ми не любили, але дочекалися нарешті, того, що всі були під однією стріхою, в одному отчому домі. Ніякі національні орієнтації, що позначилися на нашому народному організмі не спинили природного розвитку саме до української свідомості і до поняття єдиної української політичної спільноти» [25, 109–110]. Втім, констатував один з кращих знавців новітньої історії Закарпаття

А. Пушкеш, «противники історичного акта про возз'єднання ще й сьогодні намагаються знайти які-небудь аргументи або лазівки (здебільшого «юридичного» характеру), які, на їх думку, підтвердили б тезу про «неправомочність» включення Закарпатської України до складу УРСР» [26, 440]. Ці дві цитати засадничого характеру якнайкраще підсумовують ключові аспекти історичного феномену – найвизначнішої події в усій історії Закарпаття.

Список використаних джерел

1. Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання / М. В. Троян. — Ужгород, 1979. — 135 с.
2. Курило В. М. В авангарді боротьби за возз'єднання / В. М. Курило, М. І. Панчук, М. В. Троян. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1985. — 295 с.
3. Данилюк Д. Возз'єднання Закарпатської України з українською республікою — закономірний історичний акт / Дмитро Данилюк // Возз'єднання Закарпатської України з Україною (матеріали наукової конференції, присвяченої 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р.). — Ужгород, 2006. — С. 8—17.
4. Данилюк Д. Возз'єднання Закарпаття з Українською РСР в оцінці вітчизняної історіографії (1945–2013) / Д. Данилюк, В. Міщанин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; [Редкол.: О. С. Мазурок (голова) та ін.]. — Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2013. — Вип. 2(31). — С. 167—176.
5. Маркус В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Пер. з франц. / Василь Маркус — К. : Інтел, 1993. — 111 с.
6. 19 листопада 1944 р. — Резолюція першої конференції КПЗУ про чергові завдання партійних організацій // Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною. Збірник документів. Т. VI. — Ужгород : Карпати, 1965. — С. 62—66.
7. Постанови народного комітету м. Мукачева та Рахівської округової народної ради про організацію виконавчих органів народної влади (23.10.1944–20.11.1944) // ДАЗО. — Ф. Р-14. — Оп. 1. — Спр. 2. — На 5 арк.
8. Федака С. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України [Електронний ресурс] / Сергій Федака. — Режим доступу: <http://novezakarpattia.com/uk/post/8168/>.
9. Макара М. П. Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ / М. П. Макара // Нариси історії Закарпаття (1918–1945 рр.). — Ужгород, — 1995. — Т. 2. — Розділ IX. — С. 583—592.
10. Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.) / М. П. Макара. — Ужгород : Патент, 1995. — 108 с.
11. 19 листопада 1944 р. — Лист від 1-ї конференції КПЗУ Центральному Комітетові Комуністичної партії Радянського Союзу про прагнення трудящих Закарпаття возз'єднатися з Радянською Україною // Шляхом Жовтня. Т. VI. ... — С. 66—67.
12. Списки і мандати делегатів I з'їзду Народних комітетів у м. Мукачеві (18.11.1944–26.11.1944) // ДАЗО. — Ф. Р-14. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1–3, 7–9, 13–14. — На 528 арк.
13. Маніфест Першого З'їзду Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України із Радянською Україною // Вісник Народної Ради Закарпатської України. — 1944. — 30 листопада.
14. Маніфест I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (плакат) (26.11.1944) // ДАЗО. — Ф. Р-14. — Оп. 1. — Спр. 11. — На 4 арк.
15. Проект Маніфесту I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (26.11.1944) // ДАЗО. — Ф. Р-14. — Оп. 1. — Спр. 10. — На 8 арк.
16. Маніфест I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (плакат) (26.11.1944) // ДАЗО. — Ф. Р-14. — Оп. 1. — Спр. 11. — На 4 арк.
17. Поп І. І. Режисери і статисти. «Возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною в дзеркалі московських документів 1944–1948 рр. / І. І. Поп // Карпатський край. — 1995. — № 1—4. — С. 68—72.
18. Маніфест Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною // Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1423. — Арк. 1—5.
19. Manifest Prvního Sjezdu Národních Výborů Zakarpatské Ukrajiny pro spojení se Sovětskou Ukrajinou // Národní archiv České Republiky. — Fond č. 1419. — Archiv Huberta Ripky. — ka. 194. — sign. 1—5—3—1 ar 2. — Osobní složky.
20. Гранчак І. Підготовка і проведення з'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ / І. Гранчак // Нариси історії Закарпаття (1918–1945 рр.). — Ужгород, 1995. — Т. 2. — Розділ IX. — С. 592—599.
21. Тимчасовий конституційний закон Закарпатської України (26.11.1944) // ДАЗО. — Ф. Р-14. — Оп. 1. — Спр. 12. — На 2 арк.
22. Розпорядження чис. 3. Про вивішення Маніфесту I з'їзду делегатів Народних Комітетів Закарпатської України у всіх урядових приміщеннях // Вісник НРЗУ. — 1944. — 30 листопада. — С. 7.
23. 1944 р., грудня 29. — Телеграма уповноваженого чехословацького уряду на визволеній території Чехословацької республіки президенту і уряду Чехословацької республіки // Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів. — Ужгород, 2000. — С. 132—134.
24. 1945 р., червня 29. — Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну // Возз'єднання... — С. 200—201.
25. 1945 р., червня 30. — Із статті газети «Радянська Україна», присвяченої возз'єднанню Закарпатської України із Радянською Україною // Возз'єднання... — С. 210—212.
26. Маркус В. Довга дорога до себе / Василь Маркус // Альманах Українського Народного Союзу. Річник 94-ий. — Парсипані, Нью-Джерсі: Свобода, 2004. — С. 101—110.
27. Пушкеш А. Цивілізація или варварство: Закарпаття 1918–1945 / Андрей Пушкеш; Інститут славянознавства РАН. — М. : Європа, 2006. — 564 с.

VASYL MISCHANYN
Uzhgorod

THE FIRST CONGRESS OF PEOPLE'S COMMITTEES OF TRANSCARPATHIAN UKRAINE: NEW APPROACHES

The article deals with the deployment of the movement for reunification of Transcarpathia (part of Czechoslovakia) with the USSR in the USSR in autumn of 1944. The Resolution of the 1st conference of the Communist Party of Transcarpathian Ukraine, held on 19 November 1944 with the active assistance of the Red Army political organs, clearly stated: «We are part of the great Ukrainian people». In towns and villages appeared party organizations, and in the first half of November 1944 formed the county and city party committees. The main task of the Communists was the promotion of their representatives on the new authorities – the people's committees. The issue of reunification was assigned to the general representative body of Transcarpathian Ukraine - Congress of People's Committees. Note that the then national aspirations coincided with imperial foreign political aspirations of the USSR. The Communists wanted to make a reunion as soon as possible and without risks. Immediately after the Congress in the region was unfolded awareness campaign and collecting signatures for a «Manifesto».

Key words: Congress, the people's committees, Transcarpathian Ukraine, Soviet Ukraine, Soviet Union, «Manifesto», the Communist Party of Transcarpathian Ukraine.

ВАСИЛИЙ МИЩАНИН
Ужгород

ПЕРВЫЙ СЪЕЗД НАРОДНЫХ КОМИТЕТОВ ЗАКАРПАТСКОЙ УКРАИНЫ: НОВЫЕ ОЦЕНКИ

В статье речь идет о развертывании движения за воссоединение Закарпатья (составной части Чехословакии) с СССР в составе СССР осенью 1944 г. В резолюции 1-й конференции Коммунистической партии Закарпатской Украины, которая состоялась 19 ноября 1944 г. при активном содействии политорганов Красной армии, четко заявлялось: «Мы являемся частью большого украинского народа». В городах и селах возникли партийные ячейки, а в первой половине ноября 1944 г. сформировались окружные и городские партийные комитеты. Главной задачей коммунистов стало продвижение своих представителей в новые органы власти – народные комитеты. Решение вопроса воссоединения возлагалось на общий представительский орган Закарпатской Украины – съезд народных комитетов. Отметим, что тогдашнее народное стремление совпало с имперскими внешнеполитическими устремлениями СССР. Коммунисты желали осуществить воссоединение в кратчайшие сроки и без возможных рисков. Сразу же после съезда в крае развернулось разъяснительная кампания и сбор подписей под «Манифестом».

Ключевые слова: съезд, народные комитеты, Закарпатская Украина, Советская Украина, СССР, «Манифест», коммунистическая партия Закарпатской Украины.

Стаття надійшла до редколегії 13.11.2016

УДК 94(477)“1944/1950”

ВІРА РЕВЕНКО

м. Миколаїв

vera180684@mail.ru

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В 1945–1951 рр.

У статті проаналізовані зміни у соціальному становищі сільських мешканців в Південній Україні, досліджено матеріальне положення та соціальне забезпечення селян з боку держави в повоєнний період.

Ключові слова: село, соціальне становище, матеріальне положення, повоєнний період.

На сучасному етапі державного будівництва України одним з першочергових завдань є відродження села, створення його життєздатного економічного та соціального потенціалу. Це вимагає критичного осмислення практики і досвіду минулих років і, зокрема, соціальної історії села, що дасть можливість простежити особливості соціальних проблем його мешканців в повоєнний період, адже сучасний стан українського села переконує у необхідності підвищеної уваги істориків до цієї проблеми.

Матеріально-побутове життя селян радянської України у повоєнний період перебувало у важкому становищі й визначалося воно передусім низьким рівнем оплати праці в колгоспах, яка здійснювалась за залишковим принципом, тобто на трудові розподілялося те, що залишилося після виконання всіх видів обов'язкових поставок державі.

Відразу після звільнення від нацистів регіону в 1944 р. НКЗС УРСР розробили і рекомендували колгоспам приблизні норми виробітку по рослинництву і тваринництву, які були покладені в основу проекту приблизних норм виробітку, представленого в 1946 р. Згідно проекту були передбачені норми виробітку в рослинництві з 329 видів робіт, серед них: рільництві – 190, овочівництві – 52, садівництві та виноградарстві – 87. У тваринництві норми виробітку передбачались по 107 видах робіт [1, арк. 1]. Також слід зазначити, що норми виробітку перебували в прямій залежності від можливостей колгоспів. Однак, якщо брати до уваги їх слабку матеріальну базу і залишковий принцип накопичення коштів для оплати праці, можна зробити висновок, що платити колгоспникам було нічим.

До того ж ситуація ускладнювалась тим, що в післявоєнні часи залишався в силі указ прийнятий 3 квітня 1942 р. «Про підвищений мінімум вироблення трудовнів», який збільшував обов'язковий мінімум трудовнів для колгоспників і розповсюджувався на членів їх сімей – підлітків у віці від 12 до 16 років. За не виробіток «без поважних причин» обов'язкового мінімуму трудовнів усі «винуваті» притягувались до кримінальної відповідальності, зокрема засуджувались до виправно-трудових робіт у колгоспах з утриманням 25% заробітку на користь колгоспу. Постановою Ради міністрів СРСР від 31 травня 1947 р. названий закон залишено в силі [2, 381]. Дія цієї постанови щорічно продовжувалась до 1953 р.

При цьому існували норми виробітку на 1 трудовдень по кожній групі. Так, скажімо, норма косіння косою 0,4–0,5 га, скиртування на скирті 40–50 возів, згрібання колосків кінними граблями 7–8 га., молотіння молотаркою 8–12 т, виорювання картоплі плугом 1,0–1,25 га, вибирання картоплі за плугом 8–12 цнт, сіяння зерна 14 га., культивування 12 га [3, арк. 45; 3, арк. 1].

Як бачимо, норми виробітку були дуже високі, до того ж практично всі сільськогосподарські роботи виконувалися вручну, тому не дивно, що в повоєнний період спостерігалось зниження кількості вироблення трудовнів.

Аналіз розрахунків з колгоспниками свідчить про відсутність радикальних змін між показниками 1944 і 1950 рр., при середньому виробленні 220 трудовнів на рік. Якщо в 1944 р. середня видача на один трудовдень зерном складала 1 кг., в 1950 р. так і залишилася 1 кг.,

то виплата грошима помітно зменшилася, в 1944 р. – 3 крб. 40 коп., в 1950 р. – 1 р. 77 коп. [4, арк. 26], хоча форма грошових витрат колгоспів і передбачала виплату на трудовні майже четвертої частини від фінансових надходжень, реальні суми виплат не могли задовольнити селян. Переважна більшість колгоспів розподіляла на зароблений трудовдень мінімум або взагалі не проводили розрахунку, а в голодні 1946–1947 рр., оплата взагалі стала символічною. Так, у колгоспі «Червоний передовик» Скадовського району Херсонської області на трудовдень колгоспника оплачувалося до 21 коп., видавалося від 200 до 300 гр. хліба. Тільки в 1948 р. хліба на трудовдень колгоспники отримали 1,3 кг. і 85 коп. Як бачимо, за працю в сільськогосподарському виробництві колгоспники отримували натурою зовсім незначну кількість хліба [5, арк. 83].

За свою працю селяни майже не отримували матеріальної винагороди. Однак, важкі умови повоєнного часу, трудовий обов'язок, суворе законодавство гарантували виконання селянам високих норм виробництва.

Колгоспники постійно перебували в страху за невиконання планів хлібозаготівель, оскільки за це вони зазнавали жорстоких репресій, які не припинялися і в період голоду 1946–1947 рр. Для мешканців села встановили нелюдські закони, за якими вони піддавалися ув'язненню на довгий термін. Психологічне становище і настрої селян були неспокійними, а думки були направлені лише в одному руслі – на виживання. Страх за невиконання мінімуму трудовнів і арешт змушував селян йти на роботу незважаючи на хворобу. Так, машиніст колгоспу ім. Будьонного Березівського району Одеської області, будучи важко хворим, піднявся з ліжка і пішов до молотарки, з цією хворобою він і помер. Інший колгоспник того ж району, щоб виробити трудовні, вночі обкошував ділянки для комбайна, а вдень скидав з лобогрійки [6, арк. 22].

У той же час, користуючись повною безкарністю і зловживаючи службовим становищем, представники партноменклатури всіх рангів без будь-якого сорому зализали до комор колгоспників, як у власну кишеню, вони безкоштовно або за сміхотворними цінами брали в колгоспах зерно й іншу сільгосппро-

дукцію. Ці зловживання підривали основу добробуту колгоспників [7, 205].

Низький рівень оплати праці в колгоспах змушував селян значну частину свого часу приділяти важкій праці в особистому господарстві, адже воно було їх основним годувальником. У роки четвертої п'ятирічки, не отримуючи належних коштів від праці в колгоспному виробництві, селяни розраховували на присадибні ділянки, які давали їм до 70% від усього грошового доходу, більше 80% – м'яса, близько 90% – картоплі і 96% яєць [8, 41]. Відповідно до діючого законодавства, кожен двір наділявся присадибною ділянкою землі, розміри якої варіювались від 0,25 до 1 гектара [9, арк. 108]. 19 вересня 1946 р. ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів прийняли постанову «Про заходи ліквідації порушень Статуту сільськогосподарських артіль в колгоспах», за якою в колгоспників вилучались «надлишки» понад встановленої норми. Виконання постанови проведено в надзвичайно короткі строки. Вже 1 грудня 1946 р. в Миколаївській області було завершено обмір присадибних ділянок по всіх колгоспах. У результаті прийнятих заходів у 109 895 дворах колгоспників, робітників, службовців Миколаївщини виявили «незаконно захопленні» землі загальною площею 14247 га (тобто в середньому 7,7 соток на двір). Вилученні з дворів колгоспників земельні ділянки як правило внаслідок черезсмузжя не могли бути включені до масиву колгоспних земель. Такі заходи викликали справедливе обурення з боку колгоспників [7, 207]. Разом з тим, постановою мала і позитивні моменти колгоспам області було повернуто незаконно роздані 72 голови великої рогатої худоби, 153 коней, скорочено понад 3500 одиниць адміністративно-управлінського персоналу, що дало колгоспам економії понад 188 000 трудовнів [8, 42].

У перші післявоєнні роки зміни відбулися не тільки в розмірах присадибних ділянок, а й в характері їх використання, а саме збільшувалися посіви польових культур і насамперед зернових, що диктувалося не стільки необхідністю харчування, скільки потребами тваринництва. Поряд із зерновими значну частину присадибних ділянок займали картоплею і овочами, повністю забезпечуючи сім'ю до нового врожаю і для годівлі худоби [10, арк. 114].

Максимальне використання присадибних ділянок — закономірне прагнення колгоспників. Проте використання їх під посіви зернових не було доцільним на шляху до інтенсифікації підсобного господарства. Це був швидше необхідний страховий фонд колгоспника. Не випадково, що з стабілізацією життя в економічно сильних колгоспах з добре оплачуваним трудовим посіви зернових поступово зменшуються.

Певний прибуток отримували колгоспники від худоби і птиці, що містилися в підсобних господарствах. Але війна завдала тваринництву колгоспників великого збитку. Позначився недолік кормів у зв'язку з неврожаєм у 1946 р. Щоб не допустити масовий падіж худоби, влада дозволила забій тварин і, при умові повного розрахунку з державою по м'ясу в 1946 р., здавати в рахунок 1947 р.

Проте не дивлячись на вкрай важке становище, в якому опинилося власне підсобне господарство, воно було вирішальним джерелом отримання продуктів харчування і грошового прибутку від часткової реалізації продукції на ринку. У зв'язку з недоліком продовольчих товарів у магазинах, колгоспні ринки в післявоєнні роки зайняли помітне місце в загальному товарообігу і в прибутках колгоспного двору.

У повоєнні роки, і особливо в умовах голоду 1946–1947 рр., єдиним джерелом врятування людей стало присадибне господарство, з огляду на це, здавалося, держава мала б опікуватися ним, але робилося все навпаки: присадибні ділянки обкладалися надвисокими податками. Кожен селянський двір повинен був платити податок на землю, а також державний натуральний податок у формі обов'язкових поставок зерна, м'яса, молока, яєць, картоплі та інших продуктів. Сталін вважав, що селяни живуть «заможнo» і, як процитував його висловлювання Хрущов у своїй закритій доповіді на XX з'їзді КПРС, «продавши лише одну курку, колгоспник може повністю розрахуватися з державними податками». Насправді ж було не так, селяни голодували. Голодуючі люди, здебільшого хлібороби, змушені вживати у їжу траву, листя дерев, ховрахів, м'ясо загиблих тварин тощо [11, 341].

Середньорічна норма поставок для колгоспного двору складала після війни: м'яса –

40 кг, яєць – 50–100 штук, молока – 280–300 л. Норми поставок продуктів для одноосібних господарств були значно вищими [12 8]. Причому обсяг цих заготівель невпинно зростав. З 1944 по 1950 рр. обсяг здачі зернових збільшувався з 5,7 до 12,9 від загального врожаю, картоплі відповідно – з 2,9 до 5,3%, молока – з 8,2 до 15,6%, яєць – з 13,9 до 16,6%. У 1944–1950 рр. із кожних 100 селянських господарств щорічно надходило 37,1–47,7 голів худоби. Але отримували селяни за здану по заготівлях продукцію лише 0,5% від загальних надходжень грошей [8, 42].

Недоїмки за поставками, як правило, не списувалися, а переходили на наступний рік, нерідко суди накладали за них штрафи чи описували на користь держави селянське майно. Вилучення недоїмок із селян за поставки здійснювалось уповноваженими міністерства заготівель «в беззаперечному порядку», тобто негласно, без суду і публічного розгляду. За продукцію, яка здавалася державі, виплачувалася символічна ціна. Так, у 1950 р. молоко селяни здавали по 25 коп. за 1 л (при державній роздрібній ціні 2 крб. 70 коп.), м'ясо – по 14 коп. за 1 кг (при державній ціні 11 крб. 40 коп.) [12, 8–9].

Окрім того, колгоспники мусили здавали поставки державі з «власної ініціативи». Так, в 1949 р. в колгоспі Будьонного з ініціативи парторганізації в ознаменування десятиріччя возз'єднання українського народу на загальних зборах колгоспників винесено рішення про здачу в рахунок поставок майбутнього року певну кількість продуктів: молока – 25 л, м'яса – 10 кг, яєць 30 шт., бринзи 1/2 кг, вовни 1/2 кг – все було виконано до 1 грудня 1949 р. [6, арк. 21].

Окрім натурального податку селянське господарство обкладалось також грошовим податком, встановлені до розмірів прибутків, отриманих із кожної голови худоби, площі посівів, кількості фруктових дерев, ягідник кушів, вуликів незалежно від того, давали вони врожай чи ні. Також сплачували податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян. Значна частина грошових прибутків вирушала на оплату страхових платежів, самооподаткування, вартість облігацій державних позик, а господарствам, що не мали

худоби, доводилося ще витратити засоби на купівлю м'яса і молока для держпостачань, які, як відомо, стягувалися з двору незалежно від наявності в ньому худоби. Якщо в 1940 р. середня сума податку на один колгоспний двір рівнялась 112 крб., то в 1951 р. – 523 крб. Податки вирости майже у п'ять разів, а землі і худоби у селян в особистому користуванні зменшилося [12, 9].

Як зазначалося вище, у більшості колгоспів всі платежі набагато перевершували грошову частину доходів колгоспної сім'ї від суспільного господарства. Вони покривалися доходами від ринку, де ціни на сільськогосподарську продукцію були дуже високими. Прикладом послужить хоча би різниця цін на продовольчі вироби між 1946 і 1947 рр. У 1946 р. кілограм хліба коштував 1,5–2 крб., в 1947 р. – 7 крб. (державні ціни). На чорному ринку 1,5 кілограми чорного хліба коштували в 1946 р. 15 крб., в 1947 р. – 50 крб., кілограм сала в 1946 р. коштував 70–75 крб., в 1947 р. – 250 крб. Пуд жита – відповідно 120 і 800 крб., кілограм пшеничного борошна – 30 крб. і 100–110 крб.; пуд картоплі 130 і 160 крб. [11, 341].

З 1946 р. військовий податок скасували. Це стало суттєвим полегшенням для господарства колгоспника, але в 1948 р. ставки сільськогосподарського податку збільшили. У 1950 р. сплата всіх податків становила 16,6% від витратної частини грошового бюджету селянської родини (сюди ж включено підписку на «добровільні» державні позики, які стали обов'язково-примусовими) [8, арк. 42].

Радянська система оподаткування, яка діяла в досліджуваній період, введена в 1939 р. з метою обмеження підсобного господарства задля розвитку колгоспного. Проте в повоєнні роки вона не виправдала себе через те, що спотворювала природне поєднання суспільного і підсобного господарства, тим самим не стимулюючи раціональне ведення останнього. Для того, щоб зменшити податок, колгоспники інколи скорочували поголів'я худоби, вирубували фруктові дерева, ягідні кущі, а згодом і зовсім згортати особисте господарство, що ставало просто збитковим. Ця тенденція особливо простежувалась з 1948 р., після збільшення податків з одного боку і зниження

роздрібних цін на сільгосппродукцію, що проводилась з кінця 40-х років, з іншого, відбулося різке зменшення прибутків колгоспників.

Це призвело до того, що в 1953 р. в Україні в особистих господарствах селян зменшилося поголів'я корів, порівнюючи навіть з голодним 1946 р., майже на 750 тис. [8, 42].

Негативні сторони такої податкової політики особливо помітним стали в післявоєнні роки, коли роль підсобного господарства колгоспника була особливо велика. Внаслідок цього бюджет більшості селянських сімей, особливо в економічно слабких колгоспах, був дуже напруженим. Проте ця напруженість по мірі відновлення суспільного господарства колгоспів зменшувалась. Деякі непрямі показники дають підставу для висновку про поступове поліпшення матеріального положення колгоспників.

Важливим чинником поліпшення матеріального становища колгоспного селянства стали щорічні зростаючі суспільні фонди, через які задовольнялися побутові і культурні запити сільського населення. Проте розміри цієї допомоги і її форми залежали від економічної потужності і можливостей колгоспу [4, арк. 12–13].

У повоєнні роки, з огляду на катастрофічні наслідки війни, більшість населення села гостро відчували потребу в соціальному захисті з боку держави, однак, вона не могла задовольнити потреби сільського жителя. Фактично соціальне забезпечення тих категорій населення, які мали на це право, в селах покладалось переважним чином на колгоспи та місцеві бюджети, а права на отримання державної пенсії по старості колгоспники не мали аж до 1966 р. В розглядуваній нами час її отримували лише голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, які направлялися до села з міста, дещо пізніше – спеціалісти та механізатори, котрі після реорганізації МТС перейшли до колгоспів.

Проаналізувавши різні джерела, ми можемо зробити висновки, що уперше післявоєнні роки життя селян було дуже важким. Непосильна ноша державних поборів, символічна оплата праці не дозволяла селянам поліпшити свої матеріально-побутові умови. Усе це пояснювалося не лише післявоєнною розрухою і труднощами

відновлення, а передусім, злочинно-байдужим відношенням влади до потреб жителів села і залишковим принципом фінансування. Радянське керівництво прагнуло швидкого рішення основних проблем матеріального плану, видаючи неодноразово різні постанови, створюючи ілюзію турботи про селян, на самій же справі ця діяльність влади не сприяла нормалізації умов життя. Село в післявоєнний період залишалося основним ресурсом для утримання великого державного механізму. Усе це привело до уповільненого розвитку українського села.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО У). — Ф. 1. — Оп. 80. — Спр. 614. — 31 арк.
2. Історія українського селянства : у 2 т. / під ред. В. А. Смолія. — К. : Наукова думка, 2006. — Т. 2. — 381 с.
3. ЦДАГО У. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4766. — 158 арк. ; ЦДАГО У. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4796. — 17 арк.
4. Національний архів наукових фондів та фото записів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної Академії Наук України у м. Києві (далі НАНФ ІМФЕ). — Ф. 4–5. — Спр. 155. — 294 арк.
5. Державний архів Херсонської області (ДАХО) — Ф. 1979. — Оп. 3. — Спр. 310. — 226 арк.
6. НАНФ ІМФЕ — Ф. 14–5 — Спр. 79. — 44 арк.
7. Шитюк М. М. Селянство Миколаївщини в період голоду 1946–1947 років / М. М. Шитюк // Селянство Півдня України: історія і сучасність. Доповіді Всеукраїнської наукової конференції 28 листопада 2003 р. до 90-річчя МДУ. — Миколаїв : МДУ, 2003. — 250 с.
8. Повоєнна та сучасна Миколаївщина: монографічне історико-краєзнавче дослідження / В. П. Шкварець, Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. — Миколаїв : Шамрай, 2008. — 300 с.
9. Державний архів Миколаївської області (ДАМО) — Ф. 992. — Оп. 2. — Спр. 491. — 368 арк.
10. ЦДАГО У — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2354. — 343 арк.
11. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). — Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2010. — 351 с.
12. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 9. — К., 2005. — С. 3–16.

VIRA REVENKO
Mykolaiv

SOCALISE OUTPOST VILLAGERS IN THE SOUTH UKRAINE IN 1945–1951

The article analyzes changes in the social position of rural inhabitants in southern Ukraine, examined material position and social security of peasants from the state in the postwar period.

Key words: village, social status, financial status, the post-war period.

Віра РЕВЕНКО
г. Николаев

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯН ЮЖНОЙ УКРАИНЫ В 1945–1951 ГГ.

В статье проанализированы изменения в социальном положении сельских жителей Южной Украине, исследовано материальное положение и социальное обеспечение крестьян со стороны государства в послевоенный период.

Ключевые слова: село, социальное положения, материальное положение, послевоенный период.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016

УДК 061.2

МАРІЯ РУБАН

м. Миколаїв

m_ru26@mail.ru

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ВОЛОНТЕРСТВА

Для проведення комплексного дослідження історії розвитку волонтерського руху, необхідно визначити основні поняття. Автор статті аналізує історичні, у тому числі законодавчі джерела у контексті формулювання поняття волонтерства. Також автор пропонує власний погляд цього визначення.

Ключові слова: волонтерство, волонтерський рух, волонтер, поняття, визначення.

Волонтерський рух на сьогодні є не просто проявом людяності, взаємодопомоги та ознакою розвинутого суспільства. Можливість існування волонтерського руху та безпосередньо саме його функціонування відіграє важливу роль у сучасному державотворенні, адже це є однією із підвалин для побудови та розвитку громадянського суспільства, до якого так прагне сучасна спільнота.

Для вивчення історії зародження та розвитку волонтерського руху як загалом, так і на території України зокрема, необхідно визначитися що саме є волонтерством. Адже проблема суспільствознавчих наук полягає у тому, що в ній відсутнє комплексне чітке формулювання поняття волонтерського руху (волонтерства). На сьогодні багато науковців ототожнюють його із благодійністю, роботою соціальних центрів та службовців та добровільною найманою працею. Однак, на погляд автора, ці поняття не можна ототожнювати. Це необхідно для окреслення меж наукового пізнання, для визначення чіткої методології.

Актуальність визначення поняття волонтерства полягає у тому, що роль цього явища у суспільстві з кожним днем зростає все більше і більше. Активна робота волонтерів є індикатором оптимізації роботи соціальних інститутів. На сьогоднішній момент в Україні функціонує багато волонтерських організацій, а також організацій, що займаються суміжною діяльністю. При цьому варто зауважити, що не кожна добровільна діяльність може бути визнана волонтерською. Це зумовлює необхідність зосередити увагу на визначенні цього питання саме зараз.

Джерельною базою для написання цієї статті стануть законодавчі акти України, міжнародні нормативно-правові акти, а також

наукові роботи вітчизняних та зарубіжних дослідників. Теоретична основа вивчення соціального змісту волонтерської діяльності закладена у працях вітчизняних вчених: О. В. Безпалько («Соціальна робота в громаді»), І. Д. Зверєвої («Соціальна педагогіка: теорія і технологія»), А. Й. Капської («Соціальна педагогіка»), О. Г. Карпенко («Соціальна робота: Навчально-методичний комплекс») та ін.

Говорячи про виникнення феномена волонтерства більшість науковців відносять це до середини XIX століття. Ключовим називають 1859 рік, коли було зафіксоване виникнення волонтерського руху у світі: відомий французький письменник-журналіст Анрі Дюран запропонував створити Червоний Хрест. Він був настільки вражений жахливими наслідками кривавої битви при Сольферіно, що у нього з'явилася ідея започаткувати організацію, учасники якої б надавали першу медичну допомогу полоненим та пораненим безкоштовно і добровільно. Саме ці принципи – безкоштовності і добровільності визначають сутність волонтерського руху і досі [1, 14].

Шукаючи відповідь на те, яке визначення поняття волонтерства є найбільш влучним та повним, в першу чергу можна звернутися до визначення з теорії міжнародного публічного права. Згідно його теоретичних засад, волонтер (від лат. «voluntarius» – воля, бажання, від англ. «voluntary» – добровільний, доброволець, йти добровільно) – це особа, яка за власним бажанням допомагає іншим. У багатьох словниках термін «волонтер» часто трактується як «особа, яка добровільно поступила на військову службу» [2, 36] Однак на сьогоднішній день, попри нестабільну ситуацію у світі, волонтерство пов'язане не тільки із військовою службою. Більше того, воно все

рідше з нею перетинається, адже ціллю стає допомога всім, хто її потребує, однак не може цього забезпечити.

Визначення волонтерства можна зустріти в актуальних міжнародних законодавчих джерелах. Однією із найновіших, отже, однією із найактуальніших є Загальна декларація про волонтерську діяльність, що була прийнята у 2001 році у Нідерландах на XVI Всесвітній конференції волонтерів. В ній зафіксовані основні принципи діяльності волонтерів та волонтерських організацій:

- 1) визнання права на закріплення за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої раси, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального становища;
- 2) поважання гідності й культури всіх людей;
- 3) надання допомоги, безкоштовних послуг особисто чи організовано в дусі партнерства та братерства;
- 4) визнання рівної важливості особистих і колективних потреб, сприяння їх забезпеченню;
- 5) перетворення волонтерства на елемент набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи при цьому ініціативу та творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем [4].

Також варто звернутися до результатів діяльності Міжнародної експертної групи з питань волонтерства та соціального розвитку. У 1999 р. група визначила три ключові особливості діяльності волонтерів:

- 1) така діяльність обов'язково має бути неприбутковою;
- 2) волонтерська діяльність повинна бути виключно добровільною, що включає відсутність примусу, спонукання та прояв особистої волі людини;
- 3) діяльність волонтера має бути корисною. При цьому, користь має бути спрямована не тільки волонтеру, однак і іншим людям, певним категоріям осіб, конкретним індивідуумам чи суспільству загалом.

В рамках концепції трьох ключових особливостей (що, власне, розкривають сутність волонтерства) експерти розділили волонтерську діяльність на чотири типи:

- 1) взаємодопомога та самодопомога;
- 2) філантропія та послуги іншим людям;
- 3) участь або громадянський обов'язок;
- 4) рекламно-пропагандистська діяльність або проведення кампаній. [8, 145].

Майже десятиріччям раніше, 14 вересня 1990 року, в Парижі був прийнятий ще один міжнародний акт, – на XI Всесвітній конференції Міжнародної Асоціації добровільних зусиль. Цей акт називається Загальна Декларація про волонтерську діяльність, яка дає своє визначення досліджуваному автором поняттю. Згідно Паризької Декларації, волонтерство – це добровільний вибір, що відображає особисті погляди і позиції; це активна участь громадянина в житті суспільства, що виражається зазвичай спільною діяльністю в межах різних асоціацій. Волонтерство сприяє поліпшенню якості життя, особистому процвітанню й поглибленню солідарності, реалізації основних потреб на шляху будівництва справедливого й мирного суспільства, більш збалансованому економічному й соціальному розвитку, створенню нових робочих місць і професій. Також у цьому акті зазначені визначальні принципи волонтерського руху, серед яких:

- надання особистих або організованих послуг;
- перетворення волонтерства на елемент особистого розвитку, набуття нових знань і навичок [6, 68].

Паризька Декларація про волонтерство підтримує право кожної жінки, чоловіка та дитини на вільне об'єднання у спілки для волонтерської діяльності без будь-якої дискримінації через культурне та етнічне походження, незалежно від віросповідання, віку, статі, фізичного, соціального чи економічного становища. Всім людям у світі має бути гарантовано право на вільне витрачання свого часу, таланту й енергії на користь інших людей чи громади, якщо вони працюють індивідуально чи в колективі, не сподіваючись на фінансову винагороду [6, 69].

Волонтерство визначається як активна участь людей у громадському житті країни, зокрема, участь у соціальному житті громадських організацій та державних структур, що сприяє поліпшенню якості життя загалом, особистісному зростанню та поглибленню відчуття солідарності; реалізації основних людських потреб на шляху побудови більш справедливого суспільства; економічному й соціальному розвитку, створенню нових робочих місць і нових професій та виражається

завичай у спільній діяльності в межах різних асоціацій [9, 43].

Варто зазначити, що волонтерство передбачає повну свободу участі, що означає цілковиту відсутність релігійних, етнічних, вікових, політичних і географічних обмежень. Це дає підставу зробити висновок, що брати участь у добровольчих діях може кожний.

Згідно цих положень можна зробити ще один висновок, що волонтерський рух – це добродійна діяльність, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства в цілому. Автор хоче наголосити свою увагу, що волонтерська діяльність, якою б активно та успішно вона не була б, не передбачає заробітної платні чи гонорару, адже у такому разі втрачається відповідність принципам волонтерства. Ядро такої діяльності – виключно потреба реалізації моральних цінностей.

Визначення поняття волонтерства також передбачене в українському законодавстві. Так, у Законі України «Про соціальні послуги» зазначається, що волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер [7].

Також в українському законодавстві передбачені спеціальні акти, присвячені волонтерству. Згідно Закону України «Про волонтерську діяльність», волонтерська діяльність – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Вона ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості [8].

На думку І. Д. Зверевої, волонтерська робота – це добродійна діяльність, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства в цілому. Людину, яка добровільно надає безоплатну соціальну допомогу та послуги інвалідам, хворим, особам і соціальним групам, що опинилися в складній життєвій ситуації, називають волонтером [13, 38].

Вітчизняний науковець З. П. Бондаренко, аналізуючи підходи до визначення волонтерства, яке вітчизняними та зарубіжними науковцями ототожнюється із поняттям «добровільна діяльність», зазначає, що дослідники тлумачать сутність даного феномена як: благодійність, що здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, просування по службі, заради добробуту й процвітання спільнот і суспільства загалом; добровільницьку діяльність, засновану на ідеях безкорисливого служіння гуманним ідеалам людства та, не маючи цілей отримання прибутку, одержання оплати чи кар'єрного зросту; отримання всебічного задоволення особистих і соціальних потреб шляхом надання допомоги іншим людям; волонтер – доброволець, громадянин, що бере участь у вирішенні соціально значимих проблем у формі безоплатної праці; основу функціонування громадських організацій, форму громадянської активності населення; національну ідею милосердя та благодійності [9, 42].

У Записці Генерального секретаря ООН, адресованій Комісії соціального розвитку Економічної та соціальної ради ООН, виділено найважливіші риси волонтерства. Серед них:

1) Турбота про людей. Адже співчуття, моральна підтримка, допомога, піклування сприяють формуванню важливої для людського суспільства атмосфери – взаємопідтримки. Для соціально-педагогічної роботи це важливий ресурс, який допомагає створювати безпечне середовище для існування та розвитку кожного члена суспільства. Найважливішим рушійним механізмом виступає людський фактор, який вище схеми взаємовідносин «ти – мені, я – тобі». Для волонтерів характерними є формули: «я – тобі, ти – мені» та «я – усім».

2) Солідарність і гуманна корисливість. Люди добровільно жертвують своїм часом заради встановлення взаємодовіри та причетності, що робить їх зацікавленими в благополуччі інших.

3) Духовна якість і громадянська чеснота. Адже його значення полягає не лише в тому, що ми робимо через любов та співчуття до інших, а й те, як це впливає на людину, яка надає добровільну допомогу, – «ми те, що ми робимо для інших».

4) Багате джерело людського досвіду. Під «людським досвідом» розуміють досвід, який набуває людина в процесі взаємодії з іншими людьми, соціальними групами, державою. Милосердя, толерантність, солідарність, співробітництво, подолання конфліктів, лобювання, емоційні й соціальні зв'язки, захист від небезпечного впливу тощо. Можливість ділитися, обговорювати, переймати більш ефективні форми, методи – це можливість напрацьовувати та вдосконалювати цей неформальний суспільний фонд вмінь та навичок встановлення й підтримки стосунків

5) Нові інтелектуальні ресурси. Волонтери – це не лише виконавці програм, але й джерело нових ідей, нового життєвого досвіду.

6) Участь і відповідальність як суть активної громадянської позиції. Громадянськість, взаємодовіра, солідарність і відповідальність, підкріплені соціальними відносинами, які базуються на схожих світоглядних установах і спільності обов'язків, є взаємодоповнюючими цінностями.

7) Етичний стандарт, який обумовлює якість людських взаємостосунків.

8) Забезпечення надійної платформи для відновлення зв'язків між людьми. Відомо, що людей завжди розділяли багатство, культура, релігія, етнічне походження, вік, стать. Волонтерство ж може бути одним з найголовніших засобів примирення та відновлення розділеного суспільства, оскільки ця діяльність здійснюється без дискримінації за певними ознаками.

9) Нове бачення соціальної діяльності. Воно полягає в новому ставленні до зайнятості в галузі соціального захисту. Людина, яка бере участь у волонтерських програмах, отримує повну ясність у мотивації своєї праці. Первинним для неї є вже не компенсація за працю, а результат – допомога, вирішення проблеми тощо, а для руху в цілому – охоплення всього спектра суспільних проблем [11, 102].

У світовій практиці найголовнішою ознакою волонтерства є те, що волонтер частину свого вільного (особистого) часу, сил, енергії, знань, досвіду добровільно (без примусу та вказівок «згори») витрачає на здійснення діяльності, яка є корисною людям і суспільству загалом.

Отже, проаналізувавши законодавчу базу та історіографію, автор пропонує підвести підсумки та сформулювати наступне визначення поняття волонтерства. Волонтерство –

це добровільна безкоштовна неоплачувана діяльність, спрямована на досягнення певної мети, яка може виконуватися як колективно, так і індивідуально. Під такою метою зазвичай розуміють покращення умов життя конкретних осіб, організація забезпечення конкретних осіб або установ необхідними матеріальними та нематеріальними благами, покращення та збереження стану об'єктів громадського, культурного та історичного значення.

Список використаних джерел

1. Волонтерское движение: опыт, проблемы, перспективы: Рабочие материалы семинара. — К., 24–30 сентября 2000. — 60 с.
2. Волонтерство: poradnik для організаторів волонтерського руху / Безпалько О. В., Заверіко Н. В., Зверева І. Д. та ін.; укладач Т. В. Лях. — К.: ВГЦ «Волонтер», 2001. — 176 с.
3. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / Вайнола Р., Капська А., Комарова Н. та ін. — К.: Академпрес, 1999. — 112 с.
4. Всеобщая декларация добровольчества [Электронный ресурс] // XVI Всемирная конференция добровольцев Международной ассоциации добровольческих усилий (IAVE), Амстердам, январь, 2001. — Режим доступа: http://www.volunteer.ru/5/1/5_1_dekl1.htm.
5. Голованова Т. П. Волонтерство в соціальній роботі як феномен цивілізованого суспільства / Т. П. Голованова, Ю. А. Гапон. — Запоріжжя, 1996. — 314 с.
6. Загальна декларація волонтерів, прийнята на XI конгресі Міжнародної асоціації волонтерів // Права людини: навчальний посібник. — К.: Просвіта, 2002. — С. 67–80.
7. Закон України «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.
8. Закон України «Про волонтерську діяльність» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon0.rda.gov.ua/laws/show/3236-17>.
9. Менеджмент волонтерських груп від А до Я: навч.-метод. посібник / за ред. Т. Л. Лях. — К.: Версо-04, 2012. — 288 с.
10. Організація волонтерського руху у вищих навчальних закладах: Діагностичний інструментарій: Методичні розробки / Укл. Т. О. Рудякевич. — Житомир: ЖДУ, 2004. — 20 с.
11. Підготовка волонтерів та їх роль у реалізації соціальних проектів / Заг. ред. І. Звереві, Г. Лактіонової. — К.: Науковий світ, 2001. — 49 с.
12. Про схвалення концепції проекту закону України «Про волонтерський рух» / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. — 2004. — № 42. — С. 80–83.
13. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху»: від 23.04.03 р. // Офіційний вісник України. — 2003. — № 1—19. — С. 169—170.
14. Соціальна робота в Україні: навч. посібник / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. — К.: Науковий світ, 2003. — 233 с.

RUBAN MARIYA
Mykolaiv

THE DEFINITION OF VOLUNTEERING

It is necessary to define the basic concepts to conduct a comprehensive study of the history of the volunteer movement. The author analyzes the historical, legislative sources and different scientific views in the context of the formulation of the concept of volunteerism. The author also offers its own scientific view of the definition.

Key words: volunteer work, volunteer movement, volunteer, concept definition.

МАРИЯ РУБАН
г. Николаев

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ ВОЛОНТЕРСТВА

Для проведения комплексного исследования истории развития волонтерского движения, необходимо дать определение основным понятиям. Автор статьи анализирует исторические, в том числе законодательные источники в контексте формулировки понятия волонтерства. Также автор предлагает собственный взгляд на определение понятия.

Ключевые слова: волонтерство, волонтерское движение, волонтер, понятие, определение.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016

УДК 94(477)«1920-1930»-054.57

ОЛЬГА ТРЕТЯКОВА
м. Миколаїв
olga-tretyakova@mail.ua

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ СІЛЬСЬКИХ РАД ХЕРСОНСЬКОГО ОКРУГУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті на основі архівних та інших джерел розглядається процес створення та діяльності польських національних адміністративно-територіальних одиниць Херсонського округу. Зокрема, розглядаються причини, що спонукали органи радянської влади до проведення національного районування; аналізуються нормативні документи, в яких розкриваються основні принципи виділення національних районів та сілрад; прослідковується процес утворення в Херсонському окрузі польських національних та змішаних сільських рад, подано критичну оцінку їх діяльності.

Ключові слова: польська національна меншина, коренізація, адміністративно-територіальна реформа, національне районування, сільська рада.

Україна є багатонаціональною державою, де проживають різні етнічні групи населення, серед яких важливе місце займають поляки. Наукове дослідження життя польського населення в радянській Україні зумовлено необхідністю нового осмислення історії, об'єктивного вивчення взаємовідносин держави і польської меншини Південної України. Картина вітчизняної історії не може бути повноцінною без регіональних досліджень, які дозволяють визначити як загальні, так і специ-

фічні особливості історичного розвитку окремих українських земель. Науково важливим і неоднозначним є період 20-30-х років ХХ століття, коли радянська влада по-новому намагалася розв'язати національне питання. Основою владної політики щодо національних меншин стало національно-територіальне районування та політика «коренізації» в УСРР.

Означена проблема залишається молодослідженою темою в українській історіографії.

В цьому напрямку працюють історики І. Балуба, Т. Єременко, Б. Чирко, О. Калакура, Л. Якубова [1, 13, 15] та ін. В їх наукових розвідках історія польського населення розглядається в загальнореспубліканському масштабі, тому автор статті ставить за мету розглянути з власної точки зору особливості розвитку польської національної меншини Херсонщини в міжвоєнний період.

Згідно з даними Всесоюзного перепису населення на території Півдня УСРР проживало 23368 осіб польської національності. В Херсонському окрузі нараховувалося 4474 чол. польської національності, що становило 34,8% усього населення. Найбільша їх кількість проживала в Чаплинському районі (1696 чол.) – села Преображенка, Павлівка, Новокиївка, Григорівка, Білоцерківка; Снігурівському районі (1366 чол.) – село Киселівка; Херсонському районі (490 чол.) – село Цареводар та в місті Херсоні (502 чол.) [9, 6].

У Великолепетиському районі поляки проживали в селах Костянтинівка та Миколаївка, в Нижньосірогозькому – села Косаківка, Новопетрівка, Верхні Торгаї та на хуторі Вікторівка.

Важливим напрямком політики коренізації стало створення національних районів, селищних і сільських рад. Національні сільські ради створювались відповідно до постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів і рад», яка затверджена 4-ю сесією ВУЦВК 8-го скликання (15–19 лютого 1925 р.), де обговорювалася доповідь Центральної адміністративно-територіальної комісії «Про низове районування». В доповіді, зокрема, зазначалося: 1) З метою наближення радянської влади до населення і зміцнення низового радянського апарату, негайно провести роботу по розширенню мереж сільрад шляхом відокремлення від сільрад усіх населених пунктів, які мають тисячу і більше жителів, а для національних меншин – 500 жителів. 2) Йдучи назустріч інтересам широких трудящих мас із національних меншин і надання їм права і можливості розвивати свою культуру і мову, визнати за необхідне проводити і надалі роботу по організації окремих національних районів і сільрад... [14, 70].

Таким чином, була зменшена попередня норма кількості населення, необхідна для створення національних сільських рад – з тисячі до п'ятисот чоловік. При створенні національних сільрад враховувався не лише національний склад населення, але і його побажання, тягіння тієї чи іншої територіальної одиниці до районного центру.

16 вересня 1924 р. ЦКНМ затвердила інструктивний лист «Про виділення однорідних в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення», який і започаткував підготовчу роботу по виділенню польських сільрад і районів [9, 61–62]. Інструкція визначала, що польські національні райони можуть виділятися з населених пунктів з абсолютною перевагою польського населення, ті ж пункти, де такої переваги нема, повинні залишатися в складі загальних адміністративно-територіальних одиниць із забезпеченням відповідного представництва польських трудящих мас у низових радянських органах. Що ж до сільрад з виключно польською людністю, то вони ставали національними після їхньої формальної реєстрації.

Створюючи національні сільські ради, більшовики сподівалися за короткий відтинок часу схилити національні меншини на свій бік, зробити їх слухняним знаряддям власної політики, перевиховати на засадах комуністичної ідеології. Створення сільських національних рад було свого роду показовим засобом, за допомогою якого більшовицьке керівництво хотіло продемонструвати світові, як радянська влада дбає про національні меншини і селянство.

У 1925–1926 роках, після проведення певної підготовчої організаційної роботи, розпочалося створення польських національних сільських рад. На Півдні УСРР перша національна польська сільська рада створена 1 березня 1926 року [4, 185] в Киселівці Снігурівського району, з населенням 1551 чол., з яких 1476 – поляки, 75 – українці [7, 132].

До складу сільської ради входило 22 члени, з яких 20 – поляки, 1 – українець та 1 – німець. Головою сільради став П. Й. Зубович, а секретарем – М. А. Мирошніченко. Члени сільської ради розподілялися по секціях та

займалися чітко встановленим колом своїх обов'язків. Так до земельно-адміністративної секції входили: П. Зубович, П. Лянзберг, К. Вишневський, П. Петровський, І. Штейнберг; фінансово-податкової – Й. Хмелевський, Г. Каша, Й. Марковський, І. Петровський, М. Вишневська; культурної та допомоги громадським організаціям – А. Гринкевич, М. Гринкевич, І. Подвойський, Ф. Лянзберг, М. Шутовський [3, 292]. Діловодство велось польською мовою.

У Мелітопольському окрузі діяло 3 польські національні сільські ради, організовані протягом 1926–1927 рр. – Костянтинівська сільська рада Великопетиського району, Косаківська та Новопетрівська сільські ради Нижньосірогозького району [6, 18].

Згідно з постановою Президії ВУЦВК з 15 серпня по 15 жовтня 1927 року в Україні під керівництвом спеціально створеної комісії на чолі з Секретарем ВУЦВК Буценко було призначено огляд роботи польських сільських рад. В постанові зазначалося, що цей огляд роботи має колосальне і суто політичне значення. Його завдання, в основному, зводилися до того, щоб підсумувати досвід роботи, порівняно молодих ще польських сільрад, а також зосередити увагу польського населення на питаннях радянського економічного та культурного будівництва, практичного здійснення національної політики партії і радянської влади. [12, 49]. Під час цієї кампанії було обстежено 136 польських сільських рад, в тому числі і на Півдні УСРР.

Костянтинівська сільська рада Великопетиського району обслуговувала один населений пункт. Там проживало 765 поляків, які володіли польською мовою, але вже з домішками російсько-українського акценту. До складу сільради входило 8 членів, за національністю всі поляки, а за соціальним положенням – бідняки та середняки [11, 7].

Новопетрівська сільська рада Нижньосірогозького району об'єднувала 2 населених пункти – село Новопетрівку та селище Вікторівку. Там нараховувалося 635 чол. населення, з яких 622 – поляки. Склад сільради обраний у лютому 1927 року, до неї увійшло 7 осіб, за національністю – всі поляки, за соціальним станом – середняки та бідняки. Розмовна мова населення – польська, але не літературна, а

змішана з українсько-російським акцентом [11, 10].

Косаківська сільська рада Нижньосірогозького району обслуговувала 3 населених пункти – село Косаківку та селища Воронцовку та Манчжурію з кількістю населення 946 чол., з яких 290 – українці, 108 – росіяни і 551 – поляки [11, 10].

Миколаївська сільська рада в 1927 році вважалася змішаною. Вона об'єднувала 2 населених пункти з населенням 2493 чол., з яких 1150 – поляки. Саме тому польське населення прагнуло створення національної сільради. Це відмічали члени комісії під час її обстеження: «Старі традиції польської культури не зжиті і є тенденції домогтися застосування до них директивних розпоряджень з національного питання» [11, 9].

Свою роботу сільські ради проводили в плановому порядку, обговорювали питання внесені в план і виносячи постанови про практичне запровадження їх в життя. План ґрунтувався на директивах партії та питаннях загального характеру, що впливали з життя села: про зниження цін, про землеустрій, про загиблий урожай, про підручники для шкіл, про посівну кампанію тощо [11, 9]. Члени сільських рад розподілялися по комісіям: адміністративно-санітарній, фінансово-господарській, земельній та культурно-освітній [11, 7].

Важливими напрямками роботи сільських національних рад, спрямованими на поліпшення соціально-економічного становища національних меншин, стали: організація землевпорядкування на селі, розвиток сільськогосподарської і кредитної кооперації, організація агропомоги та розвиток культурно-просвітніх закладів – шкіл, сільбудів, хатчиталень тощо.

У процесі обстеження в роботі сільрад виявлені певні недоліки. Плани роботи хоч і були, однак часто не виконувалися. Постанови сільради носили формальний характер без практичної реалізації у повсякденному житті. Ні президія, ні члени сільрад перед виборцями не звітували, загальні збори виборців проводилися рідко. Комісії національних сільрад працювали недостатньо. Серйозним недоліком роботи національних сільрад було те, що в багатьох випадках діловодство велось

російською або українською мовами. Перехід на рідну мову ускладнювався через відсутність кваліфікованих працівників сільрад (голів, секретарів, виконавців та ін.), а також через неврегульованість мовних відносин з районними виконавчими комітетами, які в окремих випадках відмовлялися приймати навіть протоколи засідань сільрад рідною мовою.

Для поліпшення роботи національних сільрад перед державними органами висувалися завдання по підбору і підготовці кадрів для них, які б знали мову і побут місцевого населення. З цією метою організовувалися спеціальні курси, зокрема міжрайонні курси секретарів сільрад.

У підсумках проведеного обстеження визначено найкращі польські сільські ради. До них потрапила і Киселівська польська сільрада Снігурівського району Херсонського округу. Як нагороду за те, що є «справжнім організатором господарського та культурного життя» сільрада отримала радіоприймач [12, 5].

На території Півдня УСРР станом на 1929 рік, діяло 5 польських сільських рад. У Снігурівському районі Херсонського округу – Киселівська сільська рада, Великолепетиському районі – Костянтинівська та Миколаївська сільські ради та в Нижньосірогозькому районі – Косаківська та Новопетрівська сільські ради.

Значна частина польського населення проживала в змішаних, у національному відношенні, сільських радах. Згідно постанови 2-ї Всеукраїнської оргнаради, змішаними радами мали вважатися такі, де співвідношення двох найбільш численних національностей, які проживали на терені однієї ради співвідносилися за пропорцією 1:1 або 1:2. У всіх змішаних радах обслуговування, як по діловодству так і різні зовнішні атрибути – вивіски, постанови, штампи, оголошення, мусили складатися на двох мовах. У всіх останніх містечках та селах, де не було національних рад, однак національне населення проживало компактною масою, рада виділяла з числа представників населення національних меншин уповноваженого для їх обслуговування [5, 68].

У Херсонському окрузі змішані національні сільські ради: в Херсонському районі – Цареводар, у Чаплинському районі – Преображенка, Павлівка, Новокиївка, Григорівка, Білоцерківка.

В Григорівській змішаній сільській раді станом на 1926 рік проживало 2457 чол. населення, з яких 747 – поляки та 1710 – українці. Преображенська сільська рада об'єднувала 3233 чол., з яких 649 – поляки та 2584 – українці. В Новокиївській сільській раді проживало 3372 чол, з яких 163 – поляки, 2862 – українці та 347 – росіяни [7, 123, 126, 129]. В Цареводарі Херсонського району нараховувалося 2056 чол. населення, з яких 1338 – українці та 718 – поляки [7, 170].

Особливих комісій, що обслуговували національні меншини при змішаних сільських радах, не існувало. Постанови сільської ради на національній мові не друкувалися, діловодство велося виключно українською мовою. Херсонська окружна комісія нацменшин в ЦКНМ повідомляла, що українське населення недружелюбно ставиться до польських культурно-просвітницьких закладів, причиною чого є розмови про те, що кошти, які витрачаються на польські школи та політпросвітні установи могли використовуватися українцями (Преображенка, Цареводар) [8, 52].

У Мелітопольському окрузі змішану вважалася Верхньоторгаївська сільська рада, яка обслуговувала один населений пункт та 2405 чоловік населення, з яких поляків – 892, а українців – 1513. До складу сільради входило 25 осіб, з яких 11 – польської національності [10, 130].

Таким чином, незважаючи на певні недоліки в роботі польських сільських рад на Півдні УСРР були створені умови для нормального існування польського населення, розвитку його культури, зростання політичної й громадської активності. Це зміцнювало довір'я поляків до радянської влади, яка, в свою чергу, була вкрай зацікавлена в створенні широкої мережі національних сільських рад, через які на практиці втілювала більшовицьку політику радянзації національних меншин.

Список використаних джерел

1. Балуба І. А. Проблеми культурно-освітнього розвитку польської національної меншини в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. / І. А. Балуба // Посвіт. — 1999. — № 2(23). — С. 10–12;
2. Всесоюзний перепис населення 1926 року. — Т. XIII. — М.: ЦСУ СРСР, 1929. — 464 с.
3. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р-1554. — Оп. 1. — Спр. 100. — 312 арк.
4. ДАМО. — Ф. Р-1554. — Оп. 1. — Спр. 101. — 302 арк.

5. ДАМО. — Ф. Р-985. — Оп. 1. — Спр. 1277. — 255 арк.
6. Державний архів Херсонської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 1404. — 197 арк.
7. ДАХО. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 1422. — 285 арк.
8. ДАХО. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 1432. — 49 арк.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 6. — 113 арк.
10. ЦДАВОУ. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 132. — 157 арк.
11. ЦДАВОУ. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 315. — 12 арк.
12. ЦДАВОУ. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 318. — 230 арк.
13. Єременко Т. Поляки в Україні / Т. Єременко, Б. Чирко, О. Калакура // Віче. — 1993. — № 2. — С. 119—130.
14. Итоги работы среди национальных меньшинств Украины. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам ЦК национальных меньшинств при ВУЦИК, 1927. — Харьков : Изд-во ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. — 109 с.
15. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншосте України (20–30 роки): коренізація та депортація / Л. Якубова // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 22—35; 1999. — № 1. — С. 41—55.

ОЛНА ТРЕТЯКОВА

Mykolaiv

FEATURES AND ESTABLISHMENT OF POLISH NATIONAL RURAL COUNCILS KHERSON COUNTY INTERWAR PERIOD

On the basis of archival and other sources considered process of creation and activity of polish national administrative units Kherson district. In particular, examines the reasons that prompted the soviet authorities power to a national zoning; analysis of regulatory documents that reveal the basic principles of allocation of national districts and village councils; traced the formation of the district Kherson polish national and mixed village councils are given a critical assessment of their activities.

Key words: polish minority indigenization, administrative-territorial reform, indigenization, village council.

ОЛЬГА ТРЕТЬЯКОВА

г. Николаев

ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛЬСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ СЕЛЬСКИХ СОВЕТОВ ХЕРСОНСКОГО ОКРУГА В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье на основании архивных и других источников рассматривается процесс создания и деятельности польских национальных административно-территориальных единиц Херсонского округа. В частности, рассматриваются причины, побудившие органы советской власти к проведению национального районирования; анализируются нормативные документы, в которых раскрываются основные принципы выделения национальных районов и сельсоветов; прослеживается процесс образования в Херсонском округе польских национальных и смешанных сельских советов, подано критическую оценку их деятельности.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство, коренизация, административно-территориальная реформа, национальное районирование, сельский совет.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2016

УДК (94+257)(477.4)''75''

МИХАЙЛО ЯНЧУК

м. Умань

umanska.starovyna@ukr.net

АКТИВНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ЩОДО ВІДКРИТТЯ ЦЕРКОВНИХ ШКІЛ У 1860-х РОКАХ

У статті показано, що з ініціативи Київського митрополита Арсенія православне духовенство єпархії активно включилося у процес розширення мережі церковних шкіл для народу. Чинниками, що активізували діяльність духовенства було запровадження в Київській єпархії посади наглядача (спостерігача) за церковними школами та обговорення проекту плану влаштування народних училищ, що знайшло відображення на сторінках єпархіальної преси. Зазначено, що не дивлячись на закиди скептиків щодо участі духовенства в поширенні освіти серед народу, кількість шкіл та учнів у них невинно збільшувалась. На прикладі Уманського повіту наведено статистику відкриття шкіл та показано діяльність духовенства щодо влаштування шкільних приміщень у 1860-ті роки.

Ключові слова: церковні школи, Київська єпархія, Уманський повіт, народні училища, благочинницькі округи, митрополит, наглядач за школами, церковнопарафіяльні школи.

Реформування освітньої сфери актуалізує вивчення історичного досвіду функціонування різних типів шкіл. У XIX ст. найпоширенішим типом шкільного навчання було церковне. Як цілком закономірно зазначають сучасні історики, «домінування церковних шкіл зумовлювалося потужною та нерідко безальтернативною просвітницькою роллю Церкви в аграрну епоху» [7, 9]. Тому початкова народна школа у зазначений час була у віддані православного парафіяльного духовенства. Церковна освіта у XIX ст. пройшла шлях від дяківського навчання на початку століття, через народні школи 30-50-х років, через піднесення шкільництва у 60-ті роки і спаду у 70-ті до повторного розквіту у 1880-х і подальшого розвитку до кінця століття. Тобто упродовж століття двічі церковне шкільництво набувало особливого піднесення: у 1860-х і 1880-х роках. Активність православного духовенства у царині народного шкільництва у 1860-ті роки була зумовлена суспільно-політичним піднесенням, пов'язаним з ліквідацією кріпацтва та низкою важливих реформ. У Київській єпархії ще одним спонукальним чинником для активізації діяльності парафіяльного духовенства була глибока зацікавленість в поширенні освіти Київських митрополитів Исидора, а потім Арсенія.

Освітня діяльність православного духовенства в XIX ст. досліджувалась сучасними істориками. Так, О. Драч висвітлила розвиток

початкової освіти в Україні у 1861–1917 роках [2], Г. Степаненко аналізувала освітню діяльність православного духовенства в Україні у XIX – на початку XX ст. [9], В. Перерва підготував фундаментальне монографічне дослідження про церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст. [7] та ін. Але розглядаючи проблему у широких хронологічних межах, дослідники не акцентували увагу на Київській єпархії і діяльності духовенства саме у 1860-ті роки. А між тим, завдячуючи активній діяльності православного духовенства саме у 1860-х роках, народні школи були відкриті у переважній більшості сільських парафій Київської єпархії, яка випереджала за розвитком освіти усі інші єпархії імперії.

Метою даної статті є висвітлення активної участі духовенства Київської єпархії в обговоренні освітніх проблем та створенні широкої межі початкових народних шкіл. На прикладі духовенства одного з найбільших повітів єпархії – Уманського – показати динаміку збільшення кількості шкіл та влаштування шкільних приміщень у 1860-х роках.

Київську митрополічу кафедру Арсенія Москвін обійняв у жовтні 1860 року. З притаманною йому енергійністю, виваженістю та мудрістю він взявся за впорядкування справи поширення початкової народної освіти. Дізнавшись з офіційних даних, що в Київській єпархії числилось усього 385 церковнопарафіяльних шкіл (ЦПШ), митрополит Арсеній

розпорядився, щоб священники заводили школи у своїх парафіях, і пастирськи-наполегливо переконував батьків віддавати своїх дітей у школи. Митрополичий указ був довгоочікуваним для парафіяльного духовенства, яке було підготовленим до його реалізації. Заохочуване єпархіальним Владикою, духовенство відкривало все нові і нові школи. До 1 січня 1861 року шкіл в єпархії налічувалось 1036 і навчалось в них 20923 особи (16269 хлопчиків та 4654 дівчинки) [1, 64].

Слідом за указом про відкриття ЦПШ в усіх приходах Київської єпархії, митрополит Арсеній резолюцією від 4 листопада 1860 року запровадив спеціальну посаду – спостерігача за церковнопарафіяльними школами [6]. У кожному повіті на неї були призначені священники, які мали вчительський досвід, сумлінно працювали на ниві народної освіти і були не байдужі до цієї справи. Митрополичою резолюцією на них покладалась така обов'язки: своїми порадами допомагати священникам керувати школами, знаходити кошти для розвитку шкіл, схилиючи до того заможних людей; тричі на рік оглядати школи свого округу, вести журнал і доповідати Консисторії про стан шкіл та кількість учнів; співпрацювати з благочинними та членами Духовних правлін у напрямку поліпшення утримання народних шкіл; готувати для Консисторії річні звіти про стан церковного шкільництва. Винагородою за таку працю і своєрідною компенсацією витрат при огляді шкіл було для спостерігачів першочергове право на нагороди (на рівні з членами Консисторії). Для виконання цієї резолюції Київська консисторія розробила і розіслала усім спостерігачам церковнопарафіяльних шкіл спеціальну інструкцію. У дев'яти її пунктах були прописані обов'язки та повноваження спостерігачів [5].

Одночасно із запровадженням посади спостерігача за ЦПШ, в Київській духовній Консисторії було відкрито училищний стіл (п'ятий). Завідування цим відділом доручено кафедральному протоієрею Івану Скворцову та ключарю Собору протоієрею Григорію Крамареву. Це було єпархіальне управління церковнопарафіяльними школами. Туди надходили усі повідомлення про школи, їх потреби, відомості про кількість учнів, про діяльність вчителів,

про шкільні приміщення і т. ін. Звіди виходили розпорядження про влаштування шкільних справ, про уніфікацію шкільного життя. Там готувалися подання митрополиту про нагородження кращих учителів і найсумлінніших парафіяльних священників.

Сам Київський митрополит Арсеній показував взірець піклування про народні школи. Не обмежуючись одними розпорядженнями, він уважно слідкував за розвитком церковних шкіл, особливо в бідних парафіях. «Киевские Епархиальные Ведомости» в 1861 році помістили інформацію про те, що «330 обедных детей обучаются чтению по книгам, пожертвованным Его Высокопреосвященством, 600 детей уже обучаются чтению, пользуются книгами, разосланными от него же в сельские школы для раздачи более успевающим в них. В числе 600 экз. упомянутых книг: 200 экземпляров книги «О вере и жизни христианской», 200 экземпляров – размышления о воскресном дне и 200 экземпляров книг под названием «Училище благочестия» [12]. Вітаючи вірян з наближенням Нового року (1861 р.), митрополит пожертвував 10000 руб. як благословіння і подарунки тим сільським парафіянам, які відзначаються благочестям і діти яких навчаються в народних школах.

Увага митрополита до освіти народу була співзвучною з суспільною думкою про необхідність поширення освіти серед народу. Проект плану влаштування народних училищ активно обговорювався в різних суспільних колах. Свої зауваження духовенство Київської єпархії виклало в «Киевских епархиальных ведомостях» 1863 року (№ 15). Щодо першого і другого параграфів, то зауваження зводились до уточнень деяких формулювань. Наприклад: «сельское общество» пропонувалося називати «приходом» та ін.

Значно більше міркувань викликало положення обговорюваного проекту про відношення священника до школи в своєму приході. За проектом, він мав бути тільки вчителем одного предмету – Закону Божого. Йому не надавалось право голосу ні при виборі учителя, ні попечителя; від нього не вимагалось ніяких відомостей про стан парафіяльного училища; він не мав права участі у нарадах з приводу джерел фінансування, поліпшення

навчальної та господарської частин училища. При цьому згадувався німецький досвід: і в лютеранських, і в католицьких приходах школа перебувала у віданні священика. Тому в параграфи 4, 8 і 9 пропонувалось ввести доповнення про те, що постійний і безпосередній нагляд за благоустроєм народного парафіяльного училища покладається головним чином на парафіяльного священика, для якого ця функція є найбільш органічною. В містах кількість училищ мала відповідати кількості парафій, які були автономними в справі влаштування училищ. А тому пропонувалися зміни і в § 16–23 про утримання училищ. Зокрема йшлося про те, щоб збір коштів для фінансування навчального закладу здійснювався парафією і був у її віданні, а гроші для запасного училищного капіталу збиралися б з усього міського чи сільського товариства.

У проекті йшлося і про формування керівного складу народних училищ, зокрема пропонувалось не шукати сумлінних попечителів, а передати їх у відання парафіяльних рад, які б з парафіяльного священика і 3–4 виборних найавторитетніших вірян утворили училищну раду для здійснення наглядових функцій. Були висловлені побажання і щодо формулювання § 42 про призначення та звільнення вчителів, що за проектом документу було прерогативою директора. Пропонувалось це право залишити виключно у відданні парафіяльної училищної ради. Стосовно заробітної платні вчителю, то пропонувалось встановити мінімум в 60 руб. сребром, надання квартири та допомоги хлібом. Будь-які інші доплати могли встановлюватись сільською чи міською громадою добровільно. Вносились також пропозиції про те, щоб учительський стаж для випускників семінарії урівняти зі священнослужінням. Доповнення стосувалися і порядку нагородження: священики-законовчителі за 10-літню сумлінну службу мали нагороджуватись медалями на Олександрівській стрічці, а за 20-річну – орденом Св. Анни 3-го ступеня. Вносились доповнення і в §§ 73–75 про відкриття приватних училищ та недільних шкіл. Зокрема, пропонувалось віддати їх під нагляд місцевої училищної ради.

Було підмічено, що в частині проекту про кадровий склад училищ навіть не згадувалось

про те, що вчитель народного училища повинен бути високоморальним і показувати дітям взірець поваги до релігії і виконання християнських обов'язків. У § 38 уся моральність учителя визначалася «строгим порядком, справедливістю и уважением к закону», але як цілком логічно було зазначено, у такому формулюванні моральність не проглядалася. Тому пропонувалось прописати, що за аморальну поведінку вчителів потрібно негайно звільняти з посади.

У проекті планувалося і таке: для управління народними училищами кожної губернії та контролю за вчителями призначати директора училищ губернії (§ 77–80). Та, враховуючи географічні чинники, розкиданість сіл і містечок на значній віддалі, бездоріжжя, духовенство єпархії зазначало, що одному посадовцю особисто контролювати роботу народних шкіл буде не під силу. Було висловлене припущення, що укладачі проекту турбувались не стільки створенням ефективного управління училищами, скільки зосередженням його у відданні тільки міністерства народної освіти, тобто це була свідома спроба відсторонити духовенство від участі в управлінні шкільною справою. Натомість пропонувалося завідування училищами не зосереджувати в руках одного посадовця якогось відомства, а віддати його губернській училищній раді, яку б склали представники різних частин губернського управління. До ради могли б входити: єпархіальний архієрей, губернатор і попечитель навчального округу, а де його нема, там третім міг би бути почесний попечитель губернської гімназії.

Було наголошено, що якщо освіта народу повинна мати релігійно-моральне спрямування, то логічно, щоб головою училищної ради був єпархіальний архієрей, який через парафіяльних священиків може безпосередньо впливати на місцеві училищні ради, а під час оглядів єпархії може особисто, більше за інших членів губернської ради, вникати в стан та проблеми народної освіти. Окрім контролю губернської ради, необхідним є ближчий, повітовий нагляд над школами. Такий нагляд в Київській губернії уже запроваджений і здійснюється він спостерігачами за церковнопарафіяльними школами з священиків, які і могли

б замінити передбачуваних проектом (§ 83–85) помічників директора училищ, що звільнило б сільські товариства від виплати їм заробітної платні. І знову в якості підтверджувального аргументу наводився німецький досвід, зокрема йшлося, що в герцогстві Баденському подібні спостерігачі з духовенства обираються кожні шість років.

Таким чином, висловлені духовенством Київської єпархії зауваження [4] на проект плану влаштування народних училищ стосувалися посилення впливу православного духовенства на освіту народу. Чимало пропозицій було враховано так як саме парафіяльне духовенство вже мало значний досвід створення шкільної мережі.

У пресі початку 1860-х років досить часто зустрічались скептичні міркування щодо участі православного духовенства у поширенні освіти серед народу. «Киевские епархиальные ведомости» у № 7 за 1861 рік відповіли на критичну публікацію в № 3 журналу «Воспитание» за цей самий рік. Невідомий автор писав у «Воспитании»: «Кроме священников, я не вижу никого, кто мог бы открывать школы грамотности в селениях. А так как от священников трудно ожидать этого, то значит § 6-й проекта о преобразовании средних и ниших учебных заведений так и

останется § 6-м, а дело распространения грамотности несколько не подвинется вперед, по крайней мере в настоящее время. В газетах писали, что в некоторых губерниях священники (не все разумеется, один, два – не больше) открыли школы и обучают крестьянских детей безвозмездно. Очень может быть; но факт этот ничего не доказывает; выводит из этого то заключение, что и другие священники будут открывать школы, решительно не возможно. В губернии, положим, 1000 церквей, и, полагая, по одному священнику при церкви, – 1000 священников; из них 10 завели школы, а остальные 990 и не думали и думать не хотят об этом. Так разве из того, что 10 священников завели школы, можно заключить, что и остальные сделают тоже самое? Конечно, гипотезы можно создавать какие угодно, да что толку из этого?» [4, 264]. У відповідь «Киевские епархиальные ведомости» опублікували відомості про кількість шкіл, безплатно відкритих священниками Київської єпархії у 1859 і 1860 роках. Ці відомості супроводжувались такою припискою: «... предоставляем всякому по этим цифрам судить, на сколько справедливы некоторые журнальные мнения о русском православном духовенстве» [4, 264]. Представимо ці відомості в табл. 1.

Таблица 1

Назви повітів	Кількість сільських церков церков в повітах	В 1859 р.				В 1860 р.			
		К-сть шкіл	Учнів	Учениць	Разом	К-сть шкіл	Учнів	Учениць	Разом
Бердичівський	112	11	143	51	194	94	1066	284	1350
Уманський	94	9	198	72	270	68	928	133	1061
Уман. військ. поселення	50	–	–	–	–	36	573	171	744
Канівський	102	11	270	72	342	65	1124	234	1358
Черкаський	90	34	168	31	199	67	935	122	1057
Васильківський	81	5	185	56	241	67	1363	333	1696
Радомишльський	78	21	387	116	503	61	837	199	1036
Звенигородський	87	13	231	28	259	67	1673	133	1806
Сквирський	91	16	274	30	304	79	1044	123	1167
Липовецький	105	20	236	62	298	82	1088	397	1485
Таращанський	102	26	466	73	539	59	865	110	975
Київський	110	14	243	60	303	74	1275	376	1651
Чигиринський	83	4	112	44	156	66	901	245	1146
Разом	1165	150	2913	665	3608	885	13670	2860	16532

Наведені числові показники переконливо свідчили про збільшення уваги до церковного шкільництва. Якщо у 1859 році при 1165 православних сільських церквах єпархії діяло 150 шкіл, то у 1860 році їх налічувалось 885, тобто кількість шкіл при сільських церквах збільшилось майже у 6 разів. А кількість учнів таких шкіл збільшилась з 3608 до 16532 осіб, тобто у 4,5 рази.

В Уманському повіті разом з військовопоселенськими сільських церков налічувалось 144 і шкіл у 1859 році діяло тільки 9. У 1860 році шкіл налічувалось 104, тобто їх кількість збільшилась в 11,5 рази. А кількість учнів з 270 у 1859 році збільшилась до 1805 осіб, тобто більше як у 6 разів.

Збільшення кількісних показників, як видно з наведених даних, було досить значним. І така відповідь на закиди про роль сільського парафіяльного духовенства у поширенні шкільної освіти була найвагомішим аргументом.

Про успіхи розширення мережі шкіл для народу доповідалося імператору. На тексті доповіді Обер-Прокурора Св. Синоду від 22 лютого – 15 квітня 1861 року 4 червня того ж року була накладена така монарша резолюція: «Об успехах по этому делу и по прочим епархиям доносить мне ежемесячно». Це означало щомісячний збір інформації про розвиток церковного шкільництва. З огляду на

таку волю царя, Св. Синод своїм визначенням від 9 червня – 3 липня 1861 р. постановив: «Объявить циркулярными указами (от 26 июля того же года за № 2921) всем преосвященным епархиальным архиереям Высочайшее повеление о представлении Е. И. В. ежемесячно сведений об успехах народного образования, предписать им, преосвященным, чтобы они, каждый в своей епархии, ежемесячно к 1 числу непременно представляли Св. Синоду краткие сведения: а) сколько именно, к тому месяцу, за который представляются сведения, состоит в епархии училищ при церквах, и сколько было в них учащихся; б) сколько вновь в течение этого месяца открыто таких училищ, и сколько поступило в них учеников и учениц; в) кем открыты эти училища, и где они помещаются – в домах ли священнослужителей, или в домах прихожан, и г) о всех тех бывших в течение месяца случаях, которые по отношению к означенным училищам заслуживают особенного внимания» [8]. На виконання цього розпорядження Київська Консисторія зобов'язала благочинних м. Києва і Київського повіту та Духовні правління, щоб вони зібрали з парафіяльного духовенства усі відповідні відомості про школи в одну відомість загальної для усіх форми і до 15 вересня 1861 року представили її до канцелярії Консисторії. А потім під страхом суворого

Таблиця 2

Місяці року	1862 р.			1863 р.			1864 р.			1865 р.		
	К-сть шкіл	Учнів	Учениць									
Січень	98	1740	387				98	2309	574	98	2362	574
Лютий	98	1742	387				98	2309	574			
Березень	98	1829	404									
Квітень	98	1829	404				98	2309	574			
Травень	98	1890	442							98	2366	574
Червень	98	1890	442									
Липень	98	1890	442				97	1352	574			
Серпень												
Вересень				87	1694	454						
Жовтень					1968	480						
Листопад	98	1890	442		1694	454	97	1352	574	97	1352	574
Грудень	98	1925	442		1694	454	98	2342	574			

покарання щоб представляли таку відомість щомісячно до 15-го числа.

В узагальненому вигляді щомісячні відомості про церковнопарафіяльні школи в Уманському повіті за 1862–1865 роки представимо в табл. 2.

З наведених, не зовсім повних, даних видно, що найбільша наповнюваність шкіл була в листопаді-грудні, у холодні ж зимові місяці кількість школярів зменшувалась, а у травні-жовтні звітувались, згодом, цифрами травня місяця.

У зведеній відомості, яку протоієрей Аполоній Стаховський 10 січня 1861 року подав до Київської Духовної Консисторії, зазначалося, що в Уманському повіті до 1-го грудня 1860 р. було відкрито 98 шкіл з 2111 учнями (1724хл. і 387 дів.). В узагальненому вигляді дані по 5 і 6 благочинницьких округах [10] представимо в табл. 3.

Як видно, у 27 населених пунктах 5 і 6-го благочинницьких округів Уманського повіту навчалось 493 учні (427 хлопчиків і 66 дівчаток). З повідомлень благочинних про час відк-

риття шкіл узагальнимо, що з 27-ми шкіл 24 відкриті 1860 року.

Щодо влаштування шкільних приміщень, то це вимагало більше часу. Протоієрей спостерігач за ЦПШ Уманського повіту Дмитрій Ельчуков у звіті 1868 р. доповідав Київському митрополиту Арсенію про таке: у деяких селах відсутні шкільні будинки, а учні навчаються в найманих парафіянами приміщеннях, які, до того ж, не відповідають нормам. І назвав 15 сіл – Городецьке, Ксьондзівка, Лащова, Рубанка, Ризина, Вербовата, Посухівка, Левківка, Коржовий Кут, Коржова, Росоховатець, Криві Коліна, Павлівка, Танське і Поташ. Завдячуючи його агітаційним і переконливим бесідам з вірянами, а також старанням парафіяльних священиків, шкільні приміщення були влаштовані в таких населених пунктах повіту:

1. Притика, священик Іоанн Саббатовський;
2. Кочержинці, священик Олександр Підгурський;
3. Тальянки, священик Тимофій Зубачевський;

Таблиця 3

№ п/п	Назви нас. пунктів, у яких відкриті школи	Дата відкриття школи	Кількість учнів	Хто повідомив
1	с. Коржова	1860 р.	18 хл.	Благочинний Феофілакт Антепович (6-й округ)
2	Коржовий Кут	1860 р.	21 хл.	
3	Оксанина	–	91 хл. + 34 дів.	
4	Вільшанка	–	8 хл.	
5	Дубова	–	11хл. + 4 дів.	
6	Текуча	–	31 хл.	
7	м. Ладижинка	–	9 хл.	
8	Городниця	–	12 хл.	
9	Рижавка	–	16 хл. + 1 дів.	
10	Черповоди	–	10хл.	
11	Томашівка	–	10 хл. + 4 дів.	
12	Фурманка	–	10 хл.	
13	Ропотуха	–	10 хл.	
14	Шарин	21 листопада 1860 р.	10 хл.	
15	Кузьмина Гребля	1 лютого 1860р.	23 хл.	
16	Кожухівка	1 лютого 1860р.	8 хл.	
17	Вербовата	1860 р.	10 хл.	
18	Голяківка	–	10 хл.	
19	Розсішки	1861 р.	15 хл.	
20	Заячківка	1860 р.	11 хл.	
21	Погоріла	1859 р.	12 хл.	
22	Колодисте	1 вересня 1860 р.	8 хл. + 4 дів.	
23	Посухівка	1 січня 1861 р.	15 хл. + 5 дів.	
24	Юрківка	1860 р.	19 хл. + 9 дів.	
25	Максимівка	1860 р.	8 хл. +1 дів.	
26	Синиця	1 лютого 1860 р.	12 хл.	
27	Осітна	1 березня1860 р.	10 хл.+ 4 дів.	

4. Вишнопіль, священник Тимофій Мовчанський;
5. Березівка;
6. Антонівка;
7. Русалівка, священник Никифор Лещенецький;
8. Сичівка, священник Василій Оппоков;
9. Розсішки, священник Олексій Левицький;
10. Орадівка, священник Іоанн Моссаківський;
11. Ліщинівка, священник Стефан Тацієвський;
12. Кузьмина, священник Гавриїл Робаковський;
13. Верхнячка, священник Василій Григорович;
14. Текуча, священник Іоанн Павловський;
15. Черповоди, священник Іоанн Славінський;
16. Заячківка, священник Платон Кисілевич;
17. Перегонівка, священник Іоанн Гирич;
18. Дубова, священник Василій Юшкевич;
19. Полонисте, священник Семен Чижський.

Зі світських осіб, які сприяли влаштуванню шкільних будівель, повітовий протоієрей відзначив волосного писара Є. Левашова. Як зазначено у звіті, він «своим собственным старанием построил школы в четырёх селениях, в Городнице, Колодистом, Рыжавке и Перегоновке, а кроме сего весьма много способствует к побуждению крестьян-собственников к безостановочной уплате жалования учителю и отдаче в школы крестьянских детей» [11, арк. 1]. Наголошуючи на своїх заслугах, Дмитрій Єльчуков повідомляв, що з Божою допомогою переконав парафіян побудувати школи в селах Роги та Косенівка. Не мало посприяв у цьому і волосний староста селянин-власник Автоном Штонз.

Ще у звіті відмічалось, що учителі під керівництвом місцевих священників навчають дітей «довольно удовлетворительно», а особливо відзначалась сумнінність учителя Вишнопільської школи колезького регістратора Никифора Юшкевича, який упродовж чотирьох років «весьма деятельно и с успехом занимается обучением детей» [11, арк. 2].

Таким чином, усе вищевикладене уможливорює висновок про те, що православне духовенство Київської єпархії у 1860-х роках активізувало процес відкриття початкових народних шкіл. Суспільний інтерес до освіти народу напередодні реформ 60-х років XIX ст. та реформаційна хвиля підсилювалася в Київ-

ській єпархії неослабною увагою до церковних шкіл митрополита Арсенія. З 1860 року в єпархії була введена посада наглядача за ЦПШ, діяльність якого регламентувалась спеціальною інструкцією, розробленою Київською Духовною Консисторією. Ще одним стимулюючим чинником була участь духовенства в обговоренні проекту плану влаштування народних училищ. Активізував духовенство і контроль за відкриттям шкіл. Усе це в комплексі сприяло активізації процесу відкриття церковних шкіл. На прикладі Уманського повіту, який був одним з найбільших серед 12-ти повітів Київської єпархії і на території якого було найбільше православних церков, показано що відкриття шкіл відбувалося швидше, ніж будівництво приміщень для них. І ще у 1868 р. 15 шкіл повіту функціонували у найнятих приміщеннях.

Дана стаття не з'ясовує повністю питання активності православного духовенства Київської єпархії у створенні освітньої мережі для народу. Аналіз відповідної статистики по інших повітах єпархії дозволить сформулювати однозначний висновок про стимулюючі чинники активності духовенства у 1860-х роках та про результати освітянської діяльності православних ієреїв.

Список використаних джерел

1. Булашев Г. Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), Митрополита Киевского и Галицкого / Г. Булашев // Народное образование. — 1896. — Кн. 5. — С. 63—90.
2. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / О. О. Драч. — Харків, 2001. — 19 с.
3. Заметка // Киевские Епархиальные Ведомости (далі — КЕВ). Прибавление. — 1861. — № 7. — С. 264—265.
4. Замечание духовенства Киевской епархии на проект общего плана народных училищ // КЕВ. — 1863. Второй отдел. — № 15. — С. 128—139.
5. Инструкция наблюдателю церковных сельских школ в Киевской епархии // Руководство для сельских пастырей. — 1861. — № 15. — С. 390—392.
6. Официальные распоряжения // КЕВ. — 1861. — № 2. — С. 21—23.
7. Перерва В. С. Церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: забутий світ. Т. 1. Загальна частина / В. С. Перерва. — Біла Церква : видавець Пшонківський О. В., 2014. — 576 с.
8. Распоряжения и постановления // КЕВ. — 1861. — № 12. — С. 105—106.
9. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православно-го духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 Історія України / Г. В. Степаненко. — К., 2002. — 19 с.

10. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК України) — Ф. 127. — Оп. 998. — Спр. 25. — 62 арк.

11. ЦДАК України. — Ф. 127. — Оп. 998. — Спр. 129. — 2 арк.

12. Хроника // КЕВ. — 1861. — № 1. — С. 39—40.

MIKHAIL YANCHUK

Uman

CLERGIE'S ACTIVITY OF KYIV DIOCESE IN REGARD TO OPENING RELIGIOUS SCHOOLS IN 1860 s

The article shows that due to the initiative of Kyiv Metropolitan Arseny the Orthodox clergy in the diocese actively involved into the process of expanding the network of religious schools for people. The factors that intensified the activities of the clergy were the introduction of the Kyiv Diocese office supervisor (observer) at church schools and the discussion of the draft plan of the schools functioning, which were reflected on the pages of the diocesan press. The paper mentions that despite the criticisms of skeptics on the participation of the clergy in the spread of education among people, the number of schools and students increased. Uman county statistics on opening schools shows the activity in arranging school premises in 1860s.

Key words: church schools, Kyiv Diocese, Uman county, public schools, charitable districts, metropolitan, school supervisor, canonical schools.

МИХАИЛ ЯНЧУК

г. Умань

АКТИВНОСТЬ ДУХОВЕНСТВА КИЕВСКОЙ ЕПАРХИИ В ДЕЛЕ ОТКРЫТИЯ ЦЕРКОВНЫХ ШКОЛ В 1860-х ГОДАХ

В статье показано, что по инициативе Киевского митрополита Арсения православное духовенство епархии активно включилось в процесс расширения сети церковных школ для народа. Факторами, которые активизировали деятельность духовенства было учреждение в Киевской епархии должности наблюдателя церковных школ и обсуждение проекта плана открытия народных училищ, что нашло отображение на страницах епархиальной прессы. Подчеркнуто, что несмотря на упреки скептиков относительно участия духовенства в распространении образования среди народа, количество школ и учеников в них неустанно увеличивалось. На примере Уманского уезда приведена статистика открытия школ и показана деятельность духовенства по устройству школьных помещений в 1860-е годы.

Ключевые слова: церковные школы, Киевская епархия, Уманский уезд, народные училища, благотворительные округа, митрополит, наблюдатель школ, церковно-приходские школы.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2016

Розділ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(47/52)(092)

ЄВГЕН МЕЛЬНИКОВ

м. Миколаїв

ІСТОРИКО- БІОГРАФІЧНІ ПОРТРЕТИ БАТЬКІВ РОСІЙСЬКОЇ АНАРХІЇ: М. БАКУНІНА І П. КРОПОТКІНА

Відміна кріпосного права внесла лібералізацію у суспільне життя Російської імперії, та сприяла зародженню політичних течій різного спрямування, які вплинули на подальші суспільно-політичні процеси. Зародження ідей анархізму, стало проявом нової думки та поглядів різноманітних верств суспільства, метою яких було створення нової форми соціальних відносин. Діяльність М. Бакуніна та П. Кропоткіна є відображенням існуючої монархічної кризи, яка з часом втягне суспільство у революційні процеси та громадянську війну.

Ключові слова: анархізм, барикади, анархо – комунізм, соціал – демократи, Чайковці.

Друга половина XIX ст. увійшла в історію як початок боротьби за нове майбутнє, яке здавалось близьким, але було дуже приманливим. Саме відміна кріпацтва, та спроба лібералізації імперського суспільно – політичного життя, стала рушійною силою для зародження багатьох політичних течій. Така багата ідеологічна палітра розповсюджувалась стрімко не тільки країнами Європи, але і охопила відсталу та перебуваючи на стадії реформ Російську імперію.

Низка сучасних наукових досліджень присвячених висвітленню зародження і розповсюдження ідей анархізму та її основних ідеологів, зосереджена у працях видатних вчених: П. Моїсеєва, В. Сисоїва, О. Шубіна, Н. Пірумової, В. Маркіна.

Зародження ідей анархізму стало проявом лібералізації суспільного життя, впровадженням нових ідей, часом не зрозумілих але привабливих для суспільства. В такий несамотий вир подій, потрапив молодий та енергійний Михайло Бакунін, один з головних ідеологів російського анархізму. Його біографія була багатою на події але водночас трагічна, пов'язана з постійною боротьбою за неприйнятті ідеї суспільством [1, 24].

Михайло Олександрович Бакунін народився 18 травня 1814 р. в селі Прямухіне Тверської губернії, неподалік міста Торжок. Батько його, був дворянином та дуже освіченою людиною, яка піклувалась про розвиток своїх дітей, давши кожному з них пристойну освіту. Юний Михайло вивчив п'ять іноземних мов, займався живописом та музикою.

Восени 1829 р. М. Бакунін стає юнкером Михайлівського артилерійського училища в Петербурзі. Такий новий контраст став справжнім випробуванням для юнака, для якого військова освіта та служба стали своєрідною каторгою. В 1833 р. М. Бакуніну було присвоєне військове звання прапорщик, але за грубість висловлену на адресу начальника училища, його відрахували та направили в артилерійську частину. Відмова від військової служби, спричинила конфлікт з батьком та з усіма родичами, які залишили майбутнього лідера анархістського руху без засобів існування. Переїхавши до Москви, він розпочинає свій трудовий шлях з викладання приватних уроків та перекладів

В березні 1835 р. сталася подія яка змінила все життя М. Бакуніна, та визначила його подальшу долю пов'язавши її з розвитком

анархічної течії. На той час майже всі представники інтелігенції входили до різних гуртків, обираючи профіль кожного до вподоби, але стрімко розвивалися філософські організації та зібрання, до яких належала більшість визначних людей. Один з таких філософських гуртків відвідував М. Бакунін, до якого входили провідні вчені М. Станкевич, В. Боткін, В. Белінський. На той час його приваблювали філософські ідеї Гегеля, уявляючи їх дійсність як гармонійне, закономірне та одухотворене ціле. Але, смерть М. Станкевича від сухоти та родинні проблеми, змусили М. Бакуніна змінити свої власні погляди та ідеологічно зійтись з Герценом [3, 15].

Усвідомлюючи складність свого життя, він переселяється до Берліну, де веде злиденне існування, заробляючи собі на життя важкими заробітками. Саме завдяки такій діяльності, він знайомиться з революційними ідеями, які стрімко розповсюджуються серед робітничих верств суспільства. В одному зі своїх листів до родини, він відмічає: «що треба шукати Бога в людях, в їх свободі, а ще слід шукати його в революції». Поступово він у своїх політичних працях, стверджує, що життя значно ширше будь якої схеми, і вказує що саме творчий порив лежить в основі соціальних змін.

Загрозливим для Німеччини та багатьох інших європейських країн, став революційний маніфест М. Бакуніна, опублікований у статті «Пристрасть до руйнування, в той же час є і творча пристрасть», ставши девізом всього його життя. Суспільство має існувати розумно, коли воно існує і може підтримувати своє існування, саме це гегелівське висловлювання стало головним гаслом міжнародного анархічного руху. Погоджуючись з німецьким філософом, М. Бакунін додавав: «що розумним є незадоволення суспільних низів бідністю та рабством, бо воно теж існує! Тому слід створити плани по перебудові світу, з метою щоб зробити його більш справедливим та вільним» [5, 48].

У 1843 р. він переїздить до Швейцарії, де продовжує пропагувати революційні ідеї, та поступово турбувати російську царську розвідку, яка відкрила на нього полювання, з метою ліквідації або повернення до Росії. В лютому 1848 р. він переїздить до Франції, з метою участі у революції, та її розповсюдженні по всій Європі. Французьке суспільство не сприйняло ідеї М. Бакуніна, який будучи рево-

люціонером швидко перетворювався в душителя своїх власних ідей.

Згодом він візьме участь у повстанні в Австро-Угорській імперії, та оселиться в революційній Празі, де розпочне розробляти план загальнослов'янської революції, метою якої має стати знищення всіх імперій Східної Європи: Османської, Австро-Угорської та Російської. Беручи участь у з'їзді слов'янських народів, він раптово змінив агітаційну діяльність на бойову, захищаючи празькі барикади. Після придушення чеського повстання, М. Бакунін переїздить до Берліну з метою підготовки другого повстання в Празі, але поліція заарештувала всіх його соратників, і повстання загинуло так і не розпочавшись [5, 62].

У травні 1849 р. відбувається нове повстання у Дрездені, яке не стало виключенням для М. Бакуніна, яке він назвав неочікуваним та непередбаченим. Розуміючи приреченість повстання, він погодився стати військовим керівником повстанців і залишився з ними, в той час коли інші лідери, зрадивши, втікали. Його заарештувала саксонська влада, і за запитом австро-угорського уряду його передали Відню. Згодом свої права до революціонера пред'явила Російська імперія, яка жадала покарати його за підлив міждержавних відносин, та поширення загрозливих революційних ідей. За вироком суду, М. Бакуніна ув'язнили до Петропавлівської фортеці, в якій він активно розпочав займатись публіцистичною діяльністю. Однією з найвагоміших його праць стала «Сповідь», в якій він описав власну автобіографію з викладенням історії життя і поглядів. Присвятив він цю працю російському царю Миколі I, в якій намагався показати цареві пороки російського суспільного життя, та кволість і неспроможність його уряду та існуючого політичного курсу. Ознайомившись зі «Сповіддю», Микола I відзначив, що таке своєрідне покаяння для такої людини як М. Бакунін є приниженням тих ідей які він пропагував серед європейського суспільства. Між тим здоров'я М. Бакуніна було сильно підірвано, він захворів цингою, та почав втрачати зір. Лише смерть Миколи I, зробила деяке поліпшення в тюремному режимі М. Бакуніна, а саме ув'язнення було замінено на заслання до Сибіру [2, 16].

Сибірське життя М. Бакуніна розпочалось у Томську, а потім в Іркутську, працював він

на золотих промислах, давав приватні уроки, та намагався не порушувати дисципліну. Саме так, М. Бакуніну вдалось зняти з себе урядовий контроль, та здійснити сплановану втечу. Він втік до Японії, з якої згодом перебрався до Америки, а звідти переїхав до Лондону, до свого старого товариша Герцена.

Намагаючись наверстати втрачене за дванадцять років в'язниці та заслання, М. Бакунін розвинув жваву революційну активність, яка не згасла в ньому в роки ув'язнення. Він писав власні критичні статті в «Колокол», виступаючи до захисту російської революції, та поширення ідей анархізму в Сербії, Іспанії, Італії, Румунії і Франції.

У 1863 р. розпочалось повстання в підвладних Російській імперії Польщі, Україні, Литві та Білорусі. До цих повстань мав намір приєднатись і сам М. Бакунін, але він та його соратники потрапили до поля зору російської розвідки, тому він вирішив відмовитись від цієї ризикованої мети [2, 32].

З січня 1864 р. М. Бакунін приїздить до Лондону, де зустрічається з К. Марксом, який приклав на той час до тільки що створеного французькими та англійськими працівниками Міжнародної спілки працівників (Перший інтернаціонал), та запропонував М. Бакуніну вступити до нього. У вересні 1868 р. М. Бакунін створив Альянс міжнародної соціальної демократії, котра в 1869 р. приєдналася до Першого інтернаціоналу. Але вже в 1871–1872 р. відбувся розкол між прибічниками К. Маркса та М. Бакуніна, який закінчився розпадом організації. Бельгійські, французькі, італійські, голландські, швейцарські та американські секції відмовились підпорядковуватись Генеральній раді «Інтернаціоналу», та не розділяли ідеологічних поглядів і політичних програм К. Маркса. Більшість секцій відправили своїх делегатів на конгрес в місто Сент-Імьє, де було проголошено створення Анархістського інтернаціоналу, який проіснував до 1879 р. [1, 58].

Розпочавшись влітку 1870 р. франко – пруська війна викликала революцію у Франції. В вересні М. Бакунін вже очолив повстання в Ліоне, проголосивши скасування держави і створення федерації комун. Однак підрозділи національної гвардії розбили повстанців та придушили їх антидержавні акції. Поразки комун в Ліоні та Парижі, фізичні недуги та бідність, стали важким тягарем для 60-річного

борця. Коли анархісти вирішили підняти повстання в Болоньї в серпні 1874 р., М. Бакунін вирушив туди, сподіваючись загинути на барикадах. Однак повстання було розгромлено ще не розпочавшись. Йому чудом вдалось втекти до Швейцарії, де він вже остаточно відходить від революційної діяльності. 1 липня 1876 р. М. Бакунін вмирає в лікарні для чорноробів [3, 92].

Одним із провідних теоретиків анархо – комунізму після М. Бакуніна став Петро Кропоткін, який був відомий як вчений – енциклопедист. До сфери його досліджень входили географія, геологія, біологія, історія, соціологія та етика. Географічні експедиції до Сибіру, Далекому Сходу і Маньчжурії; розвідки з історії Великої Французької революції – далеко не повний перелік його наукових досліджень [6, 13].

Народився П. Кропоткін в 1842 р. в родині генерал-майора, вихідців з родовитої дворянської родини. Закінчивши в 1862 р. Пажеський корпус, він мав можливість зробити блискучу військову а згодом і наукову роботу, але відмовившись від дворянської служби, він обрав Амурське козацьке військо в Сибіру.

Як і на багатьох революціонерів – народників, на життя П. Кропоткіна вплинуло усвідомлення ним несправедливості нерівноправного становища кріпосних селян, відчуття боргу до людей, за рахунок праці яких сторіччями жили дворяни і інші представники освіченого суспільства. Будучи в 1871 р. вже відомим вченим – географом, П. Кропоткін відмовляється зайняти пост секретаря Російського географічного товариства, престижної наукової організації. Вирішення проблем соціальної несправедливості в 1860–1870 рр. становиться на перше місце в діяльності П. Кропоткіна. Він стверджував у своїх спогадах під назвою «Записки революціонера», «що наука велика справа, в якій я пізнавав радість наданою нею, але яке я маю право на всі ці радощі, коли біля мене страшне злидарство та боротьба за черствий шматок хліба? Коли все витрачене мною, щоб жити в світі високого душевного руху, неминуче повинно бути вирване з рота тих, хто сіє пшеницю для інших не маючи достатньо чорного хліба для власних дітей» [7, 34].

Розраховуючи отримати в Сибіру можливість працювати на благо народу, П. Кропоткін займався розслідуванням справ, пов'язаних зі

зловживанням влади, працював над проектами реформ міського самоврядування. Відсутність бажаних результатів привело його до висновку про необхідність докорінних змін існуючої політичної і економічної системи, які стали головною причиною його відставки.

Познайомившись в 1872 р. зі швейцарськими анархістами, П. Кропоткін вступив до міжнародної робітничої організації – «Перший інтернаціонал». В ідеях анархізму його приваблювали відсутність розподілу на лідерів та рядових членів. На відміну від соціал – демократичних партій, в яких працівники знаходились у ролі своєрідного «стада», яке використовували вожаки для своєї політичної мети. А в анархічному русі, вожаки відігравали роль людей почину або діяльними товаришами, ніж керівники. Повернувшись до Росії, він вступив до народницької організації «чайковців», та розпочав вести пропаганду серед селян та робітників, ставши одним з лідерів народницького руху [7, 72].

Життєвий шлях П. Кропоткіна супроводжувався в'язницями та переслідуваннями з боку урядів різних країн. В 1874 р. він був заарештований і провів два роки у Петропавлівський фортеці, потім здійснив втечу з шпиталю в'язниці. З 1883–1886 р. він перебував у французьких в'язницях, за антиурядову діяльність та спробу повалення чинної влади.

З літа 1876 р. П. Кропоткін продовжив свою діяльність в еміграції, видаючи анархістську газету «Бунтівник». 1879 р. виступав на зборах, мітингах, конгресах соціалістів і анархістів в Англії, Франції, Швейцарії. В еміграції ним були створені провідні теоретичні роботи, серед котрих «Хліб і воля», «Взаємодопомога як провідний фактор еволюції». В 1900–1910 рр. П. Кропоткін брав участь в діяльності російських анархістів – комуністів.

Під час Першої світової війни він підтримував країни Антанти проти Німеччини та її союзників. Перемога останніх, на його думку, призведе до укріплення авторитарних монархічних режимів в Європі. Однак більшість анархістів не підтримувала і навіть засуджувала його позицію. Війна розглядалась анархістами як бійня, влаштована олігархами заради розподілу власності і влади: звичайним громадянам вона не потрібна, але ведеться їх руками і супроводжується їх масовим знищенням [6, 36].

Лютнева революція 1917 р. надала П. Кропоткіну можливість повернутись до Росії. Підтримавши Жовтневий переворот 1917 р., він категорично протестував проти озброєної інтервенції країн Заходу, засудив диктатуру більшовицької партії, червоний терор і введення більшовиками інституту заручників. Користуючись своїм авторитетом, він особисто клопотав перед В. Леніним про звільнення заарештованих анархістів, кооператорів і інших суспільних діячів. Нестача продовольчих товарів і палива, змусили П. Кропоткіна з родиною переїхати до міста Дмитрів, де не дивлячись на голод і бідність продовжував працювати над головною працею свого життя «Етикою» [8, 45].

У всіх своїх працях він відстоював співзвучні ідеї, які були кричущими реаліями суспільного життя, та намагався винайти політичний механізм змін. Він уявляв вільні товариства сільські та місцеві, як за місцем проживання так і за професійною діяльністю. Такі союзи, мали представляти упорядкування взаємних відносин між людьми. Саме такий підхід, мав допомогти анархістам скласти визначене конкретне уявлення про те, як може бути організовано суспільство, що звільнилося від ярма капіталу і держави. Поряд із товариствами і професійними спільнотами будуть з'являтися тисячі різних товариств і спільнот які будуть виникати серед людей завдяки подібностей їх особистих здібностей. Три таких види спільноти мережею мають покривати один одну, щоб мати можливість задовольняти всім суспільним потребам, виробництва та обміну, виховання, взаємодопомоги і захисту.

В лютому 1921 р. П. Кропоткін помер та був похований на Новодівочому цвинтарі в Москві. Похоронна процесія збирала десятки тисяч людей, більшість з яких були представниками анархістських організацій, різних політичних партій, і простих рядових робітників, селян, червоноармійців, які зібрались вшанувати його пам'ять. Більшовики намагались перетворити похорони П. Кропоткіна в офіційний захід, та не дати анархістам можливості відкрито заявити про його анархістські переконання. Лише під загрозою організації анархістської маніфестації протесту, яка б викликала значний скандал та дискредитацію більшовиків перед закордонними робітничими організаціями, радянське керівництво змусили піти

назустріч анархістам. Були звільнені з в'язниць під відповідальність анархістських організацій анархісти, що були заарештовані ВЧК, яких згодом знов заарештують або ліквідують [9, 86].

Як висновок слід зазначити, метою боротьби М. Бакуніна і П. Кропоткіна, як і багатьох інших представників анархістської течії, мало стати бездержавне суспільство всезагального самоврядування, з головним інструментом прямої дії. Щоб запустити процес соціальних перетворень, потрібна боротьба з існуючою несправедливістю, наприклад страйк. Задача полягає в тому, щоб зібрати тисячі зібрань в таких місцях, як страйкуючі заводи і підприємства, де люди виступають проти погіршення соціальних умов. Коли все це відбувається необхідно налагодити прямий зв'язок між такими зібраннями, щоб вони узгоджено вели боротьбу за свою мету і змінювали своє життя на власний погляд [9, 110].

Пряма дія свідчить про захист працюючими своїх інтересів власними силами, без посередників (без представників політичних партій, судів, керівництва легальних профспілок). Пряма дія – це страйк, організований загальним зібранням трудового колективу, і знищення обладнання (саботаж), та бойові акти проти підприємців та чиновників. Звідси від-

мова анархістами будь-якого співробітництва з державою (в тому числі участь у парламентській боротьбі). Анархісти вважали, що тільки пряма дія здатна підготувати робітників до життя в бездержавному комуністичному суспільстві. З одного боку, анархісти розробили та впровадили звичку до колективного і самостійного прийняття рішень в ході загальних зборів, з іншого – руйнували повагу до законів держави і носіїв владних повноважень.

Список використаних джерел

1. Бакунин М. Бог и государство / М. Бакунин. — М. : Язуа, 2006. — 250 с.
2. Моисеев П. И. Критика философии М. Бакунина и современность / П. И. Моисеев. — Иркутск, 1981. — 185 с.
3. Сысоев В. Бакунины / В. Сысоев. — Тверь : Феникс, 2002. — 158 с.
4. Шубин А. В. Социализм: «золотой век» теории / А. В. Шубин. — М. : АСТ, 2007. — 326 с.
5. Пирумова Н. М. Социальная доктрина М. А. Бакунина / Н. М. Пирумова. — М. : Молодая Гвардия, 1990. — 386 с.
6. Кропоткин П. А. Этика. Происхождение и развитие нравственности / П. А. Кропоткин. — М. : Политиздат, 1991. — 289 с.
7. Пирумова Н. М. Петр Алексеевич Кропоткин / Н. М. Пирумова. — М. : Наука, 1972. — 436 с.
8. Махно Н. И. Воспоминания / Н. И. Махно. — М. : Республика, 1992. — 270 с.
9. Маркин В. А. Неизвестный Кропоткин / В. А. Маркин. — М. : Олма — прес, 2002. — 275 с.

EUVHEN MELNIKOV
Mykolaiv

HISTORICAL - BIOGRAPHICAL PORTRAITS OF RUSSIAN PARENTS ANARCHY: M. BAKUNIN AND P. KROPOTKIN

Cancel serfdom made liberalization in the social life of the Russian Empire and contributed to the emergence of political movements different directions that influenced the further socio - political processes. The origin of anarchism became a new manifestation of the thoughts and views of various sectors of society, whose purpose was to create a new form of social relations. Activities Mikhail Bakunin and Kropotkin is a reflection of the current monarchical crisis, which eventually drag society into the revolutionary process and civil war.

Key words: Anarchism, barricades, anarcho-komunizm, Social - Democrats Tchaikovsky.

ЕВГЕНИЙ МЕЛЬНИКОВ
г. Николаев

ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКИЕ ПОРТРЕТЫ ОТЦОВ РУССКОЙ АНАРХИИ: М. БАКУНИНА И П. КРОПОТКИНА

Отмена крепостного права внесла либерализацию в общественную жизнь Российской империи, и способствовала зарождению политических течений различного толка, которые повлияли на дальнейшие общественно - политические процессы. Зарождение идей анархизма, стало проявлением новой мысли и взглядов различных слоев общества, целью которых было создание новой формы социальных отношений. Деятельность М. Бакунина и П. Кропоткина является отражением существующего монархического кризиса, со временем втянет общество в революционные процессы и гражданскую войну.

Ключевые слова: анархизм, баррикады, анархо - комунизм, Чайковцы, социал-демократы.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016

УДК 94 (477).

ВАЛЕРІЙ ЄРМІЛОВ

м. Миколаїв

vsyermilov@gmail.com

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1828–1829 РОКІВ: ЕПІДЕМІЧНІ ЗАГРОЗИ

У статті розглядаються загрози проникнення епідемічних захворювань у середовище діючого Чорноморського флоту на тлі надзвичайно великої захворюваності у військах на Балканському театрі бойових дій в період Російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Зроблено висновок, що флот, суттєво впливаючи на перебіг і успіхи війни, але діючи в тяжких умовах, завдяки прийнятим заходам зміг уникнути проникнення чуми в екіпажі бойових кораблів.

Ключові слова: Російсько-турецька війна 1828–1829 рр., Балканський театр бойових дій, Чорноморський флот, захворюваність у військах, епідемія чуми.

Медичний аспект ситуації на Чорноморському флоті в період Російсько-турецької війни 1828–1829 років може бути цікавим тому, що командування флотом і його медична служба в той час базувалися в Миколаєві. Отже, санітарно-епідемічний стан флоту, спроможність військово-морських лікарів боротися з епідемічними викликами періоду війни, діяльність морських лікарів у такій екстремальній ситуації представляють інтерес для вітчизняної історії взагалі та медичного краєзнавства зокрема.

Виходячи з цього, метою нашого дослідження стало висвітлення найбільше суттєвих епідемічних загроз та заходів з їх подолання на діючому Чорноморському флоті в період Російсько-турецької війни 1828–1829 рр. на тлі небувалої досі в російській армії загальної та інфекційної захворюваності.

Деякі питання санітарно-епідемічної ситуації на європейському театрі бойових дій включно з російським Чорноморським флотом ми знаходимо в працях її учасників М. А. Лук'яновича [1] і О. І. Верігіна [2], історика Чорноморського флоту В. І. Меліхова [3], дослідника російської госпітальної справи війн першої половини XIX ст. Ф. Затлера [4], воєнних істориків: німецького – Гельмута фон Мольтке [5] і російського – Н. А. Єпанчина [6].

Радянські дослідники Л. С. Каменський та С. А. Новосельський наводили дані про втрати від поранень і хвороб у російській армії за час Російсько-турецької війни 1828–1829 рр., але

при цьому підкреслювали, що «война не благоприятствует ведению точного учета и статистики потерь», адже в істориків «приводятся весьма краткие и приближенные сведения о потерях, понесенных армиями за некоторые войны второй половины XVIII и первой половины XIX века» та й взагалі «подробных и достоверных сведений нет даже о войнах нового времени (со второй половины XIX века), не говоря уже о более ранних» [7, 5–9].

Всього декілька сучасних дослідників зверталися до історії Російсько-турецької війни 1828–1829 рр., її медичні аспекти майже зовсім залишилися поза їх уваги. Так, А. Н. Желтобородов у статті про підготовку російських військових сил до цієї війни вказує тільки на нестачу лікарів і незадовільні санітарні умови в армії та відсутність адекватних протиепідемічних заходів [8, 325]. А дослідник А. А. Смик, у своїй статті стисло виклавши всю хронологію дій Чорноморського флоту в Російсько-турецьку війну 1828–1829 рр. [9], про медичний аспект не згадує зовсім і це при тому, що епідемічна ситуація суттєво вплинула на перебіг цієї війни як на суші, так і на морі, балканський театр бойових дій був тісно пов'язаний (особливо флотом) з Південною Україною, а в кінці війни, у 1829 р., в Одесі спалахнула занесена з Балкан епідемія чуми.

Чергова російсько-турецька війна почалася в кінці квітня 1828 р. і закінчилась у вересні 1829 р., але російські війська залишалися в Європейській Туреччині ще до липня 1830 р.

Ця війна відрізнялася від усіх попередніх і наступних російських війн величезною у військах захворюваністю та смертністю від хвороб. Загальні цифри втрат від бойових ран і хвороб в авторів різні, але ці коливання (враховуючи, що вони наводяться за дещо різні періоди) не значні. Так, Н. А. Єпанчин пише, що за період із травня 1828 р. до лютого 1829 р. у полкових лазаретах і госпіталях знаходилося 210 108 хворих, з них померло 29 658 чол. [6, 52]. Пізніші дослідники Л. С. Камінський та С. А. Новосельський стверджують, що з травня 1828 р. по липень 1830 р. в російській армії в Європейській Туреччині померло від ран і хвороб 118 745 чол., у тому числі 23 098 від чуми; вбито і померло від ран біля 20 тис., у тому числі біля 12 тис. вбито і 8 тис. померло від ран [7, 21]. За час самої війни 1828–1829 рр. в Європейській Туреччині (бойові дії відбувалися ще й в Азійській Туреччині, де російська армія наступала з боку Кавказу) кількість вбитих і померлих від ран складала 20 тис, а кількість померлих від хвороб і не бойових травм – 110 тис., тобто співвідношення числа вбитих і померлих від ран до числа померлих від хвороб було 1:5,5 [2; 4]. Взагалі у війнах минулого різних країн і народів воюючі армії майже завжди втрачали померлими від хвороб більше, ніж убитими на ратному полі та померлими від бойових ран. І тільки в ХХ ст. таке положення змінилося: кількість померлих від хвороб в арміях стало значно менше кількості бойових втрат.

Висока смертність від хвороб у військах у минулих війнах частіше всього викликала епідемічними спалахами різних інфекційних захворювань. Особливо небезпечними були епідемії чуми. Серед світових військових конфліктів чума суттєво проявила себе під час єгипетської та сирійської експедицій французьких військ у 1798–1799 рр., а найбільше під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Після цього чума виявила себе незначною кількістю випадків тільки в Першій світовій війні в 1916–1918 рр. у британській армії в Месопотамії [7, 163].

Ще до вступу російських військ у 1828 р. у Придунайські князівства у Валахії відмічались випадки захворювань чумою, а з травня захворюваність місцевого населення помітно

посилилася. Після переходу армією Дунаю захворюваність у військах стала швидко збільшуватися: «криме чуми армия сильно страдала от лихорадки, кровавого поноса и цинги» [6, 51]. Цьому сприяли незадовільні санітарно-епідемічні умови: «Вспомнив о гибельном дунайском климате, быстрых переходах от нестерпимознойного дня к холодной росистой ночи, невероятном множестве винограда и других плодов – искушении для пришельцев с севера, чрезвычайном недостатке первой жизненной потребности – чистой и здоровой воды, никто не станет удивляться множеству больных, бывших во все войны с турками» [10, 11–12].

Тому для охорони здоров'я воїнів «от вредного влияния климата, воды и пищи» головним лікарем діючої армії Хановим були укладені, а головним по збройним силам імперії медичним інспектором Віліє затверджені медичні правила, які розіслали в усі військові команди. Згідно правилам «при каждом пехотном и кавалерийском полку, при каждой артиллерийской бригаде и при каждом пионерском батальоне следовали две пароконные повозки, одна с бочкою со спиртом, другая с бочкою с уксусом и на тех же подводах был запас черного перца в зернах на два месяца по комплектному числу людей». Також «для поспешного пособия раненым велено каждому шестому из семи человек в полку иметь в ранце бинт в 4 аршина длины, компресс в квадратный аршин и 4 золотника корпии». А з появою у військах чуми, згідно правилам, укладеним генерал-штаб-лікарем 2-ї армії Віттом, кожний, хто направлявся з Балкан у Російську імперію, обов'язково проходив 16-денний карантин [11, 45, 49, 52–53].

З липня 1828 р. «не столько затрудняли армию ежедневные битвы с неприятелем, [...] сколько то, что армия должна бороться с болезнями» [10, 296]. Госпіталі, що знаходилися в глибині материка були у вкрай тяжкому стані: «недоставало врачей, фельдшеров и лазаретных служителей; о кроватях и говорить нечего – их не было нигде. В госпиталях не могли доставлять больным ни свежего белья, ни хорошей пищи, ни печеного хлеба, ни даже лекарств, которых хотя и много было привезено в Кюстенджи, но их нельзя было

перевезти оттуда в те места, где они были нужны». Тобто положення сухопутних частин діючих військ було не однаковим. Завдяки Чорноморському флоту «те, которые стояли в портах Черного моря и поблизости их, могли легко получать все, для них необходимое, но совсем иное положение было тех отрядов, которые стояли внутри страны» [6, 51–52].

Значно краща ситуація була на діючому Чорноморському флоті (складався з 60 вимпелів), яким командував адмірал О. С. Грейг і який мав «решительное влияние на важнейшие действия и на успех войны» [12, 225]. У 1828 р. епідемічних захворювань на флоті не було. При облозі Анапи флот узяв на себе влаштування на березі лазарета і перевезення морськими транспортами в Севастополь поранених і хворих чинів морського та сухопутного відомств. Як при облозі Анапи, так і при наступній облозі Варни допомога флоту сухопутним військам була вирішальною для захоплення цих важливих фортець. В боях за Варну «снабдив осаждающих средствами для осады, флот в то же время принял для себя устройство для них: пороховых погребов, магазинов и помещений для больных и раненых, увеличивая эти помещения по мере надобности; содействовал всеми возможными способами содержанию и лечению страждущих и этим, а также перевозкою их в наши порты [головним чином в Одесу і декілька разів у Севастополь – авт.], сохранил для службы многих храбрых воинов» [13, 307].

При підготовці до нової кампанії 1829 р. адмірал О. С. Грейг розпорядився: «по ветхости и ненадежности корабля «Скорый» для военных действий, и по затруднению, какое представляет пользование больных и раненых на линейных кораблях, долженствующих быть во всякое время готовыми к бою, назначено корабль «Скорый» из линейного обратить в госпитальный» [14, 382]. Командиром цього госпітального корабля був призначений капітан 2 рангу Польський.

Прибувши в квітні 1829 р. у Фароську затоку біля Сизополя, яка стала базою Чорноморського флоту, Грейг розпорядився: «так как в случае движения флота противу неприятеля было бы затруднительно иметь на судах больных, а потому назначено устроить на

большом острове Сизопольского рейда Кириос из запасных рангоута и парусов госпитальные палатки». Потім Грейг, «возлагая распоряжения по части госпитальной на командира корабля «Скорый» капитана 2 ранга Польского и главного медика флота коллежского ассесора Павловского, и предоставляя в их управление все заведения на острове Кириос устроенные, приказал, чтобы заболевающие офицеры и нижние чины отнюдь не были удерживаемы на судах, но отсылались на корабль «Скорый» или остров Кириос, смотря по роду заболевания».

У кінці травня 1829 р. на флоті стало відомо про розповсюдження випадків чуми в Болгарії. У зв'язку з цим головний командир флоту Грейг «для предохранения флота и порта Сизопольского от заразы счел нужным устроить на острове Кириос карантин и для управления им учредить карантинное правление из командира госпитального корабля «Скорый», капитана 2 ранга Польского и главного медика флота, штаб-лекаря коллежского ассесора Павловского». Разом із тим Грейг затвердив карантинні правила для суден і карантинного правління. У середині червня надійшло повідомлення, «что среди флотских чинов, занятых в Варне и Каварне выгрузкой зафрахтованных судов, открылись случаи чумной болезни». І вже 19 червня контрадмірал Стожевський, командир загону декількох суден, залишених у Сизополі після відплиття флоту на чолі із Грейгом до Босфору, доповів головному командиру, що частина доставлених із Варни нижніх чинів 28-го флотського екіпажу захворіла чумою і вже 6 із них померли. Також чума з'явилася серед військових частин і місцевих жителів Сизополя. Тому Грейг відразу затвердив правила «на счет предохранения судов от заразы и распространения ее, в случае она откроется на котором либо судне», наказав припинити будь-які стосунки з містом, вивести війська за межі Сизополя, а завідувачому медичною частиною флоту відправити трьох морських лікарів для обстеження жителів міста. Відтоді майже щодня стали надходити повідомлення про смерть від чуми декількох хворих у береговому чумному лазареті та в карантині на Киріосі. Новоросійський і Бессарабський

генерал-губернатор повідомив, що «зафрахтованими судами, из Варны и Кюстенджи прибывшими, занесена чума в карантинны Одесский и Керченский» [15, 476–515].

У кінці липня серед членів команди зафрахтованого судна «Сатурно» з'явилися хворі чумою і воно виявилось «зачумленным до такой степени, что из 11 человек, составлявших экипаж его, только трое остались в живых и то в сомнительном положении». Для видалення з місця перебування флоту такого небезпечного судна «были вызываемы, посредством публикаций, шкипера зафрахтованных судов и жители городов Сизополя, Ахиолло и Мисемврии, занимающиеся мореходством, принять на себя отвод судна «Сатурно» в Одессу за условленную плату», але бажаючих не виявилось і було прийнято рішення затопити його. У період підготовки «Сатурно» до затоплення командир іюла № 20 мічман 40-го флотського екіпажу Дегоборій Мокриєвич заявив про готовність з екіпажем охочих доставити судно в Одесу. Головний командир Грейг «одобрил такую полезную решимость Мокриевича, приказал снабдить его всем необходимым как для плавания, так и для предохранения от заразы». Набравши команду із 15 добровольців нижніх чинів, вони благополучно прибули в Одесу, де мічману Мокриєвичу і «участникам его подвига, важного как нельзя более для флота» була видана премія визначена законом за врятування судна та його вантажу.

В середині серпня було прийнято рішення госпітальні заклади з острова Кіріос перевести на півострів Св. Трійці, залишивши на острові тільки чумний карантин. Але, незважаючи на прийняті протиепідемічні заходи, епідемія на березі продовжувалася. Воєнний генерал-губернатор Румелії, відвідавши Сизополь, констатував, що «чума в этом городе свирепствует со всею силою и число зараженных простирается свыше ста человек». Тому адмірал Грейг заборонив кораблям сполучатися з містом і береговими військами, наказав місто, укріплення, лазарети та всі заражені місця відокремити від благополучних військ і припинити між ними всякі зв'язки, а «для недопущения людей, со флота за водою посылаемых, иметь сообщение с городом и войсками, гене-

рал-майору Жерве поручено учредить у места наливки особую цепь, разрешив ей стрелять во всякого, намеревающегося прорваться через нее, и, занимающему пост внутренней при Сизополе брандвахты, июлу № 20 приказано не выпускать из города и не допускать к нему ни городских лодок, ни гребных судов, по тем же, которые покусятся на нарушение этого запрещения, стрелять».

За час від початку епідемії чуми до кінця серпня в Сизополі померло 190 чол. і в підозрілому стані знаходилося більше 100 чол., в карантині для морських чинів на острові Кіріос за цей час померло 47 чол. [16, 1–2, 21, 23] Епідемія продовжувала вирувати, тому головнокомандуючий діючою армією генерал-фельдмаршал граф Дібіч Задунайський повідомив, що «прекращение по Сизопольскому пункту заразы поручено особенному вниманию генерал-адъютанта Головина, как военного генерал-губернатора Румелии», який до цього успішно керував ліквідацією потужної епідемії у Варні.

У вересні-жовтні чума стала розповсюджуватися і на інші порти, які знаходилися в зоні дії Чорноморського флоту: Ахіолло та Бургас. Всім кораблям були заборонені будь-які стосунки з берегом, а в зв'язку з тим, що війна закінчувалась і армія та флоту передбачалась евакуація в Російську імперію, головний командир флоту Грейг просив головнокомандуючого Дібіча, «чтобы по случаю развития по Румелии заразы флот освобожден был от перевозки, чего бы то ни было, сухопутному ведомству принадлежащего, потому, что все в этом крае подвержено величайшему сомнению и при всех мерах осторожности чума легко может быть занесена на судно, где, по невозможности сделать разделение между сомнительными и здоровыми, ничто не воспрепятствует быстрому распространению заразы, последствием чего может быть уничтожение экипажа и гибель самого судна». Грейг, отримавши 11 жовтня 1829 р. дозвіл флоту відправитися в свої вітчизняні порти, наказав усі госпітальні матеріали та всі речі, без яких кораблі можуть обійтися, відправити в Сизополь для госпіталів, що там ще залишалися. 13 жовтня флот, залишивши біля берегів Румелії невеликий загін суден, відправився в свої порти [17, 100, 110, 113–115].

Так закінчилася бойова епопея Чорноморського флоту в Російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Історик флоту В. І. Меліхов, аналізуючи у свій час дії та стан флоту в цій війні, підкреслював «всю затруднительность положения Черноморского флота, когда открылась чума в Сизополе и когда к прочим проблемам присоединилась необходимость принятия самых строгих мер на счет предохранения судов от заразы, а это было не легко, по невозможности прекращения сношений с берегом» [18, 222]. А «прочие проблемы» теж були дуже серйозні: флот, виконуючи бойові завдання, захоплюючи та утримуючи турецькі порти, постачаючи все необхідне для сухопутної армії, мав теж високу захворюваність, на щастя, не епідемічну, серед екіпажів суден. Інколи ця захворюваність навіть перешкоджала виконувати бойові завдання. Так, наприклад, у травні 1829 р. при крейсеруванні вздовж турецьких берегів флот через «недостаток в воде и много больных» вимушений був дочасно повернутися на свою базу в Сизополі [15, 496]. У червні, коли флот вийшов із Сизополя в море, великий лінійний корабель «Імператор Франц» був залишений в порту «по случаю отделения части его команды на усиление экипажей фрегатов «Флора» и «Штандарт», ослабленных болезнями» [15, 504]. У вересні через захворювання всього гарнізону Інади флот вимушений був зруйнувати прибережні укріплення і евакуювавши майно та особовий склад гарнізону, залишити цей порт [17, 101]. Також флоту часто доводилося відволікати від виконання бойових завдань судна для перевезення сотень хворих з екіпажів до своїх баз та перевезення тисяч хворих із сухопутних і морських команд в Одесу, Севастополь і Миколаїв.

Всі задіяні в медичній діяльності, особливо морські лікарі, були гідно відзначені: завідуючий госпітальною і карантинною частиною в Сизополі капітан 2-го рангу Польський отримав дві тисячі десятин землі, головний медик флоту Павловський, ще 3 штаб-лікарі й аптекарський гезель отримали чергові рангові чини, 6 лікарів нагороджені різними орденами, 17 лікарів отримали додатково річні оклади жалування [17, 123].

Отже, Чорноморській флот, який у 1828–1829 рр. суттєво вплинув на події та успіхи у

війні (на відміну від попередніх російсько-турецьких війн), діяв у надзвичайно тяжких умовах, спричинених, перш за все, величезною захворюваністю в сухопутній армії, з якою він був тісно пов'язаний, досить великою загальною захворюваністю в своїх екіпажах та епідемією чуми в приморських гарнізонах і відряджених на берег морських командах. Але морському командуванню, на відміну від сухопутного, вдалося уникнути проникнення чуми в особовий склад бойових кораблів і ми цілком погоджуємося із висновком В. І. Меліхова, що це було «следствием постоянной заботливости и неослабного наблюдения за исполнением правил, на этот предмет постановленных и вполне соответствовавших своей цели» [12, 223].

Список використаних джерел

1. Лукьянович Н. Описание Турецкой войны 1828–1829 годов / Н. Лукьянович. — В 4 ч. — СПб., 1844—1847.
2. Веригин А. Военное обозрение похода русских войск в Европейскую Турцию / А. Веригин. — СПб., 1846. — 88 с.
3. Мелихов В. И. Описание действий Черноморского флота в продолжение войны с Турцией, в 1828 и 1829 годах / В. И. Мелихов // Морской Сборник. — 1850. — № 1—9.
4. Затлер Ф. О госпиталях в военное время / Ф. Затлер. — СПб., 1861. — 535 с.
5. Мольтке. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828–1829 гг. / Г. Мольтке. Пер. Шильдера. — В 2 т. — СПб., 1876—1883.
6. Епанчин Н. А. Очерк похода 1829 года в Европейской Турции / Н. А. Епанчин. — СПб., 1906. — Ч. II. До перехода через Балканы. — 380 с.
7. Каминский Л. С. Потери в прошлых войнах (1756–1918). Справочная книга / Л. С. Каминский, С. А. Новосельский. — М.: Медгиз, 1947. — 212 с.
8. Желтобородов А. Н. Подготовка вооруженных сил к русско-турецкой войне 1828–1829 годов / А. Н. Желтобородов // Дриновський збірник. Дриновски сборник. — Т. V. — Харків; Софія: Академ. вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2012. — С. 322—329.
9. Смык А. А. Черноморский флот в русско-турецкой войне 1828–1829 гг. / А. А. Смык // Дриновський збірник. Дриновски сборник. — Т. V. — Харків; Софія: Академ. вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2012. — С. 330—336.
10. Лукьянович Н. Указ. соч. — Ч. 2. — СПб., 1844. — 380 с.
11. Там же. — Ч. 1. — СПб., 1844. — 354 с.
12. Мелихов В. И. Указ. соч. — № 9. — С. 211—227.
13. Там же. — № 4. — С. 267—305.
14. Там же. — № 5. — С. 369—407.
15. Там же. — № 6. — С. 459—543.
16. Там же. — № 7. — С. 1—28.
17. Там же. — № 8. — С. 99—125.

VALERII YERMILOV
Mykolaiv

**THE BLACK SEA FLEET DURING
THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1828–1829:
EPIDEMIC THREAT**

The article discusses the threat of penetration of epidemic diseases in the existing environment of the black sea fleet on the background of the extremely high morbidity in the troops on the Balkan theatre of war during the Russo-Turkish war of 1828–1829 biennium concluded that fleet, greatly affecting the progress and success of the war, but working in difficult conditions, thanks to the measures taken managed to avoid the penetration of the plague in the crews of the warships.

Key words: Russian-Turkish war of 1828–1829, the Balkan theater of war, the black sea fleet, the incidence in the army, by the plague.

Валерий ЕРМИЛОВ
г. Николаев

**ЧЕРНОМОРСКИЙ ФЛОТ
В ПЕРИОД РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1828–1829 ГОДОВ:
ЭПИДЕМИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ**

В статье рассматриваются угрозы проникновения эпидемических заболеваний в среду действующего Черноморского флота на фоне чрезвычайно большой заболеваемости в войсках на Балканском театре военных действий в период Русско-турецкой войны 1828–1829 гг. Сделан вывод, что флот, существенно влияя на ход и успехи войне, но действуя в тяжелых условиях, благодаря принятым мерам смог избежать проникновения чумы в экипажи боевых кораблей.

Ключевые слова: Русско-турецкая война 1828–1829 гг., Балканский театр боевых действий, Черноморский флот, заболеваемость в войсках, эпидемия чумы.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016

УДК 94(438)

НАТАЛЯ БУГЛАЙ

м. Миколаїв

buglay@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ПОЛЬЩІ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

У статті висвітлюється зовнішньополітична діяльність Польщі в контексті формування позитивного іміджу країни. Складовою інституційної структури польської зовнішньої політики є публічна дипломатія, значимість якої для офіційної Варшави з кожним роком стає все більш очевидною та є ефективним засобом зміцнення позиції держави в геополітичному просторі регіону та Європи загалом, механізму реалізації національних інтересів. На відміну від традиційної дипломатії, дипломатія публічна здійснюється як офіційними, так і неофіційними представниками РП, у тому числі пересічними громадянами, громадськими організаціями, приватними групами інтересів, ЗМІ тощо. Колосальний внесок у формування позитивного іміджу та авторитету Польщі закордоном робить також польська діаспора.

Ключові слова: Польща, зовнішня політика, інституційна структура, імідж, публічна дипломатія, заходи, національний бренд, діаспора.

Невід'ємною складовою інституційної структури польської зовнішньої політики є публічна дипломатія, значимість якої для офіційної Варшави з кожним роком стає все більш очевидною. Маючи на меті шляхом здійснення відповідного культурного, аксіологічного та політичного впливу сформувати за кордоном привабливість та позитивний імідж Польщі, публічна дипломатія, відома також як «м'яка сила», дедалі більше стверджується в якості ефективного засобу зміцнення позиції держави в геополітичному просторі регіону та Європи загалом, механізму реалізації національних інтересів. Актуальність проблеми для Польської держави відчутно посилюється фактом відносно нетривалого періоду незалежного державотворення, а відтак, не завжди виправданим, часто позначеним негативними стереотипами, сприйняттям її міжнародною громадськістю. Проблема публічної дипломатії, формування іміджу та брендінгу РП на міжнародній арені знайшла своє відображення в роботах науковців [3; 8; 9; 11; 12] та ін., хоча, потрібно зауважити, що вони мають фрагментарний характер і питання потребує подальшого аналізу.

Свідченням важливості публічної дипломатії, зокрема, є факт заснування у структурі МЗС РП Департаменту промоції (іміджу) (у 2009 р. трансформованого у Департамент публічної та культурної дипломатії) [10],

який опікується просуванням рекламних проєктів міжнародного масштабу, закордонною інформаційною політикою, програмуванням та реалізацією стратегії польської публічної дипломатії, сприянням діям інших органів влади щодо рекламування ними польської культури [12, 78]. За наявною інформацією, упродовж одного лише 2000 р. ним було реалізовано 4 000 різного роду тематичних заходів [2, 211]. До просування закордоном «м'якої сили», окрім МЗС РП, залучені також Міністерство культури і національної спадщини, Міністерство спорту і туризму, Міністерство народної освіти, Міністерство науки і вищої школи, ін. Форумом співпраці між ними є Рада промоції Польщі, в 2004 р. створена з ініціативи очільника МЗС та функціонуюча під загальним його керівництвом.

На відміну від традиційної дипломатії, дипломатія публічна здійснюється як офіційними, так і неофіційними представниками РП, у тому числі пересічними громадянами, громадськими організаціями, приватними групами інтересів, ЗМІ тощо. Спрямована на громадську думку інших держав, шляхом визначення спрямованості її розвитку публічна дипломатія має на меті, перш за все, відповідний вплив на позицію урядів цих держав. Чи не найзручнішими платформами для реалізації «м'якої сили» як складової зовнішньополітичної стратегії Польщі є культура, освіта та

мова. Як цілком слушно, на наше переконання, зауважено в інтерв'ю польського філософа, культуртрегера П. Поторочина, культура є найшвидшим способом створити позитивний імідж країни [8]. У цьому напрямку найбільш застосовуваними є різноманітні фестивалі, форуми та дні польської культури, реалізація концепції року Польщі, промоція Кракова як культурної столиці Європи (2000 р.) тощо.

Урядова Варшава, окрім того, є добре відомою ініціюванням та сприянням реалізації (за участю польських фахівців) низки міжнародних дослідницьких проектів, обміну науковими і науково-педагогічними кадрами та студентською молоддю, навчання іноземних громадян у польських ВНЗ, організації закордонном наукових товариств та аналітичних центрів, курсів польської мови, діяльності ЗМІ. Непозбавлена результату започаткована міністром МЗС РП практика щорічного вручення кільком іноземним науковцям, літераторам, культурним діячам дипломів за «просування» в інших державах польської культурної спадщини. Промоції Польщі закордоном сприяє започаткована у 2002 р. міністром культури та національної спадщини РП програма «Гаудеполонія», до участі в якій шляхом піврічного навчання в авторитетних наукових та культурно-мистецьких осередках щороку долучається сорок молодих науковців та митців з країн пострадянського простору – України, Росії, Білорусі, Казахстану, Вірменії [3].

На формування серед учасників світового співтовариства сучасного образу польської культури шляхом полегшення для них доступу до культурної спадщини польського народу спрямований офіційний документ «Закордонна культурна політика Польщі та її пріоритети на 2001–2003 рр.», у 2000 р. схвалений адміністрацією над Віслою [12, 70]. У контексті його реалізації широко застосовуваною була практика організації навчальних візитів до Польщі журналістів, експертів та науковців із різних країн світу, в ході яких відбувалися зустрічі з представниками польської влади та колегами по фаху. Промоції Польщі закордоном сприяють також поширення дипломатичними представництвами серед громадян інших держав великої кількості іміджевої продукції (кулькових ручок, прапорців, компакт-дисків,

ялинкових прикрас, горняток тощо), організація трансляції на телебаченні та радіо тематичних передач, видавництво літературних та музичних творів польських авторів тощо.

Складовою публічної дипломатії, застосування якої найбільше активізувалося в процесі реалізації Польщею євроінтеграційної стратегії, був державний брендинг. Звернення до нього мало на меті, перш за все, формування в держава-членах Євроспільноти іміджу Польщі як демократичної, соціально орієнтованої, з функціонуючою ринковою економікою держави, зовнішня політика якої спрямована на розбудову взаємин співпраці з сусідніми державами та активну участь у міжнародних взаєминах. З огляду на процедуру референдумів, проведення яких на предмет згоди держав-членів щодо вступу до ЄС нових членів передувало самому вступові, зміцнення європейців у позитивному ставленні до Польщі, цілком логічно, на нашу думку, розглядалося польською владою запорукою успішного його здійснення. Цій меті покликані були сприяти, зокрема, Рамкова програма закордонної промоції процесу прийняття РП до ЄС на період 2000–2002 рр. (2000 р.) та Програма промоції Польщі у країнах-членах ЄС (2002 р.), адресовані як лідерам громадської думки, так і широким колам реципієнтів у державах-членах Європейського Союзу [9, 24–25]. Інформація про Польщу у країнах ЄС поширювалася у вигляді буклетів, трансляцій теле- та радіопередач, проведення тематичних форумів, організації року Польщі тощо. Одночасно, починаючи з 1999 р., урядова Варшава у співпраці з бізнес-колами та за підтримки Міністерства економіки РП, Польської агенції інформації та закордонних інвестицій, Національної економічної палати, Академії брендів, ін., розгорнула активну кампанію по створенню національного бренду країни, покликаною підвищити конкурентоспроможність польської економіки до рівня європейських вимог. Такий підхід, за наявною інформацією, дозволив адміністрації над Віслою у більшості держав-членів спільноти зробити Польщу позитивно впізнаваною та, як наслідок, значно активізувати в них пропольські настрої.

Колосальний внесок у формування позитивного іміджу та авторитету Польщі закордоном робить польська діаспора, чисельність

якої, за приблизними підрахунками, становить близько 21 млн осіб (у самій Польщі, в той же час, проживає 38 млн осіб). Територіально найбільше неетнічних поляків проживає у США (10,6 млн осіб), Німеччині (2 млн осіб), Бразилії (1,6 млн осіб), Франції (1,05 млн осіб) та Україні (1 млн осіб) [11, 254]. Неоціненними, зокрема, виявилися наслідки співпраці з поляками, що живуть за кордоном, під час інтеграції Польщі до НАТО. Так, активна взаємодія неурядових організацій материнської Польщі з польською діаспорою в США справила надпотужний вплив на ставлення американських сенаторів до євроатлантичного вибору польського суспільства [6,23]. Загально-визнаним лобістом польських національних інтересів є, зокрема, екс-радник з національної безпеки президента Дж. Картера, а нині радник Центру стратегічних і міжнародних студій, поляк за походженням, З. Бжезінський. Справою усього життя просування на Заході національних інтересів Польщі зробили нині покійні Є. Гедройць, Ю. Мерошевський, Б. Осадчук, інші дописувачі паризької «Культури».

Польська влада, своєю чергою, сприяння польській діаспорі перетворила в наріжний камінь зовнішньої політики. Згідно практики, сформованої впродовж аналізованого періоду, зв'язками з поляками в еміграції опікується Сенат РП, у бюджет якого щорічно закладаються чималі видатки на реалізацію відповідних програм. Так, на підтримку контактів з іноземцями польського походження спрямована організація їхніх візитів на землі батьків та дідів, а також на території попереднього розміщення концентраційних таборів, де загинуло чимало поляків, та місця масових їх захоронень [3]. Згідно Конституції РП (ст. 52), особи польського походження, які в порядку, установленому законом, довели цей факт, мають право на в'їзд до Польщі та постійне в ній проживання [7]. Про заангажованість офіційної Варшави у контактах з польською діаспорою свідчить також відзначення 2 травня Дня Полонії та поляків за кордоном, рішення про що було прийняте на розширеному засіданні Сенату 30 квітня 2002 р. У такий спосіб, згідно загального переконання, польська влада засвідчує «неоціненність багатовікового внеску Полонії та Поляків за кордоном у незалеж-

ність Польщі, в збереження традицій, культури, а також допомогу країні у важку хвилину» [1]. Реалізації означеної мети, окрім того, покликана сприяти також програма співпраці з польською громадою за кордоном, 10 грудня 2002 р. схвалена Радою Міністрів РП [4, 382].

Задля популяризації зовнішньої політики, а також з метою посилення впливовості МЗС та дипломатичних представництв Польської держави за кордоном останні щільно співпрацюють з науковими інститутами й аналітичними центрами. Як найбільш вартісні, з огляду на результати діяльності, варто згадати, перш за все, Польський інститут міжнародних справ (ПІМС) та Центр східних досліджень (ЦСД), функціонуючі при МЗС РП та Раді Міністрів РП відповідно, а також Західний інститут в Познані та Інститут Центрально-Східної Європи в Любліні, що на замовлення МЗС РП працюють над науковим дослідженням низки проблем польської зовнішньої політики. Здобутками ПІМС, зокрема, є щорічне проведення кількох десятків різного роду брифінгів та круглих столів, до участі в яких залучаються кращі міжнародні експерти, розробка комплексних і тематичних досліджень, публікація аналітичних матеріалів з проблем закордонної політики Польщі та міжнародних взаємин тощо. Натомість фахівці ЦСД є постійними учасниками процесу розроблення східного вектору зовнішньої політики Польщі, в тому числі ініціативи «Східне партнерство», що з 2009 р. стала офіційним дороговказом у взаєминах ЄС зі східноєвропейськими та закарпатськими державами.

Окремої уваги заслуговує діяльність Інституту імені Адама Міцкевича [5], задля просування польської культури та співпраці з іншими державами (на сьогодні таких нараховується понад двадцять п'ять) в 2000 р. створеного за домовленістю між Міністерством закордонних справ та Міністерством культури і національної пам'яті. Головними векторами його діяльності з того часу і досі визначаються виготовлення й оновлення інформаційних пакетів про польську культуру та її поширення в мережі Інтернет, створення та акумулювання різноманітних інформаційних та рекламних матеріалів за тематикою і поширення їх серед польських інститутів та працівників

закордоном, забезпечення зарубіжних популяризаторів польської культури, вчених та фахівців у різних сферах суспільного розвитку необхідними матеріалами про польську минушину та сьогодення [12, 80–81].

Значним внеском у формуванні закордоном позитивного іміджу Польщі позначена діяльність підпорядкованих МЗС РП Інститутів Польщі, яких на сьогодні нараховується понад два десятка. Окрім неетнічних поляків, вони об'єднують навколо себе також «закоханих у Польщу» викладачів і студентів факультетів полоністики і славістики ВНЗ держав перебування та мають на меті шляхом організації різноманітних науково-пізнавальних заходів, у тому числі надання стипендій на навчання в університетах Польщі, організації курсів польської мови, проведення зустрічей з іменитими поляками тощо здійснювати закордоном промоцію польської культури, музики, кіно, театру, архітектури. Адже, згідно переконання експертів, 90% промоції держави проходить саме через культуру, і вже лише решта 10% – через засоби масової інформації та інше [3].

Тож, окремо зауважимо щодо публічної дипломатії Республіки Польща: численні заходи та здобутки, якими позначене її функціонування, за відповідного фінансового забезпечення упродовж аналізованого періоду значно вплинуло на просування закордоном польських інтересів, зміцнення авторитету держави в колі провідних суб'єктів світового співтовариства, формування привабливого її іміджу та національного бренду.

Список використаних джерел

1. 2 мая – день Полонии и поляков за границей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://polomedia.ru/news/poloniya/segodnya-den-polonii-polyakov-za-granicey>.

NATALYA BUGLAY
Mykolaiv

FORMING OF POSITIVE IMAGE OF POLAND IN THE INTERNATIONAL ARENA

In the article foreign-policy activity of Poland is illuminated in the context of forming of positive image of country. Making institutional structure of the Polish foreign policy there is public diplomacy meaningfulness of that for official Warsaw with every year becomes more obvious and is the effective means of strengthening of position of the state in geopolitical space of region and Europe on the whole, mechanism of realization of national interests. Unlike traditional diplomacy, diplomacy the public comes true by both official and unofficial representatives of PII, including by ordinary citizens, public organizations, private

2. Баладинська І. Культурна політика Польщі в стосунку до сучасної України / Ірина Баладинська // *Studia politologica Ucraino-Polona*. — 2013. — Вип. 3. — С. 209—217.
3. Бублик Л. Імідж – по-польськи «візерунок». Як Польща підносить себе за кордоном [Електронний ресурс] / Людмила Бублик. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/common/387060-imidj-po-polski-vizerunok-yak-polscha-pidnosit-sebe-za-kordonom.html>.
4. Гарбарук А. С. Республіка Польща – Полонія: механізми підтримки спільноти історичною батьківщиною в Україні / А. С. Гарбарук // *Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / Ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. — Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А, 2013. — Вип. 6. — С. 381—383.*
5. Інститут Адама Міцкевича [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://culture.pl/pl/news>.
6. Ключковскі Я. Польський досвід формування громадянського суспільства в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції / Яцек Ключковскі // *Євроатлантикінформ*. — 2006. — № 2. — С. 22—23.
7. Конституція Республіки Польща [Електронний ресурс] // *Дневник Законов*. — 1997. — 16 июля. — Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.
8. Поторочин П. Культура – це найдешевший і найшвидший спосіб створити імідж країни (розмова з О. Коцаревим) [Електронний ресурс] / Павел Поторочин // *День*. — 2011. — 23 вересня. — Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/pavel-potorochin-kultura-ce-naydeshevshiy-i-nayshvidshiy-sposib-stvoriti>.
9. Щегельська Ю. Правове регулювання здійснення державного брендингу Республіки Польща як інструмента реалізації євроінтеграційної стратегії країни / Юлія Щегельська // *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. — 2013. — № 4. — С. 21—26.
10. Ministry of Foreign Affairs Republic Poland. Organisational chart [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/en/ministry/organisation/organisational_chart_en/organisational_chart.
11. Pasoń W. Polonia i Polacy na świecie / Weronika Pasoń // *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną ; (red. nauk K. Szczerski.)*. — W. : Kontrast, 2009. — S. 253—261.
12. Ziętek A. Dyplomacja publiczna Polski / Agata Ziętek // *Annales. Universitatis Mariae Curie. Lublin — Polonia. Sectio K / Wydział Politologii UMCS*. — 2010. — Vol. 17.1. — S. 65—83.

interest groups, MASS-MEDIA and others like that. Huge payment in forming of positive image and authority of Poland does a foreign country also the Polish diaspora.

Key words: Poland, foreign policy, institutional structure, image, public diplomacy, measures, national brand, diaspora.

НАТАЛЬЯ БУГЛАЙ

г. Николаев

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗИТИВНОГО ИМИДЖА ПОЛЬШИ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ

В статье освещается внешнеполитическая деятельность Польши в контексте формирования позитивного имиджа страны. Составляющей институциональной структуры польской внешней политики является публичная дипломатия, значимость которой для официальной Варшавы с каждым годом становится все более очевидной и является эффективным средством укрепления позиции государства в геополитическом пространстве региона и Европы в целом, механизма реализации национальных интересов. В отличие от традиционной дипломатии, дипломатия публичная осуществляется как официальными, так и неофициальными представителями РП, в том числе рядовыми гражданами, общественными организациями, частными группами интересов, СМИ и тому подобное. Колоссальный взнос в формирование позитивного имиджа и авторитета Польши за границей делает также польская диаспора.

Ключевые слова: Польша, внешняя политика, институциональная структура, имидж, публичная дипломатия, мероприятия, национальный бренд, диаспора.

Стаття надійшла до редколегії 06.11.2016

УДК 94(439)4 «1990/1994» 4:327

КРИСТИНА ІЛЛАР

м. Ужгород

illarkriszta@freemail.hu

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ТРЬОХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ УГОРЩИНИ У 1990–1994 РОКАХ

У статті розглядаються складність формування зовнішньої політики у 1989–1990 роках. У теоретичній площині, оптимізація вироблення критеріїв реально діючої зовнішньої політики Угорщини базувалася на компромісах – між національними інтересами, національною дипломатією, політикумом країни і відповідно їх програмами дій, з іншого боку – інтересами зарубіжних країн, дипломатією провідних країн світу, а також і міжнародною зовнішньополітичною ситуацією взагалі.

Ключові слова: Україна, Угорщина, Європейський Союз, Республіка, договір.

Проголошення Третьої Угорської Республіки 23 жовтня 1989 року, а також прийняття Державними Зборами (Парламентом) Угорщини у 1989 році демократичних законів про референдум та народну ініціативу, нового закону про вибори, про право громадян на створення об'єднань та асоціацій, на проведення мітингів та зборів, про функціонування та господарську діяльність політичних партій, а також і нової редакції Конституції Угорщини – в цілому визначили у політико-правовому вимі-

рі нові основи формування якісно нової внутрішньої, а також і зовнішньої політики суверенної Угорської Республіки [15].

Основні напрями зовнішньої політики Угорської Республіки були сформульовані саме в цей час. Більше того, зовнішньополітичні стратегічні напрями були закріплені і у Конституції країни. Так, згідно Конституції 1949 року (з радикальними змінами у 1989 та 1990-х рр.) Угорщина є республікою (ст. 1): «Республіка Угорщина є незалежною демократичною

правовою державою» (1. ст. 2.) [1, 13]. Угорська Республіка незалежна, суверенна держава, яка гарантує виконання своїх зобов'язань без будь-яких обмежень. Її суверенітет виражається в тому, що держава захищає свободу власного народу, незалежність країни, її територіальну недоторканість, а також кордони держави, встановлені згідно відповідних міжнародних договорів.

Конституція Угорської Республіки також визначає основні положення стосовно суверенітету країни, тобто можливо виокремити два види суверенітету – внутрішній та зовнішній. Зовнішній суверенітет означає, що держава здійснює свої функції без будь-якого зовнішнього впливу та втручання. Внутрішній суверенітет свідчить про те, що існує певний механізм створення державної влади та визначає суть цієї влади. У формуванні зовнішньої політики також бере участь уряд, який від імені Угорської Республіки укладає міжнародні договори; виконує всі обов'язки, встановлені для нього законом [1, 23–24].

По суті, Угорщина у 1990 році, після перших вільних демократичних виборів реально могла формувати незалежну самостійну зовнішню політику. Визначимо вже традиційні як на сьогодні, основні зовнішньополітичні стратегічні напрями Угорської Республіки:

- прагнення до євроатлантичної інтеграції,
- міжрегіональне добросусідське співробітництво,
- захист і підтримка угорської національної меншини, яка проживає за кордоном [2].

Безперечно, що уряди, коаліційні уряди Угорської Республіки за період 1990–2010 років в залежності від політико-партійної приналежності, надавали пріоритету другому чи третьому напрямам, втім, слід відзначити, що усі три напрями послідовно реалізовувались в країні. Стосовно третього напрямку зовнішньої політики УР – підтримка угорців, які проживають у сусідніх з Угорщиною країнах і взагалі за кордоном з метою сприяння збереженню їх національної ідентичності та подальшому проживанню на материнських землях угорців, слід відзначити і відкритість в цьому питанні сусідньої держави. Більше того, підтримка закордонних угорців, одноплемінників за кордоном, передусім представників багато чисельної угорської

національної меншини в сусідніх країнах, є конституційним обов'язком угорських урядів, тобто завжди легітимно діючого уряду країни.

Важливо підкреслити, що сусідні країни чи не одними з найперших визнали незалежність, суверенітет одна одної. Прикладом конструктивних міждержавних взаємовідносин у центральноєвропейському регіоні є українсько-угорські відносини. Після підписання Протоколу про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Угорською Республікою, 6 грудня 1991 року було підписано *Договір про основи добросусідства та співробітництва* між Україною і Угорською Республікою (надалі – Договір про основи добросусідства), який згодом – 1 липня 1992 року було ратифіковано Постановою Верховної Ради: Україна і Угорська Республіка, будуючи свої відносини, що сягають корінням в історичне минуле їх країн, переконані в тому, що добросусідство, взаємна повага та співробітництво між двома країнами відповідають інтересам народів України і Угорщини і слугують створенню якісно нових відносин, заснованих на рівноправності, і зміцненню системи безпеки в Європі” [1, 391].

Аналіз формування основних напрямів зовнішньої політики Угорщини вимагає дослідження передумов їх формування. Фундаментальним напрямом безперечно був і є поперше, євро-інтеграційний, євроатлантичний поступ. Тобто історичний вимір цієї проблематики вимагає повернення до перших днів закінчення Другої світової війни, де Угорщина була на стороні переможених і відповідно за рішенням Ялтинської конференції входила до сфери впливу Радянського Союзу. За період 1944–1945 років Угорщині, як і іншим країнам Центральної та Південно-Східної Європи була нав'язана «радянська» модель суспільно-політичного розвитку.

Про-радянський вимір, «радянська» була характерною ознакою і у формуванні зовнішньої політики Угорщини, що найбільш ефектно виявилось у подіях 1956 року, коли радянські війська жорстко розгромили повстання угорського народу проти тоталітарного «про-радянського» режиму в країні за присутності військ Радянського Союзу. Відтак за зовнішньополітичних умов – домінування сфери впливу Радянського Союзу у центральноєвропейському

регіоні, можна говорити про тотальне підпорядкування зовнішньої політики Угорщини стратегічним інтересам СРСР. А також не можливо відзначити зовнішню політику Угорщини за період 1944–1989 років як самостійної незалежної держави, яка б формувала зовнішньополітичні пріоритети в контексті своїх національних інтересів [5].

Радянська концепція зовнішньої політики будувалась не тільки на повному підпорядкуванні Угорщини і інших країн регіону – у наявності радянських військ на території країни, у вступі Угорщини до Варшавського Договору і РЕВ, а також і у виборі з ким країна розвиває відносини як у ближньому, так і у дальньому зарубіжжі, яке саме співробітництво і яким чином це здійснюється. Хоча були і деякі виключення у справі зовнішньоекономічних відносин з 1966 року за умов лібералізації економічної політики в Угорщині.

Фактично, геополітично і зовнішньо-політично з 1956 року Угорщина знаходилась у міжнародній ізоляції. Адже «угорське питання» з 1956 року офіційно було відкритим в ООН. Для нового лідера країни, Яноша Кадара і відповідно для зовнішньої політики Угорщини найхарактернішою ознакою з 1956 року було повне і безумовне підпорядкування СРСР [6].

«Відкриття» на Захід відбулося з 1967 року після того як Я. Кадар оголосив амністію усім політичним в'язням 1956 року, отже «потепління» у зовнішній політиці визначилося у налагодженні двостороннього співробітництва з Фінляндією, Німеччиною, Австрією, до речі, Австрія була першою яка у 1979 році дозволила в'їзд без віз для угорських громадян. Також Угорщина активно розвивала двосторонні відносини з братніми соціалістичними країнами, з країнами «третього» світу – Індонезія, Непал, Єгипет, Судан, Сирія тощо. Тобто з початку 1970-х років Угорщина розпочала малі і дуже обережні кроки по формуванню власної зовнішньої політики.

Особливі стосунки Угорщина розвивала із Ватиканом і США. Їх можливо виокремити як пошук компромісів у контексті вирішення декількох важливих питань. З одного боку – зняття питання Угорщини з порядку денного в ООН (і відповідно поновлення мандату Угорщини в ООН), повернення угорської корони і

всіх реліквій з США. З іншого боку – надання амністії всім політичним в'язням 1956 року в Угорщині та звільнення, точніше помилування та надання гарантії свободи виходу єпископа Міндсенті з американського посольства [3].

Якщо дослідити угорсько-американські відносини, слід відзначити саме 1970-ті роки, адже перша угода про співробітництво у сферах культури, освіти і науки була підписана у 1976 році, за урядування Дж. Картера у 1977 році було вирішено віддати угорську корону із (яка зберігалася форт Ноксі як військовий трофей) як власність угорського народу, що і відбулось у 1978 році за урочистих умов [8].

У 1978 році між США та Угорщиною було підписано угоду про зовнішньоекономічне співробітництво, відкриття консульств. Американсько-угорські дипломатичні відносини піднялися на найвищий рівень - призначення послів ще у 1967–1968 роках, але нью-йоркське та клівлендське консульства Угорщини в США, які були закриті у 1951 році, були відкриті знову лише у 1974 році. Також у 1974 році було відкрите зовнішньоекономічне представництво Угорщини в США [7].

На особливу увагу заслуговує справа Йозефа Міндсенті, єпископа Естергома, який 4 листопада 1956 року попросив політичного притулку у США і знаходився 15 років у американському посольстві в Будапешті з 1956 року до 1971 року. Кадар Янош у 1977 році відвідав Ватикан.

Узагальнюючи вищезазначене можна стверджувати, що перший напрямок зовнішньої політики Угорщини – євроатлантична інтеграція був цілком виваженим, історично обумовленим і на ментально-культурному рівні угорського суспільства не потребував ніяких особливих доказів. Цей принцип був цивілізаційною європейською сутністю розвитку суспільства країни, яку у 1944 році відірвали від європейської цивілізації і насильно зорієнтували у «радянський табір соціалістичної співдружності». Фактично, у 1989–1990 роках відбулося повернення Угорщини до європейської спільноти.

Другий напрямок зовнішньої політики Угорщини – міжрегіональна, субрегіональна кооперація на європейському континенті і зокрема у центральноєвропейському вимірі,

теж був історично обумовлений і економічно взаємовигідним напрямом співпраці. Передумови та тенденції цього напрямку обґрунтовано висвітлені у четвертому розділі дисертаційної роботи, отже, відзначимо лише відкритість та цілеспрямованість угорської зовнішньої політики у співпраці з сусідами протягом 1945–1989 років.

У зовнішньополітичному стратегічному вимірі, повернення країни у Європу, слід розглядати як повернення Угорщини спочатку у центральноєвропейський регіон, до своїх сусідів, а отже і до одвічних проблем, які принесло ХХ століття. Цікавим в цьому контексті є узагальнення Г. Єсенського про те, що «у зовнішній політиці уряду Анталла висіла примара відродження анти-угорської малої Антанти часів між двома світовими війнами» [9], втім солідарність та спільна доля країн Центральної Європи після 1945 року, а також і відсутність гарантій безпеки після розпаду СРСР за умов загострення балканської кризи, а також і інші чинники зовнішнього характеру сприяли якнайшвидшій консолідації Угорщини, Польщі і Чехословаччини у форматі субрегіонального форуму спільних інтересів, чим стало Вишеградське об'єднання.

Субрегіональний вимір зовнішньої політики Угорщини має давні традиції та історичний європейський досвід. Тут можна відзначити як історичну подію 1 листопада 1335 року, коли у вишеградському королівському замку Кароля Роберта, угорський, чеський та польський правителі прийняли спільне рішення щодо політичного та торговельного співробітництва на противагу Австрії. Фактично це стало дороговказом співпраці країн регіону, концептуальна завершеність якого сформувалася 15 лютого 1991 року у форматі *Вишеградське об'єднання* – як субрегіональне міжнародне об'єднання країн Центральної Європи – Польщі, Угорщини та Чехії та Словаччини. Співробітництво Угорщини з сусідами «першого порядку» завжди було важливим зовнішньополітичним пріоритетом. Така співпраця відбувалась як між регіонами Угорщини та регіонами країн Європи у рамках транскордонного та міжрегіонального співробітництва, наприклад, у форматі – євро-регіонів, регіонального об'єднання «Альпи-Адріа», а також Центральноєвропейської

угоди вільної торгівлі (CEFTA) – економічної кооперації держав регіону.

Принципово важливим є третій напрям зовнішньої політики Угорщини – захист і підтримка угорської національної меншини, яка проживає за кордоном. Фактично, пріоритет питання меншин у регіоні і на сьогодні фігурує на такому високому рівні лише в Угорщині. Питаннями національних меншин – угорців, які проживають за кордоном, протягом 1950–1960-х років Угорщина не займалася. У співробітництві з братніми соціалістичними державами – Румунією, Чехословаччиною, визначалося що національну політику цих держав щодо меншин Угорщина вважала як достатню, і підкреслювалось, що питання меншин є внутрішньою політикою кожної з держав.

Переоцінка, спочатку як критика, національного питання у зовнішній політиці Угорщини відбулася з 1970-х років щодо важливості підтримки культурного розвитку угорців у Трансільванії, безперечно це було пов'язано з особливим, не повністю підпорядкованим СРСР, шляхом розвитку Румунії, а також і з асиміляцією, яку активно проводила Румунія до національних меншин в країні. Важливо відзначити діяльність Спілки письменників Угорщини, яка з 1968 року почала вивчення проблем розвитку угорської культури у сусідніх країнах, акцентуючи увагу на важливості навчання рідною мовою, а також засуджуючи політику асиміляції, визначаючи підтримку угорської ідентичності угорських національних меншин. У 1970-х роках за ініціативи письменників розпочався так званий рух за рідну мову і у 1970 році було проведено першу міжнародну конференцію за підтримку угорського культурного єднання, і відповідно такі форуми організовуються щорічно і по сьогодні.

Важливою і показовою в цьому контексті була доповідь Першого секретаря УСРП (1956–1988 рр.) Яноша Кадара у 1975 році на конференції у Хельсінкі. У доповіді вперше було перераховано наслідки Першої світової війни для Угорщини, з особливим наголосом на втрату територій країни, а також було відзначено як позитив шлях державотворення Угорщини, яким угорці можуть пишатися [12]. Хоча, безперечно питання меншин навіть не фігурувало у зовнішній політиці Угорщині

(і розглядалось як щось конфліктне, ревізійно-стське, проблемне), навіть розуміння патріотизму, більше того, національних інтересів було так би мовити плебейським, повністю підпорядковано інтересам СРСР і реалізовувалось в контексті інтересів зовнішньополітичної доктрини Радянського Союзу: «лише той, хто є відданим до Угорської Народної Республіки, хто своєю працею, розумом і серцем підтримує відродження нашого народу – це патріот. Цей патріотизм стає творчою силою лише у активній співпраці з комуністами» [10].

Таким чином, починаючи з 1970-х років у зовнішній політиці Угорщині хоча і латентно, але все в більшій мірі починає виокремлюватися національне питання. Питання меншин є вкрай «чутливою» проблемою у формуванні системи міждержавних відносин країн Центральної Європи, зокрема, Угорщини. Адже у прикордонних регіонах сусідніх держав центральноєвропейського регіону проживають численні національні меншини. Тому питання меншин тут сфокусовані головним чином на питаннях захисту прав національних меншин – імплікації їх прав у сферах інституційного представництва, формування органів самоврядування, розвитку та збереження культурної спадщини, насамперед, мови та освіти, тощо. Кожна демократична, правова держава прагне підтримувати толерантність у міжетнічних відносинах, нівелювати латентні етнічні конфлікти, зберігати культурне розмаїття. Отже, етно-національна політика спрямовується як на створення оптимальних умов для рівноправного розвитку представників різних національностей в соціальному, політичному та культурному житті країни, так і на забезпечення прав національних меншин [13].

Конституція Угорської Республіки визначає (стаття 70/A) права національних та етнічних меншин в країні: «Республіка Угорщина у межах своєї території гарантує права людини і громадянина кожному без будь-якої дискримінації, незалежно від раси, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного та соціального походження, власності, народження чи іншого статусу» [14]. І вже у 1993 році Державні Збори Угорської Республіки прийняли Закон N LXXVII про права національних та етнічних меншин, в якому

зафіксовані їх індивідуальні та колективні права щодо використання ними рідної мови, освіти, культури, масової комунікації. Закон розглядає права меншин в якості частини прав людини, які потребують особливого захисту [11].

Отже короткий історичний екскурс розвитку трьох головних напрямів, пріоритетів зовнішньої політики країни з 1989–1990 років слугує обґрунтуванням історичної закономірності, об'єктивності, комплексності, виваженості урядами Угорщини (не зважаючи на їх політичну орієнтацію) стратегічного бачення місця і ролі Угорщини на європейському континенті у XXI столітті.

Список використаних джерел

1. A Magyar Köztársaság Alkotmánya. Az 1949 évi XX törvény. A lezárás dátuma 1995. Március 31. // Alkotmányjog. Jogszabálygyűjtemény. — Bp. : Századvég, 1994. — több oldal.
2. A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikai tevékenységének eseményei és dokumentumai // Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Külügyminisztérium Dokumentációs Főosztálya. — Bp. : Vadas, 1991. — 391.o.
3. Balogh Margit. Mindszenty József 1892-1975. — Budapest: Elektra, 2002. — 285—314.o.
4. Békés Csaba. Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945-1990. — Budapest: Gondolat, 2004.; Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. — Budapest: 1956-os Intézet, 2003.
5. Békés Csaba. Magyar-szovjet csúcstalálkozók, 1957-1965 // Évkönyv. — № 6. — Budapest: 1956-os Intézet, 1998. — 143—183.o.;
6. Békés Csaba. A kádári külpolitika, 1956-1968 // Rubicon. — № 1. — 1998. — 19—22.o.
7. Bohri László. A magyar-amerikai viszony változásai, 1957-1978 // Magyar külpolitika a 20 században. Tanulmányok. — Budapest: Zrínyi, 2004. — 95—109.o.
8. Glant Tibor. A Szent Korona amerikai kalandja, 1945-1978. — Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1977. — 60.o.
9. Jeszenszky Géza. Antall József, a külpolitikus // Valóság. — 2003. — № 12. — 62.o.
10. Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914-1999. Szerk.Romsics Ignác. — Budapest: Osiris, 2000. — II kötet. — 224.o.
11. 1993 évi LXXVII törvény a nemzeti és kisebbségek jogairól // Alkotmányjog. Jogszabálygyűjtemény. — Bp.: Századvég, 1994. — 181—199.o.
12. Szűrös Mátyás. Magyarország és a helsinki folyamat // Valóság. — 1986. — № 7. — 2.o.
13. Кулчар Т., Товт К. Я. Етнічний чинник у формуванні системи міждержавних відносин // Матеріали конференції. — 2011.
14. Конституції нових держав Європи та Азії. Українська Правнича Фондація. — К. : Право, 1996.
15. Товт К. Я. Зовнішня політика Угорської Республіки: досвід європейської інтеграції // Серія Міжнародні відносини. Науковий збірник УжНУ. — 2011.

KRISTINA ILLAR
Uzhgorod

PREREQUISITES FORMING CONCEPTUAL BASIS OF THREE FOREIGN POLICY PRIORITIES OF HUNGARY IN THE YEARS 1990–1994

In the article Complexity formation of foreign policy in the years 1989–1990. In theoretical terms, optimizing production criteria really active Hungarian foreign policy was based on a compromise – between national interests, national diplomacy, politicians of the country and therefore their action programs, on the other hand – the interests of foreign countries, diplomacy leading countries, as well as international foreign policy situation in general.

Key words: Ukraine, Hungary, European Union, Respublika, contract.

КРИСТИНА ИЛЛАР
Ужгород

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВ ТРЕХ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ ПРИОРИТЕТОВ ВЕНГРИИ В 1990–1994 ГОДАХ

В статье рассматриваются сложность формирования внешней политики в 1989–1990 годах. В теоретической плоскости, оптимизация выработки критериев реально действующей внешней политики Венгрии основана на компромиссах – между национальными интересами, национальной дипломатией, политикомом страны и соответственно их программами действий, с другой – интересами зарубежных стран, дипломатией ведущих стран мира, а также и международной внешнеполитической ситуацией в целом.

Ключевые слова: Украина, Венгрия, Европейский Союз, Республика, договор.

Стаття надійшла до редколегії 06.11.2016

УДК 621.791: 629.56:656.2

ОЛЕКСАНДР ЛЮТИЙ
м. Запоріжжя
lyuty@dss.com.ua

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ УНІКАЛЬНОГО ПІДВОДНОГО КРЕЙСЕРА

У 1950–1960-х роках в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона вперше в світі були розроблені інноваційні технології, нове промислове обладнання для виробництва титанових сплавів і виробів з найбільш високими показниками якості. Ці технології були застосовані для будівництва стратегічних підводних ракетноносців з титанових сплавів «Акула» на заводі «Північного машинобудування», кораблів на підводних крилах і на повітряній подушці різного призначення, в тому числі серії «Восход» на заводі «Море», серії «Зубр», на заводі «Океан». Швидкісні пасажирські судна були затребувані в ряді зарубіжних країн.

Ключові слова: історія техніки, суднобудування, металургія, спеціальна електрометалургія, титановий сплав, Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона, завод «Північного машинобудування», завод «Море», завод «Океан», підводний ракетноносій «Акула».

Історія військового кораблебудування, особливо кораблів періоду після Другої світової війни, до теперішнього часу продовжує залишатися актуальною. Суднобудування в усі часи спиралося на досягнення технологій, а з розвитком фундаментальної і прикладної науки ставало однією з найбільш наукоміст-

ких галузей промисловості. Досвід застосування наукових досягнень при проектуванні і будівництві кораблів нових поколінь може послужити відновленню і виходу вітчизняного суднобудування на рівень провідних країн.

У другій половині ХХ століття відбулося різке підвищення вимог до якості сплавів і

технологій виготовлення суден, літаків і ракет. Несучі конструкції цієї техніки мали витримувати значні навантаження, і разом з тим бути максимально легкими. Таким вимогам відповідали титанові сплави. Розробкою оптимальних складів і технологій промислового виробництва були зайняті провідні НДІ і фірми США, Японії, Західної Європи, НДР та кож СРСР.

Особливий інтерес представляють роботи Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона (ІЕЗ). І найменш вивченим є внесок українських вчених у створення корабельних конструкцій з титанових сплавів.

Однак дослідження передумов, умов їх створення і впровадження зустрічає труднощі, обумовлені низкою причин. Основні з них – секретність робіт в області військово-промислового комплексу СРСР і робота українських вчених і виробників у сфері колективного загальносоюзного кораблебудування. Основна робота з будівництва унікальних підводних човнів з титановими корпусами виконувалася на «закритому підприємстві», що викликає додаткові труднощі в оцінці цього вкладу. Результати робіт засекречували – основними замовниками були творці нової військової техніки. Рішенням завдань виплавки і зварювання в принципі і стосовно до конкретного виробництва займалися десятки інститутів і лабораторій в СРСР, США, Великобританії, Франції та ще в деяких країнах. І перші найефективніші технології і обладнання для отримання злитків титану і його сплавів з первинної шихти і з вторинних відходів були розроблені в Києві в кінці 1950-х років під керівництвом Б. Є. Патона.

Відомі дослідження, присвячені участі вчених і виробників України в проривних рішеннях проблем суднобудування [1–4]. Однак з часом стають відомі нові факти, зокрема такі, що відносяться до діяльності фахівців України на підприємствах військового кораблебудування на теренах Росії.

Зокрема, в історію техніки вписано світове досягнення, при описі якого недооцінюється значення робіт українських вчених і виробників. У 1970–1980-х роках в СРСР були побудовані унікальні підводні човни з титанових сплавів, розгорнулося будівництво бис-

трохідних кораблів, несучі конструкції яких були з титанових сплавів. Для цього в Україні були розроблені технології виробництва високоякісних титанових сплавів, кілька технологій зварювання титанових конструкцій.

Відповідно до постанови уряду в 1946 р. «Про переведення суднобудування на зварювання корпусних конструкцій і після невдалої спроби галузевих НДІ виконати це завдання, ІЕЗ підключився до створення суднобудівних технологій.

У грудні 1959 р. вийшла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про створення нового швидкісного підводного човна, нових типів атомних енергетичних установок і науково-дослідних, дослідно-конструкторських і проектних робіт для підводних човнів», в ЦКБ-16 («Малахит»).

Планувалося вивчення нових конструкційних матеріалів, зокрема – титанових сплавів для корпусу човна. У 1962 р на «Північному машинобудівному заводі» почалося будівництво атомного підводного човна старого покоління проекту 661 «Анчар» (шифр НАТО «Рара»). Титан застосовувався вперше в світовому підводному кораблебудуванні. 21 грудня 1968 р. корабель був спущений на воду, а 31 грудня корабель був зданий ВМФ СРСР. Водотоннажність її 5197 т, довжина 106,9 м. У далекому поході човен продемонструвала найвищу в світі швидкість підводного ходу – 42 вузла (80 км / г. Однак величезний шум при будь-якій швидкості ходу виключав її використання і такі кораблі не будувалися. Досвід, отриманий при створенні проекту 661 «Анчар», став у нагоді в роботі по створенню наступних серійних човнів з титановими корпусами.

19 грудня 1973 року Радою міністрів СРСР було прийнято рішення про проектування та будівництво важких стратегічних підводних ракетноносців третього покоління ТК-208 (тяжелый крейсер проекту 941 (шифр «Тайфун») отримав назву «Акула». За тактико-технічними характеристиками вони повинні були перевершити підводний ракетноносець США типу «Огайо» (Ohio class SSBN / SSGN), проектування якого вже почалося.

Оскільки в реалізації цього унікального проекту значна роль належить роботам украї-

нських вчених і виробників, тому слід детально розглянути конструкцію корабля. Тактико-технічне завдання на проектування було видано ЦКБ «Рубін» (м. С.-Петербург) в грудні 1972 року. Човен планувалося озброїти новими твердопаливними триступневими міжконтинентальними балістичними ракетами Р-39 (шифр «Варіант»). У порівнянні з ракетами «Трайидент» (Trident C-4), якими оснащувалися американські «Огайо», ракета Р-39 мала кращі тактико-технічні дані і складалася з 10 блоків проти 8 у «Трайидент». Однак, при цьому Р-39 виявилася майже вдвічі довше (17,1 м) і втричі важча за американського аналога (зі стартовою масою 90 т). Через великі габарити Р-39 човни проекту «Акула» виявилися єдиними носіями цих ракет. Для розміщення таких великих ракет стандартна схема компоновання ракетного підводного крейсера стратегічного призначення (РПКСП) не підійшла. Досягти переваги можна було застосувавши абсолютно нові матеріали, конструкцію корпусу, технології будівництва та розміщення зброї. Особливістю конструкції човна була наявність всередині легкого корпусу п'яти населених міцних корпусів. Два з них є основними, мають максимальний діаметр до 10 м і розташовані паралельно один одному, за принципом катамарана. У передній частині корабля, між головними міцними корпусами, розташовані ракетні шахти, які вперше були розміщені попереду рубки. Крім того, є три окремих герметичних відсіки: торпедний, модуля управління і кормової механічний. Обидва головних міцних корпуси з'єднані між собою трьома переходами через проміжні міцні відсіки-капсули: в носі, в центрі і в кормі. Загальна кількість водонепроникних відсіків човна – 19. Всі ці конструкції необхідно було зробити з титанових сплавів. Легкий корпус мав бути зі спеціальної сталі [4, 13].

Застосування титанових сплавів вимагало перегляду частини принципів положень проектування, пов'язаних з нормуванням міцності корпусів (плинність матеріалу, циклічна міцність, пластичні властивості). На основі проведених в ЦНДІ імені О. М. Крилова (м. Ленінград, тепер м. С.-Петербург) досліджень і випробувань великомасштабних відсіків було визначено вплив на працездатність

різноманітних технологічних факторів і встановлені «Правила проектування підводних човнів з титанових сплавів».

Для побудови «Акул» на «Північному машинобудівному підприємстві» (ВО «Севмаш», м. Северодвинск, Архангельська область, Р.Ф.) був спеціально зведений новий цех № 55 – найбільший критий елінг в світі. Перший човен ТК-208 був закладений в червні 1976 року. Будівництво «9-поверхових» підводних човнів забезпечувало замовленнями понад 1000 підприємств Радянського Союзу (тільки на «Севмаше» 1219 осіб, які брали участь у створенні цього унікального корабля, отримали урядові нагороди). В системі Міністерства суднобудівної промисловості є спеціальні НДІ і КБ, які повинні були розробити конкретні технології будівництва човна. ЦНДІ конструкторських матеріалів «Прометей» було доручено забезпечити зварювання всіх конструкцій, в тому числі – титанових конструкцій. Однак вирішити технологічні проблеми спеціальним суднобудівним організаціям виявилось не під силу. Особливі труднощі виникли з якістю титанових сплавів і їх зварюванням.

Окислення титану починається вже при температурі 600 °С, тому вважали, що зварювати титан можна лише електронним променем у вакуумі або дугою в середовищі інертних газів (аргону, гелію), щоб виключити із зони зварювання повітря. Однак домогтися задовільної якості спеціалізованим НДІ суднобудівної галузі не вдавалося. Вакуумні технології були в стадії розробки. Локальний захист аргоном зони зварювання не виключав потрапляння повітря в стовп дуги. Тому новий цех № 55 на підприємстві «Севмаш» було вирішено зробити герметичним, заповнювати газом і працювати там в скафандрах. Входити і ввозити в цей величезний елінг потрібно було б через шлюзові камери. Реалізація такого проекту могла обійтися економіці СРСР величезними витратами.

Роботою над сплавами титану, ніобію, танталу в ІЕЗ почали займатися в кінці 1950-х років. Основною метою було вирішення металургійних проблем титанових сплавів. В умовах інформаційної та економічної блокади холодної війни і економії коштів вперше в світі були розроблені високоефективні технології.

У 1954 р. в ІЕЗ створено технологію зварювання титану під флюсом і таким чином відкрито принципово новий напрям у галузі металургії і технології зварювання титану та його сплавів. Обґрунтування зварюваності титану в активному галогенідному середовищі стало фундаментом для нових процесів зварювання і плавлення, які не мають світових аналогів (С. М. Гуревич). У 1958 р. в ІЕЗ розпочата розробка обладнання для електронно-променевих технологій. (Б. О. Мовчан, Д. М. Рабкін, С. М. Гуревич, С. Д. Загребенюк, Г. С. Криштаб та ін.) Крім того, трохи пізніше було знайдено ще декілька способів зварювання, зокрема, дугою з порошковим дротом, із застосуванням магнітокерованою дугою і ін. [2, 3].

Внесок Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона (ІЕЗ) в створення сучасної галузі суднобудування відомий і характеризується переважно в таких аспектах, як розробка спеціальних сталей, технологій зварювання сталевих і алюмінієвих конструкцій, універсального і спеціального устаткування. З другої половини ХХ століття в Україні вперше в світі були вирішені найскладніші проблеми суднобудування, починаючи від виробництва спеціальних сплавів і закінчуючи зварюванням і контролем якості конструкцій.

Метою цих досліджень є визначити і довести суттєвий внесок вітчизняних науковців і виробників у будівництво титанових підводних човнів і інших типів кораблів, в створення нового напрямку суднобудування. Дослідження історії участі українських вчених у будівництві унікальних підводних крейсерів дозволить об'єктивно оцінити невідомі обставини розвитку суднобудування в СРСР і довести значний внесок України в світовий науково-технічний прогрес.

Уряд СРСР доручив ІЕЗ надати допомогу в будівництві ТК-208. У ЦНДІ «Прометей» були відряджені фахівці зі зварювання титанових сплавів і по виробництву високоякісних титанових сплавів.

В 1959 році під керівництвом Б. Є. Патона були початі роботи з рафінування металів і сплавів за допомогою електронного променя. Електронно-променевий переплав (ЕЛП) виявився ефективним технологічним процесом одержання особливо чистих ніобію, титану й

сплавів з більш високими експлуатаційними властивостями, ніж використовувалися у світовій практиці. В 1961 році в ІЕЗ під керівництвом Б. О. Мовчана була виготовлена перша установка ЕЛП [1]. Способом електронно-променевої плавки були отримані злитки-сляби з титанового сплаву ПТ-3В з гомогенним хімічним складом і структурою. В ІЕЗ вдалося отримати злитки титану і його сплавів з однорідною бездефектною структурою, з переважаючими за механічними властивостями і зварюваності ніж такі, що застосовуються за кордоном сплави титану (наприклад, типу Сгас1е5 та ін.) Так, високоміцний сплав Т-110 по технологічності, зварюваності і працездатності в умовах циклічних навантажень володіє кращими ніж раніше використовуваний в літакобудуванні сплав ВТ22 [7].

Незабаром розгорнулося промислове виробництво злитків з титану і його сплавів Донецькому хіміко-металургійному заводу (м. Волноваха), «Електросталь» (м. Електросталь) та ін. Використання злитків-слябів дозволило збільшити міцність конструкцій, збільшити вихід придатного металу на 10% і знизити собівартість на 20% в порівнянні з традиційною технологією.

У 1970 р створено наукові основи електрошлакового зварювання титану та його сплавів, що стало підґрунтям електрошлакового переплаву і створення сплавів титану з наперед заданими якостями. (С. М. Гуревич, Б. І Медовар, В. М. Замков та ін.) [8, 12].

Магнітне керування шлакової й металеві ванн забезпечило рафінуванням металу від шкідливих включень. Ця технологія почала впроваджуватися і була найбільш економічною, а висока якість стала запорукою використання цих процесів при виготовленні відповідальних конструкцій з титанових сплавів для освоєння технологій в галузі і безпосередньо на підприємстві «Севмаш» (Я. Ю. Компан) [5].

Впровадження технологій ІЕЗ виключило герметизацію елінгу, наповнення аргоном і зекономило значні кошти. Крім того, була впроваджена низка технологічних нововведень, включаючи агрегатно-модульний метод будівництва, що одержали згодом широке поширення в кораблебудуванні [9].

23 вересня 1980 року перша РПКСН була спущена на воду, а 4 липня 1981 вона вийшла на випробування. Незважаючи на більш пізній запуск проекту, головний крейсер ТК-208 вступив в стрій на місяць раніше за американський – 12 січня 1981 року. Ніде в світі немає підводних кораблів водотоннажністю 28500 т, довжиною 172,8 м, шириною 23,3 м. Використання титанових сплавів дозволило зменшити масу корпусу, збільшити глибину занурення, зменшити магнітне поле. Цей крейсер може занурюватися на глибину 500 м і йти там зі швидкістю 27 вузлів. З вересня 1979 р. по липень 1988 р. У Северодвінську було побудовано шість РПКСН проекту 941 «Акула» [5, 6].

Вперше про цей підводний човен офіційно повідомив Л. І. Брежнєв на XXVI з'їзді КПРС: «Американцями створено новий підводний човен «Огайо» з ракетами «Трайдент». Аналогічна система – «Тайфун» є і у нас» [17, 142].

У 1998 році на Північному флоті Р. Ф. пройшли випробування, в ході яких був проведений «одночасний» пуск 20 ракет Р-39.

Великий запас плавучості РПКСН «Акула» (понад 40%) і особливо міцна рубка дозволяє човнам без проблем плавати у полярних водах. При спливанні підводний крейсер, притискається до крижаної стелі, і коли різко продавляються цистерни головного баласту, виникає велика під'ємна сила, що здатна пробивати лід завтовшки до 2,5 метрів.

Після прийняття до складу ВМФ СРСР підводних човнів «Акула» США погодилися з підписанням запропонованого ним договору ОСВ-2 і США виділили кошти за програмою «Спільного зменшення загрози» на утилізацію половини «Акул» з одночасним продовженням терміну служби їх американських «ровесниць» до 2023–2026 років [16].

Вирішення науковцями України проблем матеріалознавства титана дозволило суднобудівній промисловості приступити до будівництва і інших судів нового покоління [10]. Суднобудівний завод «Море» (м. Феодосія) спеціалізувався на виробництві швидкісних кораблів і суден з легких сплавів з динамічними принципами підтримки (на підводних крилах, на повітряній подушці, на каверні, глисуючих), прогулянкових яхт і катерів з

корпусними конструкціями з алюмінієво - магнієвих і титанових сплавів. У цієї спеціалізації завод «Море» став найбільшим в СРСР. ІЕЗ впроваджував тут новітні матеріали і технології зварювання алюмінієвих і титанових сплавів. Підприємство довгі роки було полігоном випробування нових найдосконаліших технологій, які забезпечують вирішення найскладніших завдань зі створення швидкісних кораблів і суден. Значну частину продукції заводу склали військові кораблі і багатоцільові катери. Це протичовнові кораблі на підводних крилах (КПК) проекту «Сокіл», швидкохідні патрульні катери проектів «Гриф», «Кондор» та їх модифікації, а також кораблі на повітряній подушці різного призначення, в тому числі, що не мають аналогів в світі – малий десантний корабель амфібійного типу «Зубр».

Міцні титанові сплави і технології зварювання, розроблені в ІЕЗ в великому обсязі застосовані також для будівництва суден цивільного призначення на підводних крилах (СПК). Зі стапелів заводу «Море» зійшли такі відомі судна на підводних крилах, як «Ракета», «Комета», «Восход», «Циклон» і «Олімпія». Їх загальна кількість становить 40% серед суден подібного типу, побудованих в світі. З 1976 по 1992 рік було побудовано 156 річкових СПК «Восход 2». З 1992 по 2002 рік будувалися морські СПК «Восход 2М». З 86 теплоходів «Комета», побудованих в кінці 1960-х – початку 1970-х років, 34 було побудовано на експорт і експлуатується до теперішнього часу в Німеччині, Греції, на Кубі. У 1986 році був спущений на воду морської газотурбохід на підводних крилах «Циклон» (водотоннажність 142 т, пасажиромісткість 250 чол., швидкість 42 вузла); в 1990-х роках будувалися морські СПК «Олімпія». Взагалі на заводі було побудовано біля 600 суден, імпортовано у 25 країн [10].

На керченському заводі «Залив», горьківському заводі «Красное Сормово», суднобудівних заводах в Поті, Комсомольську-на-Амурі і ряді інших заводів було налагоджено будівництво швидкохідних пасажирських річкових («Стріла», «Схід», «Ракета», «Метеор», «Супутник»), морських («Мир», «Комета», «Вихор», «Буревісник») та військових суден

на підводних крилах і повітряній подушці з великим обсягом застосування несучих конструкцій з високоміцних титанових сплавів. Проекти і технології виробництва корабля типу «Зубр» (український проект «Бізон») було передано КНР на судноверф Guangzhou Huangpu Shipbuilding Company в Гуанчжоу, допомогу в освоєнні надали українські спеціалісти. (Саме там в створено Інститут «Гуанчжоу – Патон»). Виробництво суден типа «Восход» з участю українських спеціалістів налагоджено «на заводі «Башон» (г. Хошимин, Соціалістична республіка В'єтнам [10].

Отже, перші найефективніші технології і обладнання для отримання злитків титану і його сплавів з первинної шихти і з вторинних відходів були розроблені в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона в кінці 1950-х років під керівництвом Б. Є. Патона.

Внесок Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона в створення сучасного суднобудування характеризується, зокрема, виробництвом спеціальних титанових сплавів і технологій зварювання конструкцій.

З середини 1970-х років по технологіям Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона на підприємстві «Севмаш» (м. Северодвінськ, Р. Ф.) почалося будівництво важких стратегічних підводних ракетноносців третього покоління ТК-208 «Акула» (тяжелый крейсер проекту 941) з титанових сплавів, що дозволило зменшити масу корпусу, збільшити глибину занурення, зменшити магнітне поле, підвищити швидкість.

Вирішення науковцями України проблем матеріалознавства титана дозволило суднобудівній промисловості СРСР приступити до створення нового покоління швидкісних суден з динамічними принципами підтримки

Суднобудівний завод «Море» (м. Феодосія) був полігоном випробування нових конструкцій і найдосконаліших технологій будівництва військових кораблів на підводних крилах «Сокіл», «Гриф», «Кондор», на повітряній подушці різного призначення, в тому числі типу «Зубр» із застосуванням титанових сплавів.

Зі стапелів заводу «Море» зійшли судна на підводних крилах цивільного призначення «Ракета», «Комета», «Восход», «Циклон» і

«Олімпія». Їх загальна кількість становить 40% серед суден подібного типу, побудованих в світі.

Список використаних джерел

1. Архив ИЭС имени Е. О. Патона, фонд 1, дело 15, л. 8.
2. Гуревич С. М. Автоматическая дуговая сварка титана / С. М. Гуревич // Автоматическая сварка. — 1956. — № 5. — С. 1—12.
3. Гуревич С. М. Сварка химически активных и тугоплавких металлов и сплавов. — К. : Наукова думка, 1975. — 57 с.
4. Ильин В. Е. Подводные лодки России : иллюстрир. справ. / В. Е. Ильин — М. : ООО «Изд-во Астрель», 2002. — 286 с.
5. Компан Я. Ю. Электрошлаковая сварка и плавка с управляемыми МГД-процессами. / Я. Ю. Компан. — М. : Машиностроение, 1989. — 272 с.
6. Літвінов О. П. Зварювальні технології в УРСР в умовах науково-технічної революції другої половини ХХ ст. : монографія / О. П. Літвінов. — Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2014. — 406 с.
7. Мовчан Б. А. Электронно-лучевая плавка и рафинирование металлов и сплавов / Б. А. Мовчан, А. Л. Тихоновский, Ю. А. Курапова / К. : Наукова думка, 1973 — 240 с.
8. Металлургия и технология сварки титана и его сплавов / Под ред. С. М. Гуревича. — К. : Наукова думка, 1979. — 299 с.
9. Патон Б. Е. Современные достижения ИЭС имени Е. О. Патона в области сварки и родственных процессов / Б. Е. Патон // Автоматическая сварка. — 2005. — 8. — С. 3—19.
10. Применение в морских конструкциях // Титан 99. Труды Международной конференции по титану. Санкт-Петербург (Россия), 7—11 июня 1999 г. — Т. 2. — С. 1050—1134.
11. Рижева Н. О. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. О. Рижева. — К. : ПП Сергійчик М. І., 2008. — 476 с.
12. Справочник по сварке цветных металлов. — К. : Наук. думка, 1981. — 608 с.
13. Тарас А. Е. Атомный подводный флот 1955–2005. / А. Е. Тарас. — М., Минск : АСТ: Харвест, 2006. — 216 с.
14. Шеленко Г. М. Изготовление и эксплуатация оборудования из титана / Г. М. Шеленко, В. Е. Блащук, Р. К. Мелехов и др. — К. : Техніка, 1984. — 120 с.
15. Широкоград А. Б. Флот, который уничтожил Хрущев / А. Б. Широкоград. — М. : ООО «Издательство АСТ: ОАО «ВЗОИ», 2004. — 440 с.
16. 25-летие вступления в состав ВМФ тяжелого атомного подводного крейсера проекта 941. Официальный сайт ЦКБ МТ «Рубин». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: Skbrubin.ru/proekty/morskie_sooruzhenija/.
17. 26-й съезд КПСС (23 февраля — 3 марта 1981 года), Стенографический отчет. — Т. 1. — М. : Политиздат, 1981. — 384 с.

OLEKSANDR LYUTY
Zaporozhye

HISTORY OF A UNIQUE UNDERWATER CRUISER

In 1950–1960-ies in the Institute of Electricwelding them. E. O. Paton's innovative technology, new industrial equipment for the production of titanium alloys and products with the highest quality indicators have been developed first in the world. These technologies have been used for the construction of strategic missile submarines from titanium alloys «Acula» at the «Sever Machine-Building Plant», ships on hydrofoils and hovercraft for various purposes, including a series of «Voskhod» at a plant and «Zubr» at the plant «Ocean». High-speed ships were in demand in a number of foreign countries.

Key words: history of technology, shipbuilding, metallurgy, special electrometallurgy, titanium alloy, Institute of Electricwelding them E. O. Paton, plant «Sever Machine-Building Plant», plant «More», plant «Ocean», underwater missile carrier «Akula».

АЛЕКСАНДР ЛЮТЫЙ
г. Запорожье

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ УНИКАЛЬНОГО ПОДВОДНОГО КРЕЙСЕРА

В 1950–1960-х годах в Институте электросварки имени Е. О. Патона впервые в мире были разработаны инновационные технологии, новое промышленное оборудование для производства титановых сплавов и изделий с наиболее высокими показателями качества. Эти технологии были применены для строительства стратегических подводных ракетносцев из титановых сплавов «Акула» на заводе «Северного машиностроения», кораблей на подводных крыльях и на воздушной подушке различного назначения, в том числе серии «Восход» на заводе «Море», серии «Зубр», на заводе «Океан». Скоростные суда были востребованы в ряде зарубежных стран.

Ключевые слова: история техники, судостроение, металлургия, специальная электрометаллургия, титановый сплав, Институт электросварки им. Е. О. Патона, завод «Северного машиностроения», завод «Море», завод «Океан», подводный ракетносец «Акула».

Стаття надійшла до редколегії 1.09.2016

УДК 62(477)(075.8); 669(09)

ОЛЕКСАНДР ЛЮТИЙ

м. Запоріжжя

lyuty@dss.com.ua

СПОСОБИ ЯКІСНОЇ МЕТАЛУРГІЇ ЗАЛІЗА З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Досліджується історія розвитку технологічних складових перших металургійних процесів. Застосовано історико-ретроспективний метод дослідження технологій – виявлення істотних технічних ознак і порівняння їх з можливостями інших технологій. Підготовка руди, нагрів деревним вугіллям, кування злитків із суміші металу та шлаку забезпечували високу якість металу. Основною метою дослідження є визначення елементів технології, які змінювалися на вимоги промисловості. Винайдення виробництва стали шляхом переплаву чавуну забезпечило високу продуктивність і разом з тим знизило якість виробів. Найбільш ефективні рішення проблем виготовлення металів високої якості для сучасної техніки були розроблені в Україні. Одним із сучасних шляхів поліпшення якості сталі є процеси прямого виробництва з окатишів. Фізико-хімічні і технологічні складові такої металургії подібні першій технології виготовлення заліза з криці. Кування та інші способи обробки тиском також застосовується для покращення механічних властивостей сталевих виробів.

Ключові слова: металургія, історія техніки, високоякісний метал, кричний процес, окатиші, бронзовий вік, залізний вік.

Для сучасної України актуальною проблемою є об'єктивне висвітлення історичних процесів, зокрема всебічне вивчення вітчизняного внеску у науково-технічний прогрес людства. Аналіз виникнення фундаментальних технічних ідей та винаходів становить один із ключових напрямів історичних досліджень. Металургія з давніших часів є провідною галуззю розвитку цивілізацій. Саме застосуванню металів надано назви епох історії людства. Протягом тисячоліть удосконалювалася технологія виробництва металів, перш за все, на вимогу виробів військового та іншого різного призначення. І важливим напрямком розвитку було підвищення якості металів і сплавів.

Проте, незважаючи на низку праць з історії розвитку металургійного ремесла, що згодом перетворилося у величезну галузь, і цієї галузі, на сьогодні не існує комплексних досліджень розвитку виробництва металів в напрямку підвищення їхньої якості. У вирішення такого важливого завдання науково-технічного прогресу майстри, фахівці, металурги, що працювали на території України знаходили оптимальні на ті часи технології. Згодом науковці і металургійна галузь України знайшли технології, впровадження яких є забезпечило відповідальні галузі промисло-

вості провідних країн високоякісними металами і сплавами.

Розвиток техніки від примітивної до самої складної новітньої є функцією розвитку емпіричного досвіду і наукових знань. Створюються і розвивається більшість виробничих технологій шляхом пізнання, освоєння і удосконалення взаємодії енергії і матеріалів. З давніших часів багато віків людина при виготовленні штучних предметів, які посилювали її можливості боротьби за виживання, обходилася натуральними природними матеріалами, біологічною енергією (своєю і тварин) і теплом від горіння деревини. Згодом до джерел енергії додалися течія води і сила вітру. Вже в епоху палеоліту людина могла зустрічатися з шматками самородної металу (золота, срібла, міді) або метеоритного заліза. Розроблену в той час технологію виготовлення знарядь праці і зброї шляхом розколювання каменів застосувати не вдавалося – метал м'яв і був набагато м'якше, ніж кремінь і ряд інших каменів. Втім, археологічні знахідки свідчать про те, що з металу вже в той час робили прикраси.

Із закінченням льодовикового періоду, більше десяти тисяч років тому, в епоху пізнього неоліту зароджується металургія – людина починає застосовувати горіння для отримання металу; в неоліті до технологій

обробки додалося шліфування і свердління. З того часу ці технології почали використовувати і для обробки металу [1, 2].

Удосконалення способів обробки металів стало найважливішим діянням в історії цивілізації. Мідний вік, що перейшов з енеоліту, почався з освоєння людьми техніки кування і лиття. Багато в чому цьому сприяв розвиток гончарного виробництва. Людина навчилася створювати печі і керамічні форми для відливання міді, що і лягло в основу зародження металургії. Залізні вироби могли виготовляти з метеоритів. Але це випадкові знахідки оброблялися куванням і не мали відношення до металургійного виробництва.

Наступним етапом розвитку металургії було створення сплаву з двох і більше компонентів – бронзи. Штучно створені – розплавлені на вогнищах в тиглях сплави міді з оловом і свинцем відрізнялися незрівнянно кращими експлуатаційними властивостями (більшою твердістю, міцністю і зносостійкістю), ніж вихідні матеріали. Вироби з бронзи, датовані VI–IV тисячоліттями до н. е., були знайдені в Сербії, Болгарії, Португалії, Іспанії, Великобританії. З цього часу прийнято відлічувати початок Бронзового віку.

У процесі розвитку металургії і (в цілому – цивілізації) виник чинник, який зумовив пошук нового металу і технологію його одержання. Компоненти – мідь і олово зустрічаються в природі в обмежених регіонах, були доступні не всім народам, видобуток їх з рудних пластів представляв значні труднощі, відомі поклади вичерпувалися. Залізна руда – мінерали з сполуками заліза була доступною сировиною, перебувала практично на поверхні як в концентрованих покладах, так і в болотній «землі», в деяких пісках, в гірських каменях... Однак ця доступність «компенсувалася» необхідністю шукати принципово нову технологію, яка виявився більш складною. Минуло більше двох тисяч років перш ніж відбувся новий технологічний прорив в металургії і людство вступило в Залізний вік (на відміну від металургії кольорових металів виробництво заліза і його сплавів називають «чорною металургією»).

Сліди розвитку чорної металургії можна відстежити в багатьох минулих культурах і

цивілізаціях. Офіційною датою вступу людства в Залізний вік вважається приблизно 1200 рік до н. е. – винахід хетами першої технології отримання заліза [3]. Першим пристроєм для отримання заліза з руди була одноразова сиродутна піч. Однак на рубежі першого тисячоліття до н.е. таку ж технологію розробили народи, що проживають на території Анатолії, Галлії, Скандинавії, майбутньої Київської Русі [4–6].

Вважається, що пристрої і технології металургії спочатку були придумані в Стародавньому Китаї. Останні дані, встановлені вченими в результаті досліджень археологічних знахідок, свідчать про те, що технології римлян хоч і набагато пізніше були більш просунутими, ніж передбачалося раніше, особливо в галузі гірничого видобутку і кування [3].

Історія заліза і його сплавів, виготовлення виробів різного призначення добре досліджена археологами і фахівцями – металургами. Досить детально визначені особливості технологій отримання заліза з криць, конструкції обладнання для плавлення шихти і отримання виливків. Тут виготовляли губчасте залізо (крицу) у вигляді грудок з частинок заліза, шлаку і залишків руди та вугілля. Криці проковували в гарячому стані і частки заліза (зерна). Кричний процес удосконалювався кілька тисячоліть. Завдяки підвищенню інтенсивності дуття відповідно підвищилася температура протікання металургійних реакцій. У горні одночасно з крицею утворювався і рідкий метал. Це був чавун, сплав заліза з вуглецем (більш ніж 2%), температура плавлення якого нижче температури плавлення чистого заліза. Але цей сплав крихкий і куванні не піддавався. Однак і в його складі, також як і в залізі, було мало шкідливих домішок, тому він був стійким до корозії.

Наступним етапом розвитку чорної металургії було «повернення» непридатного до куванні чавуну в залізо – фришування. Частилки чавуну розплавляли в горні разом з рудою, вуглець з металу з'єднувався з киснем руди і повітря. Спосіб отримання заліза з криці (в тому числі і фришування) застосовувався на Європейському, Азіатському і Африканському континентах тисячі років. А. Снодграсс історію створення і першого періоду удоско-

налення технології заліза ділить на стадії: 1. церемоніальну (не технічні застосування заліза), 2. початок виробничого застосування (початок конкуренції з бронзою), 3. основний технічний метал [8]. У цей період саме залізні знаряддя значно прискорили виробничі процеси, підвищили якість знарядь праці і зброї.

Б. І. Медовар зазначає: «Застосування метеоритного заліза – перший крок по шляху відмови від бронзи. З цього почався перехід від бронзового віку до залізного» [9, 7]. З цим не можна погодитися, бо метеориті зустрічалися набагато рідше, ніж складові бронзи – мідні та олов'яні руди. Але, основне те, що метеоритне залізо почали застосовувати разом із золотом і сріблом, які, обробку яких на той час не можна вважати металургійною.

Не можна погодитися і з думкою М. Беккерта та деяких інших істориків металургії, які вважають, що в Європі залізний вік почався за тисячу років до н.е., тобто на 1–1,5 тисячі років пізніше, ніж на Близькому Сході і Китаї, і на 2–2,5 тисячі років пізніше, ніж у Єгипті [10]. Підставою для таких висновків служать відсутність археологічних знахідок у цьому регіоні. Однак через такі обставини наврядчи можна вести час виникнення технологій. Відомо, що в зазначений період вже були різнобічні зв'язки між континентами і секрети виробництва можливо і з певними труднощами проникали в Європу. (Навіть у ті часи відстань від Єгипту до італійського побережжя рибалки могли подолати відносно легко). Труднощі полягали в тому, що ковальське – металургійне виробництво становило найскладнішу технологію, і, до того ж, секрети виробництва зберігалися в межах обмеженої касти фахівців.

Метою наших досліджень є визначити історію розвитку складових технологій виробів із заліза й його сплаву сталі, що саме впливали на якість металу і виробів з нього. Таке завдання в першу чергу необхідно тому, що особливу увагу сучасна металургія звертає на технологію отримання чистого заліза, без домішок, що погіршує технологічні службові якості сталевих виробів. Методичною основою є науково-технічний аналіз особливостей технології, що забезпечували достатньо високу якість. При тому розглядаються і процеси

кування, які мають відношення до покращення якості металів і сплавів.

Значним технологічним проривом можна вважати перші кроки з освоєння теплової енергії. Самородний метал розплавляють в плавильному горні, використовуючи деревне паливо і вдуваючи повітря через трубки (з легких) або хутом. Розплавлений метал виливали в форми і продовжували обробляти куванням, свердлінням, шліфуванням. (Цей процес зображують на фресках гробниць єгипетських фараонів). В процесі виконання операції кування холодної міді людина виявила, що виріб стає твердіше і міцніше. Так було відкрито важлива властивість металу – холодне зміцнення. Попутно було виявлено іншу властивість – пом'якшувальний відпал при повторному нагріванні.

Проте в історії техніки прийнято, що одним з обставин розвитку техніки є майже одночасне рішення (винахід) виробничих та інших проблем в різних регіонах світу [11, 12]. І не можна припускати, що при існуючих в той час способах спілкування (торгівлі, переселення народів, війни і захоплення територій) секрет виготовлення металевих виробів, особливо зброї, залишався невідомим протягом тисячі років. Тому за основу наших досліджень металургії заліза прийняті дані археологічних розкопок на території сучасної України [13–15]. Дослідженнями доведено високий рівень металургії отримання заліза з давніших часів, в тому числі на Поліссі і Прикарпатті. З деяких джерел відомо, що метал мав досить високу якість, що до вимог того часу. З історії розвитку техніки відомо, що пошук способів підвищення якості був одним з основних завдань металургів. Але у відомих дослідженнях ця проблема не відокремлена [16]. Про виробництво та застосування заліза згадується в багатьох стародавніх пам'ятках писемності. У XIII ст. в Київській Русі було освоєно виробництво високоякісної сталі, тут збільшували висоту горна печей і підсилили нагнітання повітря хутрами. Рідкий шлак міг самостійно стікати по каналах, розташованих по краях підстави печі. Після плавки горн розбирали, витягали з нього злитки металу і проковували їх. В результаті проковки метал ущільнювався, частки шлаку видавлювалися.

Подрібнення зерна надавало металу додаткову міцність [17, 18]. Необхідно підкреслити високу майстерність ковалів-металургів Полісся – вони виготовляли заліза і сталь високої якості з порівняно бідних залізом болотяних руд.

При вивченні металургійних особливостей виготовлення залізних виробів високої якості звернуто увагу на технологічні операції, що сприяли отриманню метала високої якості. Наприклад, вперше наприкінці XIX ст. Д. К. Черновим та іншими вченими встановлена залежність якості виробів від структури метала – саме високі механічні якості притаманні виробам з дрібною структурою [19, 20]. Однією з операцій технологій «зварочного заліза» є кування криці. Нагрівання і ковку криці, а потім вже і основного металу повторювали неодноразово, завдяки чому «зварочне залізо» ставало чистіше і щільніше. Одностадійний процес перетворення руди в суміш заліза зі шлаком забезпечував майже повністю чистий від сірки і фосфору метал. Кування подрібнювало кристали, що зміцнювало метал.

Сталь – сплав заліза з вуглецем (до 2%), отримували подвійним процесом – спочатку шматки заліза нагрівали в вугіллі, а потім проковували, або переплавляли в вогнетривких горщиках – тиглях. Оскільки виплавити сталь в печах того часу не представлялося можливим, залізо коксування шляхом тривалого витримання його в тліючих вугіллі. З використанням ковальського зварювання залізних і сталевих заготовок виготовляли досить складні по конструкції і відповідальні за призначенням предмети. Успішно застосовували ковальське зварювання для з'єднання заліза з вуглецевої (до 0,9% С) сталлю. Зварювання дозволяло отримувати з'єднання зі смужок заліза і сталі товщиною 0,8–2 мм, в тому числі при виготовленні замкових пружин, кольчуг, високоякісних ріжучих або рубаючих частин різних знарядь праці і холодної зброї. Знайдено багатозарові мечі, серпи і сокири різної конструкції. Додатково високу якість виробів створюється в процесі кування в результаті подрібнення структури. Унікальну сталь виготовляли халіби, що мешкали в Малій Азії по узбережжю Чорного моря. Це

була нержавіюча сталь з магнетитових пісків, в яких містяться зерна магнетиту, ільменіту або титаномагнетиту і уламки інших порід з легуючими елементами [8].

Залізно – сталевій реманент сприяв значному підвищенню продуктивності праці. Зрубати дерево і підготувати його для будівництва будинку або моста можна було в кілька разів швидше, ніж кам'яним або навіть бронзовим. Полегшилось проведення сільськогосподарських робіт. Значні зусилля металургів – ковалів були спрямовані на вдосконалення бойової зброї. Країни, в яких була розвинена металургія і удосконалювалися вироби із заліза, мали перевагу над сусідами, змушували платити данину, прибутково торгували. Відомо, що в XV–XIV ст. до н. е. технологія виготовлення заліза і його науглецювання застосовували на Кавказі в царстві Хетів («залізне царство» Урарту). Вже тоді правителі розуміли значення нової техніки і монополює володіння нею. Коли в результаті внутрішніх повстань хетти ослабли, секретом нової технології заволоділи сусідня Ассирія, і торгівля залізом забезпечила процвітання і завоювання сусідніх земель. У Стародавній Греції збройних бронзою ахейців підкорили дорійські племена. Філістимляне захопили узбережжя Середземного моря завдяки високій якості залізної зброї і близько двох століть до 1013 р. до н. е. успішно чинили опір натиску численних ізраїльських племен [8].

Кричний спосіб з метою отримання високоякісного заліза намагалися відновити через тисячу років на основі застосування електроенергії. В кінці XIX століття багато уваги застосуванню електрики для технологічних цілей приділив російський електротехнік О. М. Лодигін. У 1908 р. він запатентував коритоподібну піч для прямої виплавки металу з руд. Дроблену залізну руду перемішують з деревним вугіллям, шар суміші нагрівають електричною дугою непрямої дії, яку переміщують над шаром. Ця суміш спікається подібно криці в домницях [21].

Двостадійна технологія сучасного сталеплавильного виробництва руда-чавун-сталь в принципі є технічно недосконалою. Тому ідея отримання заліза безпосередньо з залізної руди, минаючи доменний процес, як і раніше

привертає увагу металургів. Позадоменні способи виробництва заліза (сталі) розглядаються як один з перспективних напрямків в металургії.

У роки Другої світової війни японці в Маньчжурії та Кореї з метою зменшити вміст шкідливих домішок застосовували технологію прямого отримання заліза з руд у вигляді криці. Однак, удосконалити давно пройдений етап металургії заліза не вдалося [22].

З середини минулого століття почалися пошуки процесів отримання заліза з руди, заснованих на відновленні оксидів заліза шляхом прямого контакту з твердим (вугіллям) або газоподібними (воднем, окисом вуглецю, природним газом) відновниками. Багато металургів протягом значного часу спробували розробити методи отримання заліза безпосередньо з руди. Щось на кшталт кричного заліза, прямим безпосереднім нагрівом, але без обробки тиском. В Україні значний внесок у вирішення цього завдання вніс М. М. Доброхотов. Академік М. М. Доброхотов відомий перш за все створенням наукових основ застосування природного газу в мартенах замість суміші коксового і доменного газів і мазуту. В Інституті газу АН УРСР під його керівництвом було розроблено технології відновлення металів, зокрема прямого одержання заліза. За його розробками перші в СРСР в 1960-х роках на «Запоріжсталі» були впроваджені напівпромислові установки – шахтна піч і реактор з киплячим шаром для прямого відновлення заліза продуктами конверсії природного газу [23].

На відміну від домніці, суміш заліза і шлаку отримують під обертається горизонтальною печі (довжиною до 100 м і діаметром 4,5 м), що обертається, в яку з одного боку подають подрібнені шматки руди і флюс, з іншого торця вдувають і підпалюють пилоподібне вугілля. При його горінні при нестачі кисню утворюється монооксид вуглецю і при температурі 700–900 °С залізо відновлюється. Утворюється тістоподібна суміш частинок заліза та шлаку, що спеклися. Після охолодження суміш подрібнюють, залізо магнітом відділяють від шлаку.

Ще один спосіб прямого відновлення заліза з руд або концентратів виконують в верти-

кальних печах шахтного типу заввишки 10–14 м, діаметром 3–3,5 м. Подрібнену руду або окислені окатиші завантажують зверху, знизу подається відновний газ (монооксид вуглецю і водень) При температурі близько 1000 °С в результаті реакції відновлення утворюється залізо у вигляді пористої губки. Позитивною якістю цього заліза вважається те, що воно не містить сірки – відновну суміш отримують при спалюванні природного газу в спеціальній реторти.

Розвитком елементів стародавньої технології можна вважати технологію залізородних окатишів, вперше запропоновану в 1912 р Андерсоном (Швеція) і в 1913 р Браккельсбергом (Німеччина). Металургія прямого відновлення залозою руди почала розвиватися з 1970-х. За короткий час металурги в різних країнах вирішили проблеми подрібнення залізородного матеріалу, його взаємодією з водою, укрупнення частинок, формування гранул із зволоженого залізородного концентрату. Внесок у вирішенні цих проблем зробили В. І. Коротич, В. І. Гранковський, Д. А. Ковалев та ін. [24–27]. Окатиші можна виготовляти з бідних залізом руд, з залізовмісних відходів. Руду збагачують різними способами, подрібнюють, змішують з флюсами і сполучними речовинами. Обертаючи суміш в барабанах або чашах отримують сферичні частинки діаметром до 30 мм, які висушують і обпалюють при температурі до 1300 °С. При цьому виділяються сірчисті з'єднання, окатиші набувають механічну міцність, достатню для зберігання, транспортування та плавки їх в печах [28]. Окатиші використовують для доменного процесу, для виплавки сталі, залізна губка – для виробництва порошку. У світовій науці не припиняються роботи з пошуку нових добавок і технологічних прийомів виготовлення окатишів. Виробництво останнім часом розвивалося в багатьох країнах світу високими темпами і в даний час перевищила 300 млн. т / рік.

Тобто, історія зробила коло і зараз розробляються і розвиваються технології одностадійного процесу виробництва сталі через збагачення руд – отримання окатишів, що містять 90–95% заліза і виробництва з них сталі із застосуванням електроенергії. Такий

напряв взяли країни Близького Сходу з багатими природними покладами. В СРСР вперше в світі в районі Курської магнітної аномалії побудований бездоменний завод-гігант, який працює на металізованій сировині – Оскольський електрометалургійний комбінат. Тут, в електросталеплавильному цеху встановлено потужні 150-ти тонні дугові печі, машини безперервного лиття. З 1982 р. комбінат випускає 2,4 млн тонн сталі щорічно. Це високоякісна підшипникова і конструкційна сталь. Так істотний технологічний елемент первісної технології отримання заліза використаний в ХХ столітті для виробництва високоякісної сталі.

Слід зазначити, що рудні на Поліссі продовжували випускати високоякісне залізо до середини ХІХ століття. Поліські доменні підприємства в першій половині 1870-х років витіснили рудні, проте і тут виплавлений на деревному паливі метал містив мінімальну кількість шкідливих домішок. Центром металургії Воліні став Денішевський чавуноливарний завод з домною, прокатною фабрикою, паровими машинами і молотом, пудлінговими і зварювальними печами. Достаток залізняку і безліч чавуноливарних заводів в Овручському, Новоград-Волинському, Житомирському повітах забезпечувало до середини 1880-х років промисловість Росії металом на рівні із старим Уральським регіоном. Причому, гірничо-металургійна промисловість Донецько-дніпровського регіону лише організовувалася і нарощувала потужності.

Отже, використання теплоти для технологічних цілей: виплавки з руд порівняно легкоплавких металів: міді, свинцю, олова и лиття різних виробів – це перший металургійний процес, що складався з однієї операції. Для формування виробу іноді застосовували прийом кування.

Перший спосіб отримання заліза назвали сиродутним по одному з технологічних ознак. Технологічні операції – попередня підготовка руди, перепалювання деревини на вугілля, завантаження в спеціальну піч – горн, горіння вугілля і дуття, кування криці для видалення шлаків. Процес кування отримав подальший розвиток, спрямований на поліпшення якості металу, зокрема, з метою подрібнення структури.

Перша технологія чорної металургії на території України, так само як і в інших регіонах планети, була розроблена в далекій давнині, за кілька тисячоліть до нашої ери. Археологами України досліджено широкий ареал виробництва заліза досить високої якості. Рудні на Поліссі продовжували випускати високоякісне залізо до середини ХІХ століття і забезпечували промисловість високоякісним металом.

Висока якість заліза і сталі пояснюється застосуванням деревного вугілля з мінімальним вмістом домішок – сірки і фосфору, і багаторазовим куванням криці.

У ХІХ–ХХ століттях були запропоновані технології прямого одержання заліза подібного кричному способу з використанням нових джерел енергії нагріву, в тому числі електричної енергії і газу. Провідна роль у вирішенні проблем якісної металургії визнана за Україною.

Список використаних джерел

1. Васильев М. Металлы и человек / М. Васильев. — М.: Советская Россия, 1962. — 416 с.
2. Гнип П. І. Зародження металургії на Україні / П. І. Гнип // Наука і життя. — 1956. — № 2. — С. 36—37.
3. Miller D. E. Early Metal Working in Sub Saharan Africa. / D. E. Miller, N. J. Van Der Merwe // Journal of African History. — 1994 — № 35. — P. 74—86.
4. Азимов А. Ближний Восток. История десяти тысячелетий / А. Азимов. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — 331 с.
5. Гурський Д. С. Металічні і неметалічні корисні копалини України / Д. С. Гурський, К. Ю. Єсипчук, В. І. Калінін та ін. — К.-Львів: Центр Європи, 2006 — В II т. — Т. I. — 740 с.
6. Гуменюк А. А. Начало развития металлообработки на Житомирщине / А. А. Гуменюк // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Очаків, 17—19 жовтня 2009). — С. 105—107.
7. Вознесенская Г. А. Техника обработки железа и стали. / Г. А. Вознесенская // В кн: Металл черняховской культуры. — М.: Наука, 1972. — С. 8—49.
8. Snodgrass A. M. Archaic Greece: The Age of Experiment. / A. M. Snodgrass // Berkley, 1981. — 570 p.
9. Медовар Б. И. Металлургия вчера, сегодня и завтра / Б. И. Медовар. — К.: Наукова думка. — 1986. — 130 с.
10. Беккерт М. Мир металла / М. Беккерт. — М.: МИР, 1980. — 149 с.
11. Техника в её историческом развитии / Отв. редакторы: С. В. Шухардин, Н. К. Ламан, А. С. Фёдоров. — М.: Наука, 1979. — 416 с.
12. Шухардин С. В. Основы истории техники. Опыт разработки теоретических и методологических проблем / С. В. Шухардин. — М.: Изд.-во АН СССР, 1961. — 413 с.
13. Бідзиля В. І. Залізоплавильні горни середини першого тисячоліття н. е. на Південному Бузі / В. І. Бідзиля // Археологія. — 1963. — № 15. — С. 50—54.

14. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятники на території західних областей УРСР / О. О. Ратич. — К. : Вид-во АН УРСР, 1957. — 96 с.
15. Шрамко Б. А. Дослідження староруських залізних виробів Донецького городища / Б. А. Шрамко, О. М. Петриченко, Л. О. Солнцев, Д. Д. Фомин // Нариси з історії техніки. — 1961. — Вип. № 7. — С. 74—87.
16. Нонік Л. Ю. Передумови розвитку поліських рудень в XI ст. / Л. Ю. Нонік, Л. Г. Полонський // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (17—18 жовтня 2009 р. м. Очаків). — К., 2009. — С. 100—102.
17. Бідзиля В. І. Чорна металургія стародавніх східних слов'ян / В. І. Бідзиля // В кн. Слов'янсько-руські старожитності. — К. : Наукова думка, 1969. — С. 50—54.
18. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. — К. : Абрис, 1996. — 360 с.
19. Морозова С. Г. Обзор источников научного и культурного наследия Д. К. Чернова / С. Г. Морозова // Проблемы культурного наследия в области инженерной деятельности: сб. ст. — М., 2000. — С. 24—39.
20. Гумилевский Л. И. Чернов / Л. И. Гумилевский. — М. : Молодая гвардия, 1975. — 203 с.
21. История энергетической техники. Т. 2. Электротехника. — М.—Л. : Госэнергоиздат, 1957. — 728 с.
22. Барский Б. С. Развитие отечественной науки и техники в области электротермии / Б. С. Барский // Труды научно-технического совещания по электротермии и высокочастотному нагреву. — М. : Госэнергоиздат, 1952.
23. Кочо В. С. Николай Николаевич Доброхотов / В. С. Кочо, Б. Х. Хан. — К. : Издательство академии наук Украинской ССР, 1959. — 170 с.
24. Коротич В. И. Теоретические основы окомкования железорудных материалов / В. И. Коротич — М. : Металлургия, 1961. — 152 с.
25. Ковалев Д. А. Теоретические основы производства окисленного сырья. / Д. А. Ковалев. — Днепропетровск : ИМА-пресс, 2011. — 476 с.
26. Гранковский В. И. Управление агломерационным процессом / В. И. Гранковский — К. : Техника, 1988. — 145 с.
27. Берштейн Р. С. Совершенствование технологии спекания агломерата / Р. С. Берштейн, Б. А. Станишевский, В. Н. Быткин, В. Г. Болгов. — Днепропетровск : Промінь, 1975. — 120 с.
28. Кудрин В. А. Теория и технология производства стали: Учебник для вузов / В. А. Кудрин. — М. : Мир, 2003. — 528 с.

OLEKSANDR LYUTY
Zaporozhye

THE METHODS OF QUALITY IRON METALLURGY FROM TIME IMMEMORIAL

We study the history of the first metallurgical processes. Applying the method of historical – retrospective study of technologies – identifying the essential technical features and compare them with those of other technologies.. Preparation of ore, charcoal heating, forging ingots of metal and slag mixture provides high quality metal. This technology has existed several millennia in Asia, Europe and Africa. One of the modern ways of improving the quality of the steel operations are one-step production process of pellets.

Key words: metallurgy, high-quality metal bloomery process, Bronze Age, Iron Age, the history of technic, pellets.

АЛЕКСАНДР ЛЮТЫЙ
г. Запорожье

СПОСОБЫ КАЧЕСТВЕННОЙ МЕТАЛЛУРГИИ ЖЕЛЕЗА ИЗ ГЛУБИНЫ ВЕКОВ

Исследуется история возникновения первых металлургических процессов. Применен историко-ретроспективный метод исследования технологий – выявление существенных технических признаков и сравнение их с возможностями других технологий. Подготовка руды, нагрев древесным углем,ковка слитков из смеси металла и шлака обеспечивали высокое качество металла. Такая технология существовала несколько тысячелетий в странах Азии, Европы, Африки. Одним из современных путей улучшения качества стали являются операции одностадийного процесса производства окатышей.

Ключевые слова: металлургия, высококачественный металл, кричный процесс, бронзовый век, железный век, история техники, окатыши.

Стаття надійшла до редколегії 04.11.2016

УДК 327.82:061.1ЄС"1945/2009"

ЮЛІЯ СЕДЛЯР

м. Миколаїв

juliasedlyar@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ЄС З РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ САНКЦІЙ (1945–2009 рр.)

Охарактеризовано інституційний механізм Європейського Союзу (ЄС) з реалізації міжнародних санкцій як інструменту спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС; з'ясовано, що інституційне забезпечення реалізації санкційних заходів визначено у засновницьких документах ЄС, які визначають специфіку здійснення санкційної політики організації. Встановлено, що реформування інститутів ЄС відповідно до Лісабонської угоди суттєво не послужувало зміні процесу ухвали рішень з політики санкцій організації.

Ключові слова: політика санкцій, інститути ЄС, спільна зовнішня і безпекова політика, Лісабонський договір.

Зважаючи на зростаючу роль ЄС у світових політичних процесах, євроспільнота активізує свої зусилля у напрямі підвищення ефективності механізмів зовнішньополітичного впливу, які б, з одного боку, якнайкраще відповідали потенціалу держав-учасниць ЄС, а з іншого, співвідносилися із системними характеристиками міжнародного середовища. Одним із таких інструментів Євросоюз розглядає міжнародні санкції, або обмежувальні інструменти реалізації національних інтересів.

Вивчення європейської політики санкцій актуалізується з таких причин:

по-перше, усвідомлюючи, що для ЄС санкції є одним із найбільш жорстких інструментів міжнародного впливу, аналіз епізодів в їх використанні дозволяє з'ясувати ієрархію зовнішньополітичних пріоритетів країн-членів;

по-друге, санкційна політика ЄС нівелює доволі розповсюджену серед науковців думку про те, що Євросоюз здатний ефективно застосовувати лише стимулюючі зовнішньополітичні механізми, у той час як потенціал використання примусової дипломатії є обмеженим через політичні розбіжності країн-учасниць у цьому питанні [1];

по-третє, процес прийняття зовнішньополітичного рішення щодо накладання міжнародних санкцій розкриває ступінь політичної солідарності держав-членів ЄС, а з цим дозволяє оцінити ефективність спільної європейської зовнішньої політики та інтеграційних процесів у цілому;

по-четверте, важливість звернення до окресленої проблематики у вітчизняній зумовлюється стратегічним європейським геополітичним вибором України, а також й тим, що в умовах глобалізації світової політики, посилення економічної взаємозалежності держав відбувається закономірне переструктурування ієрархії критеріїв могутності країн з військово-стратегічних до фінансово-економічних. Виходячи з цього політика санкцій стає невід'ємним атрибутом відстоювання інтересів і пріоритетів Європейського Союзу на світовій сцені.

Важливість дослідження міжнародних санкцій ЄС як політичного інструменту впливу пояснюється й відсутністю на ниві вітчизняної науки фундаментальних узагальнюючих праць з проблеми, окремі аспекти якої висвітлюються у роботах таких провідних вчених України, як В. Копійки, В. Крушинського, В. Манжолі, В. Матвієнка, Т. Шинкаренка. Деякі правові аспекти питання аналізуються у працях В. Муравйова, О. Шпакович. Тож, розглянемо становлення інституційного механізму з реалізації політики санкцій у системі ЄС.

У науковому середовищі існує у цілому консенсус з приводу того, що санкційна політика країн ЄС у своєму історичному розвитку пройшла два головні етапи: біполярний та постбіполярний, що знаменувало трансформацію й доктрини її реалізації від «родезійської» до «мальвінської» [2].

Однак, ключовим питанням при дослідженні європейської політики санкцій стає те,

що у експертів і донині немає єдиної точки зору з приводу того, яка саме подія почала її відлік. Так, наприклад, Р. Гінзберг стверджує, що європейська практика застосування санкцій як механізму зовнішньополітичного впливу бере свій початок з 1957 р. (ст. 297) із підписання Римської угоди та утворення Європейського Співтовариства. Свою позицію науковець конкретизує й тим, що ст. 57 (296) даного документу визначає, що «будь-яка країна-учасниця може застосовувати такі заходи, які вважатиме за необхідні для захисту докорінних інтересів своєї безпеки, що пов'язані із виробництвом чи торгівлею зброї, амуніції та воєнних матеріалів» [3]. Його точку зору поділяють також Є. Братанова, Ж. Девіс, К. Фітерстоун, додаючи, що на підставі даної статті у 1958 р. країни Співтовариства вперше узгодили список товарів, на які накладалися обмеження у поставках до третіх держав [4].

Зі свого боку, А. В. де Вре та Х. Хазельзет схиляються до 1970 р., адже саме тоді 27 жовтня держави-учасниці ЄЕС сформували міждержавний механізм координації їх зовнішньої політики – систему Європейського політичного співробітництва (ЄПС), якому у подальшому було надано інституційний і зобов'язуючий характер ст. 30 Єдиного Європейського Акту. І незважаючи на те, що ЄПС прямо не передбачалася спільна діяльність з реалізації санкційних заходів, тим більше, що безпекові питання залишалися у компетенції національної держави, вона започаткувала дипломатичну практику узгодженого здійснення санкційних резолюцій РБ ООН країнами-учасницями Співтовариства [5]. З точки зору Л. Тсукаліса, практика застосування санкцій в рамках ЄПС диктувалась необхідністю набуття політичного впливу Співтовариством пропорційного сумарному економічному потенціалу держав-членів [6]. До недоліків ЄПС експерти відносять те, що у рамках ЄПС не передбачалося створення механізмів для контролю над імплементацією санкційних заходів, а також і відсутність політичної платформи для автономізації європейської політики санкцій від системи ООН [7].

Цікавим виявився той факт, що проблема санкцій ставала розз'єднуючим фактором в європейській зовнішній політиці. Як зазнача-

ють Р. Омонд, Дж. Хенлон найбільші протиріччя мали місце у 1965 і 1977 рр. між Великобританією (відносно ПАР), Бельгією та Францією при обговоренні пакету санкцій щодо Південної Родезії і ПАР [8]. Разом із тим, необхідно констатувати, що Лондон і Париж були єдині у тому, що фінансово-економічні важелі зовнішньополітичного впливу мають свої переваги у використанні і відстоювали ідею удосконалення процесу застосування санкційних заходів Європейським Співтовариством. Які ж чинники сприяли укоріненню санкційних заходів в європейській дипломатії?

У період «холодної війни» санкційну політику європейських держав визначали два фактори: 1) специфіка міжнародного середовища, зокрема біполярність і партнерство із США; 2) розгортання національно-визвольних рухів у колишніх колоніях Бельгії, Великої Британії, Нідерландів і Франції.

Національно-визвольний рух у колоніях, що активізувався із завершенням Другої світової війни, значно підривав позиції колишніх могутніх метрополій на міжнародній арені. Більше того, останні втрачали не тільки сфери впливу, а й багаті природними та людськими ресурсами території і це на ґрунті загострення конкуренції за енергоресурси. Тому уряди європейських потуг намагалися застосовувати будь-які важелі стримування деколонізації з метою зберегти в фарватері власної політики колишні землі, або, принаймні, адаптувати економіку своїх держав до цих дестабілізуючих обставин.

Однак, в умовах біполярності важко було діяти «традиційними» засобами, насамперед, військовою інтервенцією, адже на захист об'єкту інтересів колишньої метрополії ставала одна з наддержав, які підтримували процеси деколонізації у світі. Суецька криза 1956 р. стала яскравим прикладом складності нового порядку, Великобританія втратила підтримку найближчого союзника – США – у власній кампанії і разом з Францією та Ізраїлем зазнала осуду з боку СРСР і міжнародної спільноти [9].

Інноваційним підходом Європейського Співтовариства у даному контексті можна вважати прив'язку застосування санкційних заходів до такого інструменту, як «політична обумовленість» при розбудові відносин з

країнами третього світу [10]. К. Сміт пояснює дію даного механізму так: політична обумовленість «передбачає підпорядкованість відносин з державою, міжнародною організацією, або передбачуваної вигоди для третьої держави (наприклад, допомога, торгівля концесіями, угода про співпрацю, посилені політичні контакти, або членство в міжнародній організації), виконанню політичних умов, пов'язаних із захистом прав людини та підтримкою демократії [11].

Вперше даний принцип знайшов своє евентуальне вираження у підписаній 20 липня 1963 р. Конвенції Яунде (Камерун), що закріплювала асоційоване членство в Європейському Економічному Співтоваристві впродовж 5 років сімнадцятиох африканських країн і Мадагаскару (Associated African States and Madagascar, AASM). Ідея «асоціації» із колишніми колоніями, що мала на увазі надання торговельних концесій і сприяння розвитку була формалізована і в II Конвенції, підписаній в Яунде в 1969 р. між Асоціацією африканських держав (в основному колишні французькі й бельгійські колонії) та ЄЕС.

Конвенція Яунде після вступу Великобританії в ЄЕС була замінена Ломейською конвенцією 1975 р. З її підписанням політика Співтовариства охоплювала вже 46 країн Африки, Карибського й Тихоокеанського басейнів (звідси аббревіатура АКТ). З 1975 р. і до ухвали Договору Котону Ломейські конвенції уклалися на п'ять років з країнами, що розвиваються і передбачали для них: надання торговельних пільг, вільний доступ сільськогосподарських товарів на ринки держав-членів Співтовариства, економічну допомогу країнам, що розвиваються, включаючи програму СТАВ-ЕХ/СТАБЕКС (стабілізація доходів від експорту країн, що розвиваються) і SYSMIN/SICMIN (система фінансової допомоги гірничодобувній промисловості країн АКТ), надання допомоги у забезпеченні «продовольчої безпеки» країн АКТ, виділення державам АКТ фінансової допомоги на реалізацію програм у сфері охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я, боротьби зі стихійними лихами [12].

Підписання даних конвенцій стало першим кроком у розбудові політики санкцій ЄС проти третіх держав, адже в Ломейських кон-

венціях було закладено механізм згортання співробітництва (часткового/повного) з країнами АКТ у разі серйозних порушень прав людини або недотримання демократичних принципів розвитку.

Загострення дискусій навколо проблеми санкцій в європейських країнах спостерігалося після того, як США виступили з вимогою до Європейського Співтовариства приєднатися до санкційної політики проти Лівії у 1978 р. та Ірану у 1979 р. У результаті переговорів країнам-членам вдалося лише прийняти резолюцію, в якій засуджувалося захоплення заручників у Тегерані, проте спільного рішення по санкціям так і не було прийнято. Така ситуація пояснювалася тим, що держави-члени при обговоренні пакету санкцій проти Лівії та Ірану посилались на положення ст. 224 Договору про заснування Європейського Співтовариства, якою прямо дозволялось країнам-учасникам відхилятися від загальної зовнішньоторговельної політики з метою дотримання інших міжнародних зобов'язань. Тож, питання підтримки політики ембарго США з боку європейських держав, за відсутності зобов'язуючих документів по санкціям, було поставлено у пряму залежність від партикулярних національних інтересів держав-членів Європейського Співтовариства. Даний підхід до реалізації політики санкцій національними державами-учасниками Співтовариства у подальшому в академічних колах отримав назву «родезійська доктрина» [13].

Чергова спроба переоцінки Європейським Співтовариством механізму із реалізації санкційної політики пов'язується із підписанням Лондонської доповіді 13 жовтня 1981 р. Лондонська доповідь 1981 р. упорядкувала інституційний механізм реагування Європейського Співтовариства на міжнародні кризи через екстрене скликання Політичного комітету чи міністрів держав-учасниць у 48-годинний термін (п. 13) [14]. Утворена платформа була взята на озброєння вже два місяці потому при обговоренні першого пакету міжнародних санкцій проти Радянського Союзу у відповідь на події у Польщі, а у 1982 р. дозволила вчасно зреагувати на агресію Аргентини і запровадити проти неї ембарго на поставки озброєнь.

Заснування ЄС СЗБП Маастрихтським договором 1993 р. дозволило зміцнити колективні зусилля країн-членів при реалізації санкційних заходів. Правовою основою втілення нової дипломатичної практики застосування санкцій стали положення ст. 301 Договору про заснування Європейського Співтовариства (колишня ст. 228 а), де зазначається: «Якщо у спільних позиціях чи в спільних діях, прийнятих згідно з положеннями Договору про Європейський Союз про СЗБП, передбачені кроки з боку Співтовариства щодо розриву чи обмеження, повністю або частково, економічних відносин з однією чи більше третіми країнами, Рада вживає необхідних нагальних заходів. Рада діє на підставі рішення, прийнятого кваліфікованою більшістю і на пропозицію від Комісії» [15].

ЄС, наслідуючи практику РБ ООН щодо застосування санкцій для міжнародного регулювання, у межах СЗБП значно розширив перелік умов до їх застосування, адже відповідно до ст. 39 Статуту ООН міжнародні санкції можуть накладатися лише у разі виникнення загрози миру, порушення миру чи здійснення акту агресії, у той час як санкції ЄС можуть застосуватися для захисту прав людини, підтримки демократії, стимулювання ринкових перетворень у країнах третього світу, захисту інтересів європейського бізнесу тощо [16]. На думку, А. В. де Вре та Х. Хазельзета, ключовими факторами, що спонукали ЄС до розробки власного механізму політики санкцій стали: по-перше, прагнення уникнути ризику відмінної реалізації санкційних заходів державами-членами, що могло б негативно відбитися на функціонуванні Європейського Союзу; по-друге, міжнародні санкції набагато швидше впроваджуються у життя і є ефективнішими, якщо вони узгоджені всіма членами ЄС, регламентуються наднаціональним європейським законодавством [17]. Як зазначає Й. Кройтц, держави-члени ЄС прагнули мінімізувати загрозу варіативного політичного тлумачення санкційних заходів для підвищення їх ефективності [18].

У 1993 р. з перетворенням санкцій (обмежувальних заходів) в інструмент СЗБП ЄС, контроль за виконанням рішень по санкційній політиці переходив у компетенцію Європей-

ської Комісії, за винятком випадків з ембарго на поставки озброєнь та обмежень на пересування, що залишилися під контролем суверенних країн, що у подальшому було закріплено й Ніццьким договором. Така передача повноважень Європейській Комісії відбулась на основі ст. 27 Договору про заснування ЄС, що визначає дану структуру як головний виконавчий орган ЄС, що стосується питань реалізації СЗБП [19]. Тож, Генеральний директорат Європейської Комісії з питань зовнішніх зносин отримав такі функції у царині здійснення санкційних заходів: координація діяльності Комісії з іншими європейськими інститутами при реалізації міжнародних санкцій у рамках СЗБП; підготовка необхідних нормативних документів відповідно до Договору про заснування ЄС; підготовка для Європейської Комісії документів з реалізації Директив Ради ЄС по застосуванню санкцій; проведення моніторингу за виконанням державами-членами рішень Ради ЄС по санкційним заходам. До того ж, Європейська Комісія зобов'язувалася на своєму офіційному сайті розмішувати інформацію щодо здійснюваних ЄС санкційних заходів як інструменту СЗБП, проводити оновлення матеріалу відповідно до поточної ситуації. При цьому слід вказати, що реалізація економічних санкцій ЄС частково входила й до обов'язків Генерального директорату з питань торгівлі, наприклад у рамках Кімберлійського процесу (міжнародна ініціативна робоча група, що бореться з обігом необроблених алмазів з конфліктних регіонів, що є основним інструментом фінансування учасників конфлікту). До компетенції Європейської Комісії було віднесено й інформування громадян та установи Євросоюзу відносно здійснюваних організацією фінансових санкцій.

В перші роки ведення європейської СЗБП економічні і фінансові санкції, ухвалені на її базі, здійснювалися виходячи із принципу «спільних зовнішньополітичних інтересів». Єдиний виняток становили санкційні заходи проти Китаю, прийняті ще у 1989 р. [20].

У другій половині 1990-х рр. під впливом міжнародних реалій, а особливо у світлі подій на Балканах ЄС піддав переоцінці механізм застосування санкційних заходів. Аналізуючи досвід своєї політики санкцій у вирішенні

Балканської кризи та Близькосхідного урегулювання, країни ЄС дійшли висновку, що навіть при досягненні політичного консенсусу, санкційні заходи виявилися недостатньо ефективними через непрозору процедуру прийняття рішень, що затягувало його реалізацію Єврокомісією, а також через вкрай важкі гуманітарні наслідки їх застосування. Останнє підштовхнуло держави ЄС відмовитися від запровадження всеохоплюючих санкцій і приступити до розробки концепції так званих «цільових санкцій».

Крім того, за висновками Європейської Комісії, лише застосування фінансових та економічних санкцій ЄС могло бути визнане як оптимальне та достатньо ефективне, вони спроможні «досягнути цілі швидко і однозначно» [21].

У відповідь на критичні умовиводи Європейської Комісії в червні 1998 р. Євросоюз прийняв Кодекс поведінки ЄС щодо експорту зброї, в якому викладалося вісім критеріїв, згідно з якими держави ЄС ухвалюють рішення про експорт зброї чи навпаки приймають рішення про його заборону/обмеження. Серед них називались такі: 1) дотримання міжнародних зобов'язань державами-членами, у тому числі у рамках політики ембарго ООН, ОБСЄ, договорів з нерозповсюдження ЗМЗ; 2) повага до прав людини з боку держави призначення; 3) внутрішня ситуація в державі призначення, наявність в ній конфліктів, у тому числі збройних. Як вказувалося в документі: «Держави-члени заборонятимуть експорт, який провокуватиме чи продовжуватиме збройні конфлікти або нарощуватиме існуючу напругу» [22]; 4) збереження регіонального миру, безпеки і стабільності. Держави-члени здійснюватимуть ембарго у разі наявності загрози використання експортованих озброєнь проти держави чи агресивного зазіхання на територію іншої країни. У випадку встановлення цього виклику, держави-члени братимуть до уваги такі обставини: наявність чи ймовірність виникнення збройного конфлікту між реципієнтом та іншою країною; територіальні претензії проти сусідньої держави, які реципієнт у минулому прагнув задовольнити силовим способом; ризик використання реципієнтом озброєнь у цілях, інших від зміцнення його національної безпеки та

оборони; ймовірність використання озброєнь у ворожих для регіональної стабільності цілей; 5) національна безпека держав-членів і країн, що входять у зону їх відповідальності, так само як дружніх держав і союзників. Даний критерій означає, що при ухваленні рішення про обмеження/заборону поставок озброєнь ЄС враховуватиме: потенційний вплив передбачуваного експорту на інтереси у сфері безпеки та оборони держав-членів, дружніх та союзних країн; небезпеку використання експортованої зброї проти збройних сил держав-членів, дружніх держав та союзників; ризик створення аналогів чи нецільових поставок технологій; 6) поведінка держави-покупця озброєнь в питанні поваги до міжнародного співтовариства, її ставлення до тероризму, природи формування альянсів і поваги до міжнародних зобов'язань. Даний критерій має на увазі, що держави-члени враховуватимуть: чи реципієнт підтримує, сприяє тероризму, організованій злочинності; чи використовує держава-покупець зброю при врегулюванні конфліктів, у тому числі міжнародних; дотримання державою-покупцем режимів нерозповсюдження ЗМЗ, контролю за озброєнням і роззброєнням; 7) ймовірний ризик небажаної передачі покупцем озброєнь, його реекспорту. Це означає, що держави-члени оцінюватимуть: оборонні і безпекові інтереси держави-реципієнта, включаючи її залучення до миротворчої діяльності ООН; технічні можливості покупця використовувати військово обладнання; потенціал держави-покупця здійснювати ефективний контроль за експортом озброєнь; небезпеку передачі озброєнь терористичним організаціям; 8) узгодженість експорту озброєнь з рівнем технічного та економічного розвитку держави-реципієнта, звертаючи увагу на той факт, що її потреби в безпековій та оборонній сферах не повинні задовольнятися за рахунок нагальних соціально-економічних і гуманітарних потреб [23].

Набуття чинності Маастрихтського договору ознаменувало перегляд засад політики санкцій ЄС по відношенню до третіх країн. Так, 23 червня 2000 р. Договір Котону замінив Ломейські угоди (1975 р., 1980 р., 1984 р., 1989 р.), що визначали засади санкційної політики

держав ЄЕС відносно країн АКТ. В свою чергу, дія санкційного механізму ЄС по відношенню до держав АКТ ґрунтується на принципі обумовленості економічних відносин, надання допомоги політичним розвитком, що закріплено ст. 2, 8, 9, 95 і 96 Договору Котону [24].

Імплементация санкційних заходів здійснюється Європейським фондом розвитку (ЄФР), а також через функціонування таких механізмів, які у рамках Договору Котону фінансуються ЄФР: інструменту співпраці в області розвитку, інструменту стабільності, європейського інструменту з демократії і прав людини, інструменту з надання гуманітарної допомоги. ЄФР, через який Європейський Союз фінансує програми у рамках Договору Котону, поповнюється не через бюджет ЄС, а безпосередньо державами-учасницями [25].

Варто вказати, що механізм підтримки демократії у світі, забезпечення поваги основних прав і свобод громадян, верховенства права через санкційну політику закладений в різноманітних європейських інструментах партнерства і сусідства. Наприклад, укладання угод з економічного партнерства для груп регіональних держав АКТ (програма ЕРА, більш відома як ініціатива «Все, окрім зброї») також підпорядковується цілям СЗБП ЄС у сфері підтримки демократії та забезпечення прав людини. У рамках розвитку партнерства Європейського Союзу з найбільш біднішими країнами світу з 2007 р. запущено механізм надання Централізованої системи преференцій (ЦСП), що також встановлює тісний зв'язок між становищем по правам людини та отриманням/або скасуванням фінансової підтримки з боку ЄС [26].

Інструмент співпраці в області розвитку (DCI), що є рамковим документом, котрий визначає умови надання допомоги з боку Євросоюзу країнам Південної Африки і державам, що розвиваються поза Договору Котону та Інструменту європейського сусідства і партнерства за п'ятьма цільовими програмами: безпека продуктів харчування; охорона навколишнього середовища і стійкий розвиток природних ресурсів, включаючи енергетику; міграційна політика; інвестиції в людські ресурси; підтримка місцевого самоврядування і неурядових організацій в процесах розвитку у

декларативній частині вказує на те, що «політичне середовище, яке гарантує мир і стабільність, повагу прав людини, основні свободи, демократичні принципи, верховенство права, належне врядування» є обов'язковою умовою розвитку довгострокового партнерства» [27] з ЄС, отримання від нього допомоги.

На політику санкцій ЄС, особливо у контексті підвищення її ефективності, наприкінці 1990-х на початку 2000-х рр. вплинули підсумки міжнародних конференцій, присвячених реформуванню інституту санкцій ООН, а також перегляду односторонньої санкційної політики, насамперед, Сполучених Штатів. Такими зустрічами стали Інтерлакенський (1998/1999 рр.), Бонн-Берлінський (1999/2000 рр.) та Стокгольмський (2003 р.) процеси. Результати роботи даних міжнародних конференцій націлили європейську спільноту на реформування санкційного механізму Євросоюзу за трьома напрямками: по-перше, розробку політичної концепції реалізації санкційних заходів у системі ЄС; по-друге, визначення структур, відповідальних за формування і реалізацію санкційної політики, чітке встановлення і розподіл їх повноважень; по-третє, створення інституту моніторингу і планування при здійсненні санкційних заходів ЄС [28].

Отже, враховуючи результати роботи трьох міжнародних процесів з удосконалення санкційної політики 8 грудня 2003 р. Рада ЄС представила «Рекомендації із застосування санкцій» [29], документ на базі якого ЄС сформував єдиний список цільових країн, проти яких застосовувалась політика санкцій та розмістив його на своєму офіційному сайті у березні 2004 р. «Рекомендації із застосування санкцій» 2003 р. вказували, що Європейський Союз реалізовуватиме санкційну політику виходячи із цілей СЗБП, перерахованих в ст. 11 Договору про ЄС.

У Лісабонському договорі, який вніс корективи у низку засновницьких документів ЄС, положення ст. 301 Договору про заснування Європейського Співтовариства було відбито в ст. 215, в якій йдеться: 1. «Якщо рішення, прийняте відповідно до глави 2 розділу V Договору про Європейський Союз, яке передбачає переривання або скорочення, часткове або

повне, економічних і фінансових відносин з однією або кількома третіми країнами, Рада, діючи кваліфікованою більшістю, за спільною пропозицією Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики і політики безпеки та Комісії, ухвалює необхідні заходи. Вона інформує Європейський парламент з цього приводу. 2. Якщо рішення приймається відповідно до глави 2 розділу V Договору про Європейський Союз, Рада може ухвалити санкційні заходи за процедурою, описаною в пункті 1, проти юридичних осіб, груп або недержавних суб'єктів. 3. Акти, ухвалені із посиланням на дану статтю, включають необхідні положення про правові гарантії» [30].

Лісабонський документ скорегував інституційний механізм ЄС з реалізації санкційної політики, що пов'язано, насамперед, із структурними змінами здійснення СЗБП Європейського Союзу. Так, основною інституцією ЄС, що відповідає за реалізацію СЗБП, а значить і такого її інструменту як міжнародні санкції, є Рада ЄС, або Рада Міністрів. Відповідно до змін, внесених Лісабонським договором, Рада ЄС сприяє узгодженості зовнішніх політик Європейського Союзу стосовно їх відповідності загальним цілям зовнішньої політики та організовує СЗБП на базі загальних настанов та стратегічних напрямів, визначених Європейською Радою. Відповідно до нових змін створюється Рада із зовнішніх відносин, що забезпечує єдність, ефективність і послідовність дій ЄС у сфері СЗБП, котра на такій підставі набуває повноважень в реалізації санкційної політики Євросоюзу.

Список використаних джерел

1. Kreutz J. *Hard Measures by a Soft Power? Sanctions Policy of EU 1981–2004* / J. Kreutz. — Bonn : Bonn Center for Conversion, 2005. — P. 9.
2. Portela C. *EU Sanctions and Foreign Policy. When and why do they work?* / C. Portela. — London : Routledge, 2010. — 206 p.
3. Ginsberg R. *The EU in International Politics: Baptism by Fire* / R. Ginsberg. — Lanham : Littlefield, 2001. — P. 49.
4. Ibid.
5. Wallensteen P., Staibano C. *International Sanctions: Lessons from the 1990s* / A. De Vries, H. Hazelzet (ed.). — New York : Frank Cass, 2005. — P. 96.
6. Tsoukalis L. *Looking into the Crystal Ball in L Tsoukalis (ed.), The European Community, Past, Present and Future.* Oxford : Blackwell, 1983. — PP. 229–235.
7. Paasavirta E., Rosas A. *Sanctions, Countermeasures and Related Actions in the External Relations of the*

- EU: a Search for Legal Frameworks* / E. Paasavirta, A. Rosas: The Hague, 2002. — P. 57.
8. Hanlon J., Omond R. *The Sanctions Handbook* / J. Hanlon, R. Omond. — Harmondsworth: Penguin Books, 1987. — 231 p.
  9. Седляр Ю. Санкції у зовнішній політиці Великобританії / Ю. Седляр // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 149. — Вип. 137. Серія: Політологія. — Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 127.
  10. Portela C. *EU Sanctions and Foreign Policy. When and why do they work?* / C. Portela. — London: Routledge, 2010. — PP. 25–26.
  11. Smith K. *The Use of Political Conditionality in the EU's Relations with Third Countries: How Effective?* / K. Smith // SPS Working Paper. — 1997. — № 7. — San Domenico di Fiesole: EUI. — PP. 1–37.
  12. Portela C. *EU Sanctions and Foreign Policy. When and why do they work?* / C. Portela. — London: Routledge, 2010. — PP. 25–27.
  13. Ibid. — P. 23
  14. Report on European Political Cooperation. — 1981. — 13 October [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.cvce.eu/content/publication/2002/1/18/869a63a6-4c28-4e42-8c41-efd2415cd7dc/publishable_en.pdf.
  15. Договір про заснування Європейського Співтовариства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eu-directory.ru/index.php?act=show&doc_id=1&id=74.
  16. Wallensteen P., Staibano C. *International Sanctions: Lessons from the 1990s* / A. De Vries, H. Hazelzet (ed.). — New York: Frank Cass, 2005. — P. 96.
  17. Ibid. — P. 98.
  18. Kreutz J. *Hard Measures by a Soft Power? Sanctions Policy of EU 1981–2004* / J. Kreutz. — Bonn: Bonn Center for Conversion, 2005. — PP. 11–12.
  19. Європейський Союз: Консолідовані договори. Договір про Європейський Союз [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/06_consult_uk.pdf.
  20. Седляр Ю. Імперативи санкційної політики ЄС щодо Китаю // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні: Матеріали всеукраїнської наукової конференції / Ю. Седляр ; Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара. — Дніпропетровськ : ТОВ Інновація, 2011. — С. 251–255.
  21. Commission of the European Communities, Commission Communication on Conflict Prevention. — Brussels. 2000. — 11 April.
  22. Council of the European Union, EU Code of Conduct on Arms Exports. — Brussels. — 1998. - 8 June. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/08675r2en8.pdf>.
  23. Ibid.
  24. L'accord de Cotonou, Cotonou, 23 juin, 2000 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.acp.int/fr/cotonou.htm.
  25. Партнерство ЄС/ООН по гендерному рівенству в целях демократии и мира / ЕС/UN Partnership on Gender Equality for Development and Peace. — С. 10.
  26. Crozet M. *La fin des accords de Lome* / M. Crozet // *Afrique contemporaine.* — 2000. — 1er trimestre. — № 193. — P. 95.
  27. Партнерство ЄС/ООН по гендерному рівенству в целях демократии и мира / ЕС/UN Partnership on Gender Equality for Development and Peace. — С. 3.

28. Wallensteen P., Staibano C. International Sanctions: Lessons from the 1990s / A. De Vries, H. Hazelzet (ed.). — New York: Frank Cass, 2005. — P. 95.
29. Council of the EU. Guidelines on Implementation and Evolution of Restrictive Measures (Sanctions) in the Framework of the EU Common Foreign and Security Policy 15579/03 / 8 December 2003 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/03/st15/st15579.en03.pdf>.
30. Portela C. EU Sanctions and Foreign Policy. When and why do they work? / C. Portela. — London: Routledge, 2010. — P. 25.

YULIJA SEDLIAR

Mykolaiv

THE FORMATION OF THE EU SANCTIONS INSTITUTIONS (1945–2009)

Institutions of the European Union (EU), authorized to define and implement international sanctions under the Common Foreign and Security Policy (CFSP), are highlighted; it's determined that the EU sanctions institutions, responsible for sanctions provision, are outlined in the constitutional documents of the EU. Above all, it's underscored that the EU institutions' reforming under the Lisbon Treaty did not have essential effect on the decision-making process tackling the EU sanctions policy and its efficiency.

Key words: sanctions policy, institutions of the EU, Common Foreign and Security Policy, Lisbon Treaty.

ЮЛИЯ СЕДЛЯР

г. Николаев

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОННОГО МЕХАНИЗМА ЕС ПО РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ САНКЦИЙ (1945–2009 гг.)

Охарактеризованы институты Европейского Союза (ЕС) по реализации международных санкций как инструмента общей внешней политики и политики безопасности ЕС; установлено, что институты ЕС, обеспечивающие реализацию санкций, определены в официальных документах ЕС. Подчеркивается, что реформирование институтов ЕС в соответствии с Лиссабонским договором существенно не повлияло на процесс принятия решений по политике санкций организации.

Ключевые слова: политика санкций, институты ЕС, общая внешняя политика и политика безопасности, Лиссабонский договор.

Стаття надійшла до редколегії 22.11.2016

Розділ 3

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 282(477)«19»

ОЛЬГА БАКОВЕЦЬКА

м. Миколаїв

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII–XIX СТОЛІТЬ: ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розкрито наявність і характер наукових праць дореволюційного періоду з історії Римо-католицької церкви кінця XVIII–XIX століть.

Ключові слова: Римо-католицька церква, міжконфесійні відносини, конфесія, історіографія.

Окремі питання історії української Римо-католицької церкви після розчленування Речі Посполитої, проблеми міжконфесійних відносин, ставлення влади до Католицької церкви почали цікавити істориків ще в XIX столітті. Більша частина досліджень прийшла на другу половину XIX – початок XX століття.

Дореволюційна історіографія спиралася на відому формулу графа С. С. Уварова «православ'є, самодержавство, народність». Монографії, написані в цей період, характеризуються зверненням переважно до проблем внутрішньоцерковного життя. Найбільша увага приділялась історії розвитку Православної церкви. Римо-католицька церква якщо і була предметом уваги дореволюційних істориків, то, в основному, як ідеологічний опонент – досліджувались витоки міжконфесійного конфлікту, розбіжності в канонах Католицької і Православної церкви, а також у світогляді католицької і православної громад. На історіографію проблеми в даний період також вплинуло ставлення влади до польського населення, яке, після розділів Речі Посполитої, опинилось у межах імперії і сприймалося самодержавством досить вороже. Саме в цей період в історичній літературі з'явився термін «розполячення католицизму». Серед робіт даного спрямування можна назвати дослідження Ф. Кітченко [1], О. Іванцова-Платонова [2], Д. Чихачева [3].

Варто відмітити, що в працях дореволюційних дослідників розглядались окремі сюжети громадсько-політичної діяльності Римо-католицької та Греко-католицької церкви, історії ордену єзуїтів, історії католицизму в Південно-Західному і Західному краї, відносини російської влади з Папою Римським і ставлення самодержавства до католицизму, але, як правило, інформація дослідниками подавалась тенденційно, в руслі тодішнього офіціозу. Це, зокрема, монографії В. Мілютіна [4], Ф. Терновського [5], М. Кояловича [6], Д. Толстого [7], Є. Смірнова [8], М. Красножона [9; 10], О. Перлінга [11], Я. Яроцького [12]. Головна ідея всіх наведених досліджень полягала в тому, що католики постійно пригнічували православне населення, яке мусило з цим боротися. Відповідно, через прозелітизм Католицької церкви, її особливу агресивність, встановлення нормальних відносин із нею виявлялось неможливим. Саме це слугувало виправданням для правлячого режиму, який ставився до конфесії набагато суворіше, ніж до інших іновірців імперії. Незважаючи на певну конфесійну заангажованість наведених церковно-історичних досліджень, вони становлять наукову цінність через наявність у них конкретного фактичного матеріалу.

У визначений період з'являється ряд досліджень, присвячених проблемам церковного

права і відносинам влади з іновірцями у правовій площині. При написанні досліджень Я. Кантрович [13], Д. Цветаєв [14; 15], М. Суворов [16], С. Мельгунов [17] використовували наявну законодавчу базу імперії з цього питання і на її основі проводили аналіз статусу представників окремих етнорелігійних груп у межах держави. Увага приділялась також і католикам імперії, які мали особливий правовий статус не тільки в порівнянні з Православною церквою, але й з іншими групами іновірців. Незважаючи на явні утиски, закріплені на рівні законодавства, дослідники вважали, що саме для Росії подібний стан речей був природним, і фактично підтримували заходи самодержавства, направлені на посилення обмежень громадянських прав даної групи населення. В той же час, із початком ХХ століття, оцінка законодавства для іновірців починає змінюватися. У 1906 році С. Мельгунов писав: «І тільки одна Росія до сих пір стояла на середньовічній точці зору поліцейської опіки держави над релігійним життям громадян, насильницькою охороною недоторканності пануючого віровчення, ігнорування інших релігій і, нарешті, навіть насильницького викорінення відомих релігійних світоглядів. Тепер необхідно зробити рішучий крок до викорінення цього гніту і встановленню релігійної свободи» [17, 160].

Після вигнання єзуїтів з Росії у 1820 році, кілька десятиліть потому почали з'являтися дослідження, присвячені історії ордену в імперії. Більшість досліджень прийшла на другу половину ХІХ – початок ХХ століття. В роботах Д. Толстого [18], М. Морошкіна [19], А. Дем'яновича [20], А. Скоропадської [21], О. Ільїна [22], М. Карєєва [23], О. Сапунова [24], Г. Писаревського [25; 26], висвітлювалися питання появи єзуїтів в імперії, їх діяльність, особливості ідеології, взаємовідносини з владою і причини їх покровительства з боку самодержавства, також пояснювалися обставини заборони ордену на території Російської імперії. У всіх висновках дослідників є спільна ідея, згідно з якою орден є вкрай небезпечним для православ'я і держави в цілому. Тому, будь-які обмеження, заборона ордену і повне вигнання єзуїтів за межі Росії вважалось єдиним правильним рішенням, яке могла прийняти влада.

Також слід назвати дореволюційні праці, присвячені тогочасній історії Польщі. Проблема взаємовідносин із поляками-католиками завжди викликала особливе занепокоєння у самодержавства, що, безумовно, не могло не вплинути на дослідників тих часів. У цей період побачили світ роботи Л. Спичакова [27], С. Шолковича [28], Д. Брянцева [29], Ф. Вилежинського [30], П. Кулаковського [31], Г. Євреїнова [32], В. Єсінова [33], В. Студницького [34], Г. Писаревського [35; 36], Ш. Аскеназі [37], О. Погодіна [38]. Вони змальовують загальне історичне тло, на якому розгорталася громадсько-політична історія Римо-католицької церкви на Правобережній Україні. Також у дослідженнях зазначених авторів висвітлювалися проблеми тотожності понять «поляк» і «католик», рівень ворожості польського населення до Росії, а також і яку роль у цьому відігравала Католицька церква. Дослідники не відзначалися оригінальністю висновків і аргументовано намагалися довести, що єдиним дієвим методом прив'язати поляків до Росії може бути розповсюдження російської мови, освіти, друкарства, православ'я в «неблагонадійних» землях, а також переведення Католицької церкви у повне підпорядкування російській владі.

Частина дослідників дореволюційного періоду в своїх роботах приділяла увагу окремим аспектам діяльності Католицької церкви в Південно-Західному і Західному регіонах – землях з найбільшою кількістю вірян Католицької церкви. В роботах М. Грушевського [39], М. Костомарова [40], В. Антоновича [41], І. Франка [42], М. Симашкевича [43], М. Петрова [44], П. Батюшкова [45], Г. Кіпріановича [46], А. Веліцина [47], висвітлювались питання, пов'язані із розповсюдженням латинства в українських, білоруських, литовських землях, і методи боротьби із ним. На думку авторів, дієвим варіантом протидії окатоличенню місцевого населення могла стати підтримка місцевих національних рухів через їх злиття із православ'ям. Одним з прикладів досліджень даного спрямування може слугувати робота викладача Ровенського училища А. Попова «Римско-католический костюл, называемый каплицею, при Ровенском реальном училище в связи с польским вопросом в Юго-Западном

крає» [48]. В зв'язку з тим, що дослідження виконувалось на замовлення піклувальника Київського учбового округу А. Деревницького, воно є, до певної міри, заангажованим і не позбавленим загальноприйнятих в імперії ідеологічних міфологем. В той же час факти, наведені в книзі, відносно окремих представників Римо-католицької церкви і громади, їх участі в громадсько-політичних рухах, а також додатки до книги із реєстрами ректорів, ксьондзів, учнів і документами, що мають відношення до теми дослідження, є дуже цінними для історіографії питання.

Важливу роль у дослідженні історії Тираспольської єпархії відіграли єпископи дієцезії Й. Кесслер [49] і А. Церр [50], які в своїх роботах, на основі статистичних даних, заперечили розповсюджене в імперії, твердження про моноетнічність Католицької церкви, віряни якої, начебто, належали лише до однієї польської нації. На основі значного фактичного матеріалу вони довели, що католицька община складалася з представників багатьох етнічних груп, зокрема і титульної. В роботах порушувалось і болюче для Католицької церкви питання про русифікацію і опрацювання, яке здійснювалося шляхом утисків і гонінь на католицьку конфесію. При висвітленні даної проблеми автори, як представники Католицької церкви, не змогли відійти від надмірної емоційності в оцінках, що вплинуло на рівень об'єктивності досліджень. Окремі аспекти діяльності Католицької церкви в регіоні не порушувалися в дослідженнях узагалі, або отримали лише поверхове висвітлення. Зокрема це стосується питань освітньої, благодійної, культурницької діяльності місцевих настоятелів.

Значна увага питанням історії Римо-католицької церкви приділялась у тогочасній історичній періодиці. Це такі видання, як: «Киевская старина», «Христианское чтение», «Вестник Европы», «Богословский вестник» «Журнал Министерства народного просвещения», «Труды Киевской Духовной Академии». Протягом XIX – поч. XX ст. на сторінках видань опубліковані праці В. Храчевича [51], О. Лопухіна [52], О. Попова [53], О. Гожальчинського [54], М. Ястребова [55], О. Киреева [56], Т. Серединського [57], М. Кояловича [58], П. Жуковича [59]. У статтях вказаних авторів

розкривались питання взаємовідносин між папським престолом і російським самодержавством, а також проблеми міжконфесійних відносин і питань латинізації православного населення. Безумовно, дані дослідження не позбавлені тенденційності у ставленні до Римо-католицької церкви, що вплинуло на рівень об'єктивності подання матеріалу, авторських оцінок і висновків.

Окремо варто звернути увагу на польську історіографію XIX – початку XX століття, в якій не останнє місце займали питання історії Римо-католицької церкви в межах Польщі і Правобережної України. Серед монографій польських істориків необхідно виділити, в першу чергу, праці, присвячені загальній історії Польщі, в яких висвітлюються політичні події в регіоні включно до кінця XVIII століття – періоду поділів Речі Посполитої, що радикальним чином вплинуло на подальшу долю Римо-католицької церкви в українських землях, також опосередковано простежується роль Римо-католицької церкви в політичних процесах визначеного періоду. Це роботи М. Бобринського [60], Г. Бандтке [61], М. Балінського [62]. Необхідно зазначити, що автори цих робіт, відомі і впливові в наукових колах особи, враховували політичні обставини, в яких опинилась Польща з кінця XVIII століття, і, відповідно, їх погляд на події періоду розпаду країни, фактично позбавлений емоційності і відзначається нейтральністю в оцінках подій того часу.

Польські історики значну увагу приділяли питанню становлення і розвитку католицьких орденів на території Польщі та Правобережної України. Відомі свого часу дослідники Міхал Балінський та Тимотеуш Ліпінський, які залишили по собі значну наукову спадщину, підготували і випустили тритомне в чотирьох книгах історико-статистичне видання «Старожитна Польща» [63]. У роботі, на основі значної кількості джерел, історики дослідили історію появи і діяльність більшості домініканських осередків в українських землях, що входили до Польщі на момент її розчленування. Згодом ця робота стала базовою при дослідженні історії домініканського ордену в українських землях.

Значний внесок у розвиток історіографії Римо-католицької церкви зробили духовні

отці, які володіли необхідним рівнем освіти і невід'ємним прагненням підтримати своїми науковими дослідженнями католицьку общину в українських землях. У 20-х роках XIX століття вийшло третомне видання, присвячене історії Поділля, в авторстві ксьондза Вавжинця Марчинського [64]. Третій том цього масштабного видання, яке використовувалось місцевою владою як службовий довідник, В. Марчинський присвятив історії Римо-католицької церкви краю. Незважаючи на капітальність цієї праці та значну джерелознавчу базу, автор не зміг позбавитися суб'єктивістського підходу в оцінці ролі Римо-католицької церкви в розвитку краю. Ключова думка автора полягала в тому, що саме Римо-католицька церква стала для Поділля тим флагманом, який вивів ці землі зі скрути.

Особливе місце серед дослідників історії української Католицької церкви посідає польський історик, уродженець Волині, Я. Гіжицький, який працював під псевдонімами Волиняк, або Марек Годзава. Особливу увагу в своїх роботах він приділяв дослідженню монастирської освіти на Волині в осередках базиліан, кармелітів, тринітаріїв та опису монастирських осередків. Доробок Я. Гіжицького цінний тим, що дослідник зумів зібрати значну кількість джерел, працюючи в приватних та монастирських архівах. Серед його робіт варто згадати монографії «Тринітарії на Волині, Поділлі і Україні» [65] та «Кармеліти в Литві і на Русі» [66].

Питання релігійної освіти частково знайшли своє відображення в дослідженнях істориків К. Пуласького [67], О. Пшездзецького [68], Т. Стецького [69]. Головна думка, яка об'єднує ці роботи, полягала в тому, що єдиним варіантом прогресивного розвитку українського суспільства була і мала залишатися католицька система освіти – більш якісна і результативна. А для цього мало відбутися відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 року. В той же час, варто зауважити, що науковці максимально виважено висловлювали дані тези, намагаючись знайти шляхи порозуміння між поляками та українцями. Цінність указаних робіт полягає в тому, що на основі документальних матеріалів, які в більшості не дійшли до наших днів, дослідники по

крупицях відновили історію і стан місцевих католицьких навчальних закладів, описали місцеві костьоли, каплиці.

З 1885 року в Польщі починає працювати Римська експедиція, організована при Академії мистецтв. Метою цієї організації став пошук писемних джерел в архівах Ватикану, які до того часу були закритими для суспільства. В результаті проведеної роботи з'явився цілий напрям польської церковної історіографії з вираженою тенденцією до позитивістського осмислення історії. Серед представників Римської школи варто відзначити історика церкви і польського законодавства В. Абрагама, який у монографії «Створення, організація латинського костюлу на Русі» [70], звертає увагу на громадсько-політичну позицію католицького духовенства в українських землях та розкриває окремі аспекти діяльності конфесії. Дана робота є актуальною і донині, насамперед через те, що автор використав значний масив архівних документів, що зберігаються у Ватикані.

Дослідженням громадсько-політичної позиції католицького духовенства і вірян, а також міжконфесійними взаєминами займався польський історик Є. Старчевський. У книзі «Життя поляків на Україні» [71], він дійшов висновку, що російське самодержавство, яке ніколи не відрізнялося толерантним ставленням до Римо-католицької церкви, поступово, з кінця XIX століття, почало проявляти більше терпимості до представників латинського обряду, при цьому не забуваючи про певні обмеження в їх громадянських правах.

Привертає також увагу, не велика за обсягом, монографія Й. Бартошевича [72], присвячена польським земельним володінням в українських землях. Головна мета автора полягала в наведенні доказів, що польський етнос має в Україні глибокі економічні корені. Для цього Й. Бартошевич подає детальну статистичну картину національного та віросповідного складу населення на Київщині, Волині та Поділлі. Особливу зацікавленість викликають його підрахунки кількості католиків польської національності на території Правобережної України і частина їх нерухомого майна в порівнянні з представниками інших етнічних груп.

Отже, більшість істориків Російської імперії XIX століття в своїх дослідженнях не виходила за рамки офіційного політичного курсу, направлено на оправославлення всіх громадян держави, незалежно від їх конфесійних уподобань, з метою збереження, за будь-яку ціну, територіальної цілісності країни. В той же час, на початку XX століття, в зв'язку зі змінами політичної ситуації в імперії, думки дослідників уже не відзначалися одностайністю і все частіше в роботах можна простежити ідею відокремлення церкви від держави і надання релігійних свобод та рівних прав усім громадянам, незалежно від їхньої конфесійної приналежності. Також слід додати, що серед праць церковного напрямку у визначений період локальні дослідження з історії Римо-католицької церкви представлені лише поодинокими роботами. Переважна більшість дослідників зосереджувалась на узагальнюючих працях з історії конфесії, або розглядала її крізь призму політичної історії. В той же час, у дослідженнях польських істориків вказаного періоду, більш ретельно висвітлювались питання історії Римо-католицької церкви, зокрема на території Правобережної України. Це пов'язано, насамперед, з історичними традиціями і конфесійною приналежністю вчених. Безумовно, роботи не позбавлені емоційних оцінок, але в той же час, фактичний матеріал, що використовувався польськими дослідниками і частина якого втрачена для нас назавжди, має значну цінність для сучасних досліджень з історії української Католицької церкви. Напрями досліджень зарубіжної історіографії обмежувались, в основному, описом загальної історії Католицької церкви та її орденів. Цінність робіт даного спрямування полягає в реконструкції історії конфесії в цілому, що дозволяє зрозуміти загальні тенденції розвитку Католицької церкви, які впливали на життя її регіональних представництв в Україні.

Список використаних джерел

1. Китченко Ф. Иноверцы в Волынской губернии: извлечено из Вестника юго-западной и западной России / Ф. Китченко. — К. : [б.н.и.], 1863. — 22 с.
2. Иванцов-Платонов А. М. О римском католицизме и его отношениях к православию: Очерк истории вероучения, богослужения, внутреннего устройства Римско-Католической Церкви и ее отношения к православному Востоку. Ч. 2. Очерк истории папства и рассмотрение римского учения о папской власти / А. М. Иванцов-Платонов. — М. : О-во распротр. полезн. кн., 1870. — 262 с.

3. Чихачев Д. Н. Вопрос о распоряжении костела в прошлом и настоящем / Д. Н. Чихачев. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1913. — 112 с.
4. Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России / В. Милютин. — М. : Университетская типография, 1862. — 571 с.
5. Терновский Ф. А. Император Петр I в его отношениях к католицизму и протестантизму / Ф. А. Терновский. — К. : Киевская духовная академия, 1863. — 32 с.
6. Коялович М. П. Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к документам, объясняющим историю западнорусского края и его отношения к России и к Польше / М. П. Коялович. — СПб. : Тип. Праца, 1865. — 862 с.
7. Толстой Д. Римский католицизм в России: историческое исследование : в 2-х т. / Д. Толстой. — СПб. : Издание и типография В. Демакова, 1876. — Т. 1. — 537 с. — Т. 2. — 139 с.
8. Смирнов Е. И. История христианской церкви / Е. И. Смирнов. — М. : Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2007. — 768 с.
9. Красножен М. Иноверцы на Руси: Положение неправославных христиан в России / М. Красножен. — Т. I. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1900. — 205 с.
10. Красножен М. Отношения русской церковной и государственной власти к иноверцам / М. Красножен. — Юрьев: [б.н.и.], 1900. — 58 с.
11. Перлинг О. Россия и папский престол / О. Перлинг. — М. : Современные проблемы, 1912. — 452 с.
12. Яроцкий Я. Один из указов 1795 г. и жалобы униатского духовенства / Я. Яроцкий // Труды общества исследователей Волыни. — Житомир, 1915. — Т. 7. — С. 69—77.
13. Канторович Я. А. Законы о вере и веротерпимости с приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената / Я. А. Канторович. — СПб. : Типография Г. А. Бернштейна, 1899. — 291 с.
14. Цветаев Д. В. Из истории иностранных исповеданий в России в XVI–XVII / Д. В. Цветаев. — М. : Университетская типография, 1886. — 462 с.
15. Цветаев Д. В. Положение иноверия в России: историческое обозрение / Д. В. Цветаев. — Варшава: тип. Варшавского учебного округа, 1904. — 28 с.
16. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н. С. Суворов. — М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1908. — 348 с.
17. Мельгунов С. П. Церковь и государство в России / С. П. Мельгунов. — Кн. I. — М. : Т-во И. Д. Сытина, 1907. — 193 с.
18. Толстой Д. Об иезуитах в Москве и Петербурге. Исторический очерк / Д. Толстой. — СПб. : Тип. II-го отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1859. — 23 с.
19. Морошкин М. Иезуиты в России. С царствования Екатерины II-й и до нашего времени. В 2-х т. / свящ. М. Морошкин. — Т. 2. — СПб. : Тип. II-го отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1888. — 528 с.
20. Демьянович А. П. Иезуиты в Западной России (в 1569–1772 гг.) / А. П. Демьянович // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1871. — ноябрь. — С. 40—86; декабрь. — С. 40—231.
21. Скоропадская А. Граф Юлий Помпеевич Литта / А. Скоропадская. — СПб. : [б.н.и.], 1904. — 38 с.

22. Ильин А. Иезуиты и их влияние на историю человечества / А. Ильин. — М. : Изд. И. Д. Сытина, 1905. — 79 с.
23. Кареев Н. Polonica: Сборник статей по польским делам (1881—1905) / Н. Кареев. — СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1905. — 268 с.
24. Сапунов А. П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке / А. П. Сапунов. — Полоцк : Издатель Л. Ф. Данько, 1997. — 29 с.
25. Писаревский Г. Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России / Г. Г. Писаревский. — М. : МСНК, 2011. — 224 с.
26. Писаревский Г. Г. К истории иезуитов в России. Вероисповедный вопрос в колониях Поволжья 100 лет тому назад / Г. Г. Писаревский // Варшавские университетские известия. — 1912. — № 3. — С. 1—13.
27. Спичаков Л. А. Православие и римское католичество на западной окраине России / Л. А. Спичаков. — М. : О-во истории и древностей Рос. при Моск. ун-те, 1872. — 24 с.
28. Шолкович С. В. Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / С. В. Шолкович. — Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1887. — Вып. 2. — 493 с.
29. Брянцев П. Д. Состояния Польши под владычеством русских императоров после падения ее до 1830 года или до первого восстания поляков / П. Д. Брянцев. — Вильно : Тип. Вилен. прав. св-дух братства, 1895. — 51 с.
30. Вылежинский Ф. И. Император Николай и Польша в 1830 году / Ф. И. Вылежинский. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1905. — 172 с.
31. Кулаковский П. А. Поляки и вопрос об автономии Польши / П. А. Кулаковский. — СПб. : Тип. В. Д. Смирнова, 1906. — 24 с.
32. Евреинов Г. А. Автономия Царства Польского / Г. А. Евреинов. — СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. — 19 с.
33. Есинов В. В. Автономия Польши с точки зрения финансовых, экономических и других интересов России / В. В. Есинов. — Варшава : [б.н.и.], 1907. — 143 с.
34. Студницкий В. Польша в политическом отношении от разделов до наших дней / В. Студницкий. — СПб. : Пушкинская Скоропечатня, 1908. — 199 с.
35. Писаревский Г. Г. К истории Польской революции 1830 г. / Г. Г. Писаревский. — Баку : Изд-во АзГНИИ, 1930. — 80 с.
36. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам) / Г. Г. Писаревский // Записки Московского археологического института. — Т. 5. — М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1909. — С. 83.
37. Аскенази Ш. Царство Польское. 1815—1830 годы / Ш. Аскенази. — М. : Книгоиздательство писателей в Москве, 1915. — 167 с.
38. Погодин А. Л. История польского народа в XIX ст. / А. Л. Погодин. — М. : Г. А. Леман и С. И. Сахаров, 1915. — 297 с.
39. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. — К. : Освіта, 1992. — 192 с.
40. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой / Н. И. Костомаров. — СПб. : Тип. Ф. С. Сущинского, 1870. — 873 с.
41. Антонович В. Б. Очерк отношения Польского государства к православию и Православной церкви // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. — К. : Либідь, 1995. — С. 458—469.
42. Франко І. Католицький панславизм // Франко І. Вибрані суспільно-політичні твори / І. Франко. — К. : Держполітвидав, 1956. — С. 152—160.
43. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. — Каменец-Подольский: Тип. Подольской губ., 1872. — 536 с.
44. Петров Н. И. Вольны. Исторические судьбы Юго-Западного края / Н. И. Петров. — СПб. : Тип. Тов. «Общественная польза» 1888. — 438 с.
45. Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / П. Н. Батюшков. — СПб. : Тип. Тов. «Общественная польза», 1890. — 588 с.
46. Киприанович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейших времен до настоящего времени / Г. Я. Киприанович. — Вильна : Тип. И. Блюмовича, 1895. — 165 с.
47. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. А. Велицын (А. А. Палтов). — СПб. : Тип. Тов. «Общественная польза», 1893. — 286 с.
48. Попов А. И. Римско-католический костел, называемый каплицею, при Ровенском реальном училище в связи с польским вопросом в Юго-Западном крае / А. И. Попов. — К. : [б.н.и.], 1914. — 107 с.
49. Kessler J. A. Geschichte der Diözese Tiraspol / J. A. Kessler. — Dickinson. N. Dakota, 1930 — 288 s.
50. Zerr A. Einwanderungsgeschichte der Familie Zerr in Russland. Kommissionsverlag des Klemensvereins / A. Zerr. — Odessa, 1914. — 208 s.
51. Храевич В. Обращение русской церкви в латинский костел / В. Храевич // Київська старовина. — 1891. — № 12. — С. 391—412.
52. Лопухин А. Иезуиты, их внешняя и внутренняя организация и жизнь / А. Лопухин // Христианское чтение. — 1894. — № 11—12. — С. 453—489.
53. Попов А. Последняя судьба папской политики в России / А. Попов // Вестник Европы. — 1868. — № 1—3, январь. — С. 21—119.
54. Гожалчинский А. Иезуитские школы в юго-западной России / А. Гожалчинский // Труды Киевской Духовной Академии. — 1869. — № 4. — С. 85—127.
55. Ястребов М. Иезуиты и их педагогическая деятельность в Польше и Литве / М. Ястребов // Труды Киевской Духовной Академии. — 1869. — Т. 2. — С. 124—262.
56. Киреев А. А. По поводу отзыва о старокатолическом журнале / А. А. Киреев // Богословский вестник. — 1894. — № 4. — С. 140—147.
57. Серединский Т. Ф. Непогрешимость римского папы в учении веры и нравственности христианской перед судом Священного Писания и Предания, церковной истории, самих епископов римских, латинских богословов, западных соборов и здравого смысла / Т. Ф. Серединский // Христианское чтение. — 1870. — № 3. — С. 488—529.
58. Коялович М. О. Церковно-исторический памятник первого раздела Польши / М. О. Коялович // Христианское чтение. — 1872. — № 7. — С. 363—374.
59. Жукович П. Н. К истории располочения римско-католического костела в Белоруссии / П. Н. Жукович // Христианское чтение. — 1911. — № 12. — С. 1488—1497.

60. Бобржинский М. Очерк Истории Польши. В 2 т. / М. Бобржинский. — Т. 2. — СПб. : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1891. — 348 с.
61. Бандтке Г. С. История государства Польского. В 2 т. / Г. С. Бандтке. — Т. 1. — СПб. : Тип. Имп. Рос. Академии, 1830. — 342 с.
62. Baliński M. Historia polska / M. Baliński. — Warszawa, 1844. — 274 s.
63. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński, T. Lipiński. — Т. 2. — Warszawa, 1844. — 548 s.
64. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. w 3 T. / W. Marczynski. — Wilno, 1820-1823. — 350 s.
65. Wołyniak (Gizycki J. M.) Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. w 2 T. / Wołyniak (J. M. Gizycki). — Т. 1. — Kraków : druk W. L. Anczyca i Spółki, 1909. — 521 s.
66. Wołyniak (Gizycki J. M.) Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi / Wołyniak (J. M. Gizycki). — Cz. 1. — Kraków: druk W.L.Anczyca i Spółki, 1918. — 521 s.
67. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy / K. Pułaski. — Т. 2. — Warszawa: DIG, 2004. — 310 s.
68. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów / A. Przewdziecki. — Т. 1. — Wilno, 1840. — 232 s.
69. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna / T. Stecki. — Kraków : czcionkami drukarni «Czasu», 1876. — 232 s.
70. Abraham W. Powstanie, organizacji Kościoła Łacińskiego na Rusi / W. Abraham — Т. 1. — Lwów, 1904. — 279 s.
71. Starczewski E. Їycie polskie na Ukrainie / E. Starczewski. — Kijyw : Skład giywny w księgarni N. Gieryna, 1917. — 48 s.
72. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania (Kraj — Ludność — Ziemia) / J. Bartoszewicz. — Kijów, 1912. — 100 s.

ОЛГА БАКОВЕЦЬКА

Mykolaiv

**ROMAN CATHOLIC CHURCH OF THE UKRAINE
AT THE END OF XVIII–XIX CENTURY:
THE PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY**

The article discloses the existence and nature of proceedings for the pre-revolutionary period of the history of the Roman Catholic Church of the late XVIII–XIX centuries.

Key words: Roman Catholic Church, interfaith relations, confession, historiography.

ОЛЬГА БАКОВЕЦЬКА

г. Николаев

**РИМО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ УКРАИНЫ
КОНЦА XVIII–XIX СТОЛЕТИЙ:
ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ**

В статье раскрыто наличие и характер научных трудов дореволюционного периода по истории Римо-католической церкви конца XVIII – XIX столетий.

Ключевые слова: Римо-католическая церковь, межконфессиональные отношения, конфессия, историография.

Стаття надійшла до редколегії 04.11.2016

УДК 94.(477.73)“18”

ВОЛОДИМИР ГАМЗА

м. Миколаїв

ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПАНСІОН ТА БОЛГАРСЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються зв'язки Південнослов'янського пансіону, що діяв у Миколаєві в другій половині XIX ст. з болгарськими колоніями на Півдні України. Зроблено акцент на тому, що у закладі, створеному і очолюваному діячем болгарського Відродження Тодором Мінковим разом з юнаками, прибулими з Балканського півострова навчалися й вихідці з болгарських поселень Бессарабії і Таврії, частина з яких пов'язала свою долю з історичною батьківщиною. Розглядаються контакти пансіонерів з громадою болгарської колонії Тернівка, розташованої поблизу міста. Наводяться факти відвідування Тернівки вихованцями Мінкова, а також відомими болгарськими діячами, які перебували у Південнослов'янському пансіоні.

Ключові слова: пансіон, колонії, болгарська громада, співвітчизники, зв'язки.

В лютому 2017 року виповнюється 150 років з часу заснування у м. Миколаєві Південнослов'янського пансіону Тодора Мінкова – навчально-виховного закладу, що у другій половині XIX ст. відіграв роль значного центру підготовки національної інтелігенції для балканських країн, насамперед Болгарії. В дійсності історія закладу є тривалішою, адже пансіон Мінкова став продовженням проекту по створенню виховного закладу закритого типу при Миколаївській гімназії.

Царський уряд розпочав заходи у цьому напрямі дещо раніше. В 1862 році було прийнято рішення концентрувати в одному місці південнослов'янську молодь, що вже навчалась в різних містах Росії, а також майбутніх здобувачів середньої освіти, які прибуватимуть із-за Дунаю. Вибір впав на Миколаїв, де мали створити відповідний пансіон [1]. Столичні чиновники сподівались, що у південному місті вихідці з відносно теплих Балкан легше звикатимуть до місцевих кліматичних умов, а завдяки його провінційному характеру будуть позбавлені спокус розгульного життя та ізольовані від «шкідливих» ідейно-політичних впливів, що мали місце у великих університетських містах – Москві, Петербурзі, Києві та Одесі. Враховувався й фактор небажаних національних впливів. Вважалось, що на відміну від Києва у Миколаєві не існувало загроз ополячення або українізації балканської молоді [2, 45]. Восени наступного року перші юнаки почали прибувати до відділення при Чорноморській штурманській роті, яка

практично вже була розформована, а її колишні кадети перейшли на навчання до повітового училища та гімназії.

Створення Південнослов'янського пансіону стало своєрідною відповіддю на відкриття навчальних закладів на території Османської імперії з боку західних держав. Здійснюючи даний крок урядовці переслідували декілька цілей, у тому числі відновлення популярності Росії серед південних слов'ян, що похитнулася після невдалої Кримської війни, а також формування у перспективі з числа випускників гімназії своєї креатури на Балканах, яку можна було б використовувати у відомій східній політиці. В 50–70-х роках XIX ст. освітні стратегії виступали одним із вагомих елементів у геополітичних зазіханнях Росії та західних держав на спадщину Османської імперії.

Доля пансіону видалась непростою - вже за два роки після відкриття за ініціативи Міністерства народної просвіти, підтриманої Миколаївським військовим губернатором Б. Глазенапом та керівництвом гімназії заклад припинив діяльність, а його вихованців розподілили на проживання у приватні квартири. Це рішення пояснювалось наступним чином. На думку чиновників слов'янські юнаки, перебуваючи в окремих приватних помешканнях швидше б «сприймали російські традиції» та інтегрувались у тогочасну міщанську дійсність ніж знаходячись у стінах корпоративного закладу, створеного за етнічною ознакою. До того ж Міністерство заощаджувало певні кошти, передбачені на оплату

персоналу та утримання приміщення для вихованців.

Проти закриття пансіону категорично виступив болгарин Тодор Мінков, який з самого початку проекту опікувався південнослов'янською молоддю на посаді вихователя-наглядача. Використовуючи свої зв'язки у Міністерстві іноземних справ Мінков понад рік переконував петербурзьких високопосадовців у необхідності відновлення окремого виховного закладу для юнаків з Балкан [2, 46–47]. Врешті решт завдяки підтримці своїх покровителів енергійний та наполегливий болгарин домогся поставленої мети – 10 лютого 1867 року за «найвищим повелінням» монарха Південнослов'янський пансіон було відкрито, причому вже у формі приватного закладу, а Тодор Мінков став одночасно його завідуючим та утримувачем. До того ж йому було надано статус «чиновника з особливих доручень при Міністерстві народної освіти» [3].

У Миколаєві заклад діяв до 1892 року (розміщувався у орендованій просторій двоповерховій будівлі на розі вулиць Нікольської і Садової) та мав ще відрізок історії з 1894 по 1906 рік у білоруському помісті Мінкова Ровини, роташованого біля містечка Дрогичин Кобринського повіту Гродненської губернії. Там він функціонував в ролі невеликого підготовчого закладу для військових корпусів. У Миколаївському пансіоні на практиці здійснювалось не лише виховання балканської молоді, а й певна учбова діяльність – підготовчі справи, вивчення основ військової справи, уроки співів і танців та інше. З 1867 по 1871 р. вихованцям викладалась болгарська мова [2, 41].

Будучи блискучим організатором та адміністратором Тодор Мінков успішно вбудував свій пансіон у своєрідний комплекс міських навчальних закладів, до якого умовно входили класична гімназія, реальне училище, а на перших порах і миколаївське повітове училище, в якому «доучували» слабо підготовлених кандидатів на навчання у середніх закладах.

У пансіоні сформувався багатоетнічний склад вихованців. Тут перебували українці, росіяни, молдовани, серби, чорногорці, греки, чехи і навіть православні араби-сирійці [4]. Втім, понад 80 відсотків від загального кон-

тингенту пансіонерів (усього близько 800 чоловік за всю історію пансіону) були болгарами. Заклад Мінкова став справжньою кузницею кадрів, що виборювали та розбудовували молододу болгарську державу. Імена принаймні 50 випускників пансіону увійшли до болгарських та зарубіжних енциклопедій. Декілька яскравих постатей в історії Сербії і Чехії також у свій час виховувались у пансіоні.

Більш ретельний розгляд результатів діяльності Південнослов'янського пансіону дає підстави зробити висновок, що проект Тодора Мінкова виявився недооціненим в історії болгарської та європейської освіти. Створений за його ініціативою, керований і частково фінансований ним заклад став не тільки школою підготовки кадрів для балканських держав, а й виконував роль освітньо-культурного і в значній мірі політичного форпосту болгарського відроджувальницького руху у Північному Причорномор'ї.

В історії Південнослов'янського пансіону є сторінки, пов'язані з болгарськими колоніями на Півдні України. Це питання майже не розглядалось у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях, присвячених закладу. Мета даної статті розглянути умови перебування у пансіоні дітей із сімей болгарських колоністів, простежити долю деяких з них, а також показати зв'язки закладу з болгарськими громадами.

Ще на етапі обговорення формату майбутнього закладу в документах Міністерства іноземних справ та Міністерства народної освіти йшлося про залучення до пансіону «болгар-колоністів, що проживають у Новоросійському краї», причому значна частина витрат на його створення покладалась на самих поселенців. Так, передбачалось за рахунок добровільних внесків колоністів «заснувати друкарню, видавати учбово-педагогічні журнали, друкувати різні підручники та інші книги на болгарській мові» [5]. Чиновники також розмірковували, що можливість встановлення контактів з болгарською діаспорою сприятиме популярності закладу на болгарських землях в Османській імперії. Про цей фактор впливу писали і болгарські просвітителі та революційні діячі. Зокрема Петар Оджаков, що певний час викладав болгарську мову у

пансіоні описуючи Миколаїв та особливості його розташування зауважив, що поруч із містом «знаходяться болгарські села (Тернівка та інші)» [2, 45].

Але розрахунки на прийняття до закладу значної кількості вихованців із середовища діаспори виявилися перебільшеними. Лише близько 30 юнаків, що прибули з Бессарабії та приазовських колоній поступили до Південнослов'янського пансіону. Це пояснюється тим, що на болгар – підданих Росії не поширювалась практика надання державних чи синодальних стипендій. За перебування дітей у пансіоні батькам доводилось сплачувати повну вартість без будь-яких компенсацій. Крім того проекту Мінкова певну конкуренцію створювала Болградська гімназія, що стала освітнім центром бессарабських болгар. Вона також мала власний пансіон. Тодор Мінков із певним скепсисом ставився до діяльності Болградської гімназії. В 1871 році висловлюючи свої міркування з приводу урядового циркуляру про надання освіти слов'янським одновірцям він згадав досвід роботи цього закладу, як далеко не найкращий. На погляд Мінкова Болградська гімназія не давала бажані результати тому, що саме середовище, у якому навчались учні цьому не сприяло. Очевидно, що завідувач Південнослов'янського пансіону натякав на послідовні намагання нової влади румунізувати навчання у гімназії, а також на функціонування у закладі болгарської мови та вивчення болгарської літератури, які на той час він вважав «для розумового розвитку і систематичної освіти...ще вельми бідними» [6]. Слід зазначити, що діяльність болгарської гімназії піддавали гострій критиці й інші діячі болгарського Відродження. Так, Любен Каравелов наголошував, що поряд із спробами грубого втручання румунської влади в кінці 60-х на початку 70-х років серед колективу та осіб, причетних до гімназії поширились чвари та інтриги [7, 39].

Посилаючись на «бідність» рідної мови Тодор Мінков водночас усвідомлював нагальну необхідність її розвитку та популяризації як на болгарських землях так і в колоністському середовищі. У цьому напрямку він наважився на конкретний крок. У травні 1870 р. настоятель пансіону разом з губернським

секретарем, видавцем-редактором «Новоросійського телеграфа» Олександром Серебренниковим звернувся до губернського начальства з проханням надати їм дозвіл видавати в Одесі щотижневик «Болгарський колоніст». Тодор Мінков покладав на майбутнє видання великі надії, сподіваючись що воно консолідує болгарську еміграцію, а також знайомитиме задунайських болгар з життям колоністів. Втім, Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор Павло Коцебу відхилив цей проект та не дозволив видавати вісник «із політичним напрямком» [8, 96]. Рішення посадовця відповідало новим тенденціям в урядовій політиці на послідовне скасування колоністського статусу болгар та інших етнічних груп. Вже наступного року у Російській імперії затверджено Правила щодо устрою поселенців-власників (в минулому колоністів), які проживали на казенних землях. Згідно з положеннями цього документу було скасовано стан іноземних колоністів, які тепер отримували назву поселенців-власників і переходили у підпорядкування загальним установам у селянських справах [8, 38].

Більшість юнаків із сімей болгарських колоністів потрапивши до пансіону обирали навчання у гімназії, після закінчення повного курсу якої отримували можливість вступу до університетів. Реальне училище користувалося меншою популярністю, оскільки його випускникам, що бажали отримати університетську освіту доводилось навчатись ще один додатковий рік.

У пансіоні майже всі вихованці, які прибули з Бессарабії та Таврії належали до групи «своєкоштных» і відповідно сплачували за своє перебування. Із документів видно, що за казенні гроші виховувався у пансіоні лише Петар Ранов з Болграду. За соціальним походженням більшість юнаків походила із заможних родин. Не випадково деякі з них згодом стали землевласниками в Росії, серед них Жейно Жейнов, Георгі Жеков, Малінов та інші.

Південнослов'янський пансіон об'єктивно став тим середовищем, у якому болгарини з-за Дунаю та їхні ровесники з колоній на Півдні України гуртувались на основі єдиного етнічного почуття, усвідомлюючи спільне минуле та солідарну відповідальність за подальшу

долю Болгарії. Задунайські болгари постійно інформували своїх співвітчизників, що проживали на території Російської імперії про положення та перебіг подій на Балканах. Характерно, що не менш третини пансіонерів із болгарських колоній пов'язали своє майбутнє з історичною батьківщиною. Працюючи на державних посадах, у військовій галузі, в сферах освіти, науки, культури, юриспруденції та медицини вони зробили свій внесок у її розвиток.

Із кола пансіонерів колоністів вийшли відомі діячі, що виборювали незалежність Болгарії та розбудовували молоду державу. Серед них особливе місце посідає фігура Михайла Грекова – активного учасника національно-визвольного руху, соратника Х. Ботева. Греков народився у Бессарабії в болгарському поселенні Дермендере. Після передачі частини Бессарабії до Молдавського князівства згідно із Паризькою угодою 1856 р. його родина переїхала до села Строганівка Таврійської губернії. В 1864 р. юнак одним з перших прибув до пансіону, який на той час був виховним відділенням при Миколаївській гімназії. Захопившись ідеєю звільнення Болгарії від османського панування Греков тимчасово покинув навчання. Брав участь у четі (озброєному загоні), а згодом у другій болгарській легії (добровольче воєнізоване об'єднання) у Белграді. Після її розпуску у 1868 році Греков повернувся до Миколаєва та відновив навчання у гімназії. Здобувши середню освіту Михайло Греков знову відправився до Болгарії продовжувати боротьбу проти поневолювачів і згодом увійшов в історію визвольних змагань як послідовний революціонер [9, 6–7].

У закладі Мінкова також виховувались уродженці Бессарабії сини відомого болгарського і російського юриста Порфірія Стаматова – Александр та Георгій. Після закінчення гімназії Александр за порадою настоятеля пансіону обрав військову кар'єру, дослужився до підполковника артилерії в болгарських збройних силах. Георгій, здобувши середню освіту у Миколаєві продовжив навчання в Софії спочатку у військовому училищі, а пізніше у столичному університеті отримав кваліфікацію юриста. Однак відомим Георгій Стаматов став завдяки літературній діяльності і з

часом увійшов до кола класиків болгарської національної літератури.

Помітний та неоднозначний слід в історії незалежної Болгарії залишив випускник реального училища Петар Груєв, народжений у поселенні Чемлекьой. Після закінчення військових закладів він брав участь у визвольній війні 1877–1878 рр. як ротний командир, командував полком під час сербсько-болгарської війни (1885 р.). Вихований в стінах пансіону у русофільському дусі Груєв став одним з головних організаторів невдалого державного перевороту проти князя Александра Батенберга, після чого емігрував до Росії, де дослужився до генеральського чину [10, 213].

Детальнішого розгляду заслуговують зв'язки Південнослов'янського пансіону з громадою болгарської колонії Тернівка, створеної у 1802 році. Поселення, засноване вихідцями із Південно-Східної Фракії розташовувалося у безпосередній близькості до міста на відстані 5–6 верст. В 60-х роках XIX ст. у Тернівці, що була тоді виключно болгарським селом із населенням понад дві тисячі мешканців функціонувала початкова школа, у якій навчались 123 учня (113 хлопців та 10 дівчат) [11, 201, 290]. Переважна більшість з них не мала змоги здобути середню освіту в силу недостатньої підготовки та браку коштів. Ті ж батьки, що могли забезпечити своїм здібним дітям можливість навчання у гімназії чи реальному училищі не прагнули віддавати їх до пансіону Мінкова. Адже сплачувати близько 300 крб за річне перебування учня у закладі було накладно. Батькам дешевше обходилося орендувати на обмежені терміни житло у городян, тим паче що під час канікул їхні діти знаходились вдома.

Водночас, жителі Тернівки з радістю приймали у гості болгарських пансіонерів, які бажали ознайомитись із життям своїх співвітчизників. Відомості про такі зустрічі містяться у спогадах вихованців Тодора Мінкова, а також у фондах Болгарського історичного архіву при національній бібліотеці «Св. св. Кирил і Методій», які опрацював автор статті. Вони дозволили скорегувати попередні висновки щодо наявності документів про контакти між пансіонерами та тернівськими колоністами.

Про подорож до Тернівки у своїх спогадах повідомляє колишній вихованець, гімназист Петар Абрашев, який став помітною фігурою в новітній історії Болгарії. На початку ХХ ст. він став одним із лідерів Прогресивно-ліберальної партії. З часом обіймав посади міністра торгівлі і землеробства та міністра юстиції. Політик мав здобутки і на науковій ниві – будучи професором він очолював кафедру громадянського судочинства в Софійському університеті, в 1922 році – отримав статус члена Болгарської академії наук [12, 5]. Абрашев став першим істориком Південнослов'янського пансіону. В 1909 році вийшла його книга «Южно-славянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор)», побудована у формі коментарів до документів із архіву Тодора Мінкова, що був переданий автору другою дружиною засновника пансіону Єлизаветою Михайлівною [13, 2–98]. Навчаючись у гімназії Петар Абрашев захоплювався історією і цікавився болгарською колонізацією Північного Причорномор'я. Звичайно предметом його інтересу була й болгарська Тернівка. На екскурсію до поселення Абрашев наважився разом з трьома друзями під час Великденських свят. Побувавши у Тернівці вихованці помітили, що тамтешні болгари святкували Великдень вже «по-російські». Колишній пансіонер зокрема пише: «У всіх оселях де ми бували, всюди бачили покладені на столі поверх скатертини яйця, паски (козунак) і печене порося, звичай, який у Болгарії не існує» [14, 100].

Про піші прогулянки до Тернівки згадував у своїх спогадах і випускник пансіону Коста Панайодов, який з часом також став відомим юристом і декілька разів обіймав посаду міністра правосуддя у незалежній Болгарії. Коста Панайодов, як і інші болгарські дослідники та політики помилково вважав, що болгарська Тернівка була започаткована «за часів Дібича Забалканського» – російського полководця прусського походження, генерал-фельдмаршала, що здійснив балканський перехід під час російсько-турецької війни в 1829 році. У Тернівці Коста Панайодов був вражений тим, як нащадки східнофракійських переселенців прагнули дотримуватись

народних традицій. Серед іншого він пише: «Місцеві болгари добре зберегли мову, одяг, погляди та звичаї. Зустрічали нас люб'язно, раділи нам, коли бачили нас в уніформах і пригощали нас» [15].

Бувати у Тернівці небайдужим пансіонерам дозволялось лише на вихідні, причому за обов'язковим дозволом керівництва пансіону. Самовільні ж походи не лише не віталися, а й суворо каралися. До драматичних наслідків призвела поїздка у поселення в квітні 1886 року вихованців Георгія Кіркова та Георгія Гешанова, що у майбутньому стали відомими революціонерами і діячами соціалістичного руху. Попри заборону начальства вони відправились до колонії із конкретною метою – на святкування «Гергьовдена» – Дня Георгія Побідоносця, який в церковно-народному календарі болгар займав чи не найперше місце. Для болгарських хлопчаків, що нудьгували за батьківщиною цей день мав особливе значення, оскільки вони носили ім'я саме цього святого, про що Кірков відверто заявив наглядачу пансіону. За цей самовільний вчинок хлопців було суворо покарано – Гешанова піддано арешту на декілька днів, а Кіркова відраховано з гімназії та пансіону [16].

Тернівкою цікавились не лише вихованці Мінкова, а й відомі діячі болгарського Відродження, що нерідко відвідували пансіон. Відповідні свідчення знаходимо у спогадах колишнього пансіонера Добре Ганчева, який після закінчення гімназії продовжив навчання у Київській духовній академії, потім тривалий час вчителював, а в науковий колах був визнаний як історіограф. Ганчев повідомляє, що в 1873 році до закладу приїхав відомий болгарський «воевода» Філіп Тотю разом з молодим активним революціонером Стефаном Стамболовим, який навчався в Одеській духовній семінарії. Фактично Стамболова на той час вже виключили із закладу за зв'язки з російськими революціонерами. Згодом Стефан Стамболов заснував народно-ліберальну партію і очолював уряд незалежної Болгарії. Філіп Тотю прибув спочатку до Одеси, а потім – до Миколаєва з метою пошуку коштів для утримання своєї чети, що боролась з турецькими регулярними з'єднаннями на болгарських землях. Стамболов, супроводжуючи вже на той час легендарного ватажка до

помагав йому встановити контакти з болгарськими колоніями на Півдні України. Прибулі емісари розраховували отримати фінансові пожертви співвітчизників на справу визволення Болгарії від османського поневолення. У своїх спогадах Добре Ганчев пише, що «Філіп Тотю відвідав болгарські села поблизу Миколаєва» [17, 21]. Цілком очевидно, що йшлося саме про Тернівку, оскільки інших болгарських поселень поруч з містом не існувало. Колишні військові болгарські поселення Димово (Димівське), Щербаново (Щербані) та Вільшанка знаходились на великій відстані від міста. Достеменно невідомо наскільки вєводі вдалося залучити тернівців до фінансової підтримки його загону, але враховуючи значну активність місцевих болгар під час Кримської війни (за сприяння російським військам тернівській громаді було оголошено особисте монарше благовоління) можна припустити, що його візит не був марним. Відомо також, що на прохання Філіпа Тотю Мінков прийняв його сина Тодора до пансіону.

На жаль, до цього часу в опрацьованих документах не відкриті відомості про відвідування Тернівки самим Тодором Мінковим та про можливі зустрічі з представниками місцевої болгарської громади в стінах пансіону. Втім, із впевненістю можна зазначити, що засновник закладу цікавився приміською колонією, заснованою співвітчизниками і направляв туди відомих діячів із Болгарії.

Є підстави вважати, що подальші наукові розвідки в українських, болгарських і російських архівах дозволять знайти нові факти про контакти між Південнослов'янським пансіоном та тернівською болгарською громадою. Таким чином Південнослов'янський пансіон як освітньо-культурний центр балканської молоді на Півдні України підтримував зв'язки із болгарськими колоніями в регіоні. В його стінах виховувались діти колоністів, які здобувши середню освіту у Миколаєві продовжували свою кар'єру в Росії та в Болгарії. Пансіон як один з політичних форпостів болгарського національно-визвольного руху сприяв налагодженню взаємодії між болгарськими діячами та громадами колоністів.

Список вихованців Південнослов'янського пансіону із числа болгарських колоністів*

(Прізвище та ім'я / Місце постійного проживання / Навчальний заклад)

1. Баламезов, Бессарабія, невідомо;
2. Батьянов Лев Берлат, Молдова, гімназія;
3. Батьянов Георгій Берлат, Молдова, гімназія;
4. Беров Петар, Бессарабія, невідомо;
5. Буюклієв, Бессарабія, невідомо;
6. Греков Міхаїл Строганівка, Таврійська губернія, гімназія;
7. Груєв Петар Чемлекьой, Бессарабія, реальне училище;
8. Димов Георгій, Бессарабія, гімназія;
9. Жейнов Жейно Ізмаїл, Бессарабія, гімназія;
10. Жеков Георгій Болград, Бессарабія, невідомо;
11. Жеков Петар Болград, Бессарабія, невідомо;
12. Калінков Тодор, Бессарабія, невідомо;
13. Карамарінков Ніколай, Бессарабія, реальне училище;
14. Малінов І Болград, Бессарабія, невідомо;
15. Міндов Іван, Бессарабія, невідомо;
16. Мітїтелєв Дімітр, Бессарабія, невідомо;
17. Монасуїрлієв Степан, Бессарабія, гімназія;
18. Паскалов Константін Преслав, Таврійська губернія, гімназія;
19. Паскалов Ніколай Преслав, Таврійська губернія, гімназія;
20. Ранов Петар Болград, Бессарабія, гімназія;
21. Рулевській Іван Петрівка, Таврійська губернія, гімназія;
22. Русєв Іван, Таврійська губернія, невідомо;
23. Стаматов Александр, Бессарабія, гімназія;
24. Стаматов Георгій, Бессарабія, гімназія;
25. Станчулов, Бессарабія, невідомо;
26. Танурков Константін Кирютня, Бессарабія, гімназія;
27. Тодоров Іван, Бессарабія, гімназія;
28. Тодоров Харалампій Болград, Бессарабія, гімназія;
29. Увалієв Влад, Бессарабія, невідомо.

* Список є неповним, оскільки місця проживання багатьох пансіонерів та заклади у яких вони навчались поки не встановлені. Невідомі й дані про вихованців із колоністських сімей, що навчались в пансіоні під час його функціонування у Гродненській губернії в 1894–1906 рр.

Список використаних джерел

1. Російський державний історичний архів (РДІА) — Ф. 733. — Оп. 78. — Од. зб. 1068. — Арк. 144—153 зв.
2. Оджаков П. В. Южно славянския пансион на г-на Тодора Николаевича Минкова в Россия — гр. Николаев / П. В. Оджаков // Материяли из историята на учебното дело в България. Свезка 2. Редактор: Н. Ив. Ванков. София, 1905. — С. 40—56.
3. РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78. — Од. зб. 1069. — Арк. 26—28.
4. Державний архів Николаївської області (ДАМО). — Ф. 239. — Оп. 1. — Од. зб. 34. — Арк. 42—43.
5. Болгарський історичний архів при національній бібліотеці «Кирил і Методій» (БІА-НБКМ). — Оп. ПАЗ714.
6. БІА-НБКМ. — Ф. 29. — Оп. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 39.
7. Карайванов Никола. Събития и герои от родната ни история. Книга втора (статии) / Никола Карайванов. — Одеса : Редакция на вестник «Роден край», 2005. — 210 с.
8. Грек И. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще / Грек И., Червенков Н. — София : Издателска къща «Христо Ботев», 1993. — 297 с.
9. Греков Михаил. Спомени / Михаил Греков. — София : Издателство на Отечествения фронт, 1971. — 334 с.
10. Руменин Румен. Офицерският корпус в България 1878–1944 г. / Румен Руменин. — София : Издателство на Министерството на отбраната «Св. Георгий Победоносец», 1996. — Т. 1.
11. Гамза Володимир. Тернівка. Историко-етнографічний нарис / Володимир Гамза. — Миколаїв : Іліон, 2013. — 535 с.
12. Абрашев Петър. Дневник / Петър Абрашев. — София : Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 1995.
13. Абрашев Петър. Южно-славянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор) / Петър Абрашев // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. — София: Държавна печатница, 1909. — Книга XXV. Нова редица книга VII. — 98 с.
14. Абрашев Петър. Южно-славянския пансион на Ф. Н. Минкова в Николаев (Спомени) / Петър Абрашев. — София : Придворна Печатница, 1909. — 128 с.
15. БІА-НБКМ. — Ф. 442. — Оп. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 83—83 зв.
16. БІА-НБКМ. — Оп. ПІВ 2323.
17. Ганчев Добре. Спомени 1864—1887. Под редакцията на Стоян Аргиров / Добре Ганчев. — София : Издава Българската академия на науките, 1939. — 297 с.

VOLODYMYR GAMZA

Mykolayiv

SOUTH-SLAVIC BOARDING SCHOOL AND BULGARIAN COLONIES IN THE SOUTH OF UKRAINE

The article reveals connections of South-Slavic boarding school, which acted in Nikolaev in the second half of the XIX century with Bulgarian colonies in southern Ukraine. Emphasis is made on the fact that in the institution created and headed by the figure of the Bulgarian Renaissance Todor Minkov were trained youths not only from the Balkans, but also immigrants from the Bulgarian settlements of Bessarabia and Tavria, some of which linked their fate with the historical homeland. Separately are shown the contacts of boarders with the community of Bulgarian colony Ternivka located near the city. Revealed the facts of visiting Ternivka by Minkov's pupils and famous Bulgarian actors who were in South-Slavic boarding school.

Key words: boarding school, colonies, Bulgarian community, compatriots, contacts.

ВЛАДИМИР ГАМЗА

г. Николаев

ЮЖНОСЛАВЯНСКИЙ ПАНСИОН И БОЛГАРСКИЕ КОЛОНИИ НА ЮГЕ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются связи Южнославянского пансиона, который действовал в городе Николаеве во второй половине XIX века с болгарскими колониями на Юге Украины. Сделан акцент на том, что в заведении, созданном и возглавляемым деятелем болгарского Возрождения Тодором Минковым вместе с юношами, прибывшими с Балканского полуострова обучались и выходцы из болгарских поселений Бессарабии и Таврии, часть из которых связала свою судьбу с исторической родиной. Рассматриваются контакты пансионеров с общиной болгарской колонии Терновка, расположенной вблизи города. Приводятся факты посещения Терновки воспитанниками Минкова, а также известными болгарскими деятелями, которые бывали в Южнославянском пансионе.

Ключевые слова: пансион, колонии, болгарская община, соотечественники, связи.

Стаття надійшла до редколегії 04.11.2016

UDC 930.1:94(477)«1946/1965»–058.243

DMYTRO NEFYODOV

Mykolaiv

dmitr-nefyodov2@yandex.ru

RELEVANCE OF THE HISTORIOGRAPHIC RESEARCH OF UKRAINIAN SSR WORKERS OF POSTWAR TWENTY YEARS (1946–1965)

The article aims to explore the relevance of historiographic research of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965). The author concludes that under the current conditions of the radical renewal and democratization of the historical studies, development of the Ukrainian historical research schools, enhancement of the historical knowledge role in public life the historiographic research become increasingly important. Researchers of the Ukrainian history (all of its periods) realize that without the historiographical reflection and synthesis of all done by the predecessors, it's impossible to achieve serious progress in the study of any subject. The history of the Ukrainian SSR working class in post-war twenty years (1946–1965) is no exception.

Key words: Ukrainian SSR, working class, postwar reconstruction, historiography.

The historical science always carefully studied and studies its history, processes that occur on its territory, research dynamics of various specific historical issues, the activities of relevant research institutions, as well as tries to comprehend and understand its place in the hierarchy of the humanities, social-political and public life. In modern times the Ukrainian historiography is on the way of critical reflection of its advances, revision of outdated assessments and interpretations inherited from the totalitarian era and finding answers to the new challenges of the Ukrainian society transformation. In this regard, the role of the problem historiography is rising. New social and political conditions are characterized by revision of many conceptual ideas of the Soviet historiography together with active scientific search for the historical truth. To ensure that it is carried out actively and effectively, it is necessary to obtain required historiographical works that are designed to bring historical thought to the next level of generalizations, give an opportunity to identify and seek to create scientifically substantiated objective specific historical works. Analytical thinking is required for the entire research process and its results, which is an important task of historiography as a special branch of historical studies, which not only analyzes the advances of the predecessors, but also produces new knowledge, supported by interdisciplinary research and related disciplines as well.

The relevance of historiographic research is not only in their self-sufficiency. It lies in the imminent attempt of the historical science itself to always find out the comprehension of the past, seek ways to improve theoretical-methodological and methodological foundations of its knowledge and thus to produce scientific discourses (historiographical images) that as much as possible reflect the historical past [1, 19]. Historiographic research provide deeper understanding of the problem, giving different views of the previous researchers and contribute to the intellectual historical studies, because they illustrate the evolution of the historical thought and social ideologies [2, 71].

Understanding of the Soviet historical experience causes contentious debate among professional historians, experts in related humanities and the public. The attitude to the Soviet period of history and its key stages, such as the period of 1946-1965, is determined by the socio-political situation in the contemporary Ukrainian society, by the fact what way it chooses to solve the pressing problems.

The presence of a large amount of historical, political, economic materials, which discuss the various aspects of the history of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years, allows conducting a historiographical analysis of papers on the subject, specify the advances in the study of the issue, outline the future prospects of

research. Any historiographic study is important because it summarizes the study results of certain problems, evaluates the significance of the results achieved in terms of modern for a historian scientific knowledge and understanding.

The significance and importance of historiographical development of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years is determined by several factors.

Firstly, research of the postwar period of the national history has come to a new level when many aspects and sides of the historical process are revealed, which are still inaccessible for researchers, or have biased and incomplete elucidation. This is possible because of the lapse of time in relation to a wide range of historical sources that are stored in the archives. The adoption of methodological pluralism and multiconceptual importance in history also contributes to the regeneration of scientific research, creates the conditions and at the same time creates a need for reinterpretation of a historiographical situation.

Secondly, the Soviet historical science being genetically embedded in the political and ideological system appeared largely to be a hostage of political regimes and ideologies. The scope of the national historiography appeared to be stuffed with mixed and divergent papers. In turn, though the works of Ukrainian foreign historians and Western scientists-Sovietologists refuted falsification and wrong interpretation of Soviet historical science or expressed alternative views, hardly penetrated through the "iron curtain" thus they could not be neither "food for thought" and the subject for further historical search nor influence the public opinion in the USSR. That is why the Ukrainian foreign historiography, contrary to the Soviet historiography, was rightfully considered in the West as "Ukrainian free historical science". At the same time, having limited access to the works of Western historians to the Soviet reader, Kremlin ideologists followed closely the historiographical process in Western Europe and North America. Some Western scholars' papers were kept in the USSR special storages and were used by solid Soviet historians and social scientists to criticize the "Ukrainian bourgeois nationalists" and "malicious falsifiers of the Soviet reality".

Thirdly, the search for the origins, causes and consequences of many phenomena and processes faced by contemporary Ukrainian reformers, requires a deeper and adequate penetration in the recent past. To better understand the nature of contemporary social, economic, moral and political problems that appeared in the Ukrainian society or are dormant, the penetration into the Soviet postwar history structure is required, using the experience and knowledge already accumulated by the historical science, as well as making a serious and deep research in both traditional and new lines. This is even more necessary now when the interest of the public to the problems and needs of a man has been increasing, which in turn stimulates the formation of anthropologically oriented historiography i.e. historiography aimed at studying the contribution of a single individual in the historical development and of the social group namely the working class which is the most widespread and fundamental social group of the Soviet civilization.

Fourthly, today the vast array of knowledge on the history of the problem has been accumulated, which has been greatly enriched over the past 30 years. But the research, made from different methodological positions, often deny the established conclusions, containing allegations of history rewriting, one-sided analysis or even sheer historical falsifications. So historiographical understanding of all scientific advances of Ukrainian (Soviet, Diaspora and modern) and foreign historiography is now relevant and necessary.

Fifthly, there are many gaps that need further clarification; several issues of the Ukrainian SSR working class history of the period studied have not received proper coverage. Also there is an opportunity to review a number of conclusions and provisions made earlier basing on new theoretical advances and introduced into scientific use of documents that until recently were unknown to scientists.

So under the current conditions of the radical renewal and democratization of the historical studies, development of the Ukrainian historical research schools, enhancement of the historical knowledge role in public life, the historiographic research become increasingly important. Researchers of the Ukrainian history (all of its

periods) realize that without the historiographical reflection and synthesis of all done by the predecessors, it's impossible to achieve serious progress in the study of any subject. The history of the Ukrainian SSR working class in post-war twenty years (1946–1965) is no exception.

References

1. Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні у перший період війни (червень 1941 — липень 1942 р.): історіографія проблеми : моног-

рафія / В. В. Стецкевич. — Кривий Ріг : Вид. центр КТУ, 2009. — 367 с. ; Stetskevych V. V. Voienno-mobilizatsiina kampaniia v Ukraini u pershyi period viiny (cherven 1941 — lypen 1942 r.): istoriografiiia problemy : monografiiia / V. V. Stetskevych. — Kryvyi Rih : Vyd. tsentr KTU, 2009. — 367 s.

2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. — К. : Основи, 1994. — 554 с. ; Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese. V 2 t. Tom I. / Per. z anh. M. Badik, U. Havryshkiv, Ya. Hrytsaka, A. Deshchytisi, H. Kyvan, E. Pankeievoi. — K. : Osnovy, 1994. — 554 s.

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

м. Миколаїв

АКТУАЛЬНІСТЬ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОБІТНИЦТВА УРСР ПОВОЄНОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ (1946–1965 рр.)

Стаття ставить за мету дослідити актуальність історіографічного дослідження робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.). Автор приходить до висновків, що нині в умовах радикального оновлення і демократизації історичної науки, розбудови власне української науково-дослідницької історичної школи, підвищення ролі історичних знань у суспільному житті історіографічні дослідження набувають все більшого значення. Дослідники історії України – всіх без винятку її періодів – усвідомлюють, що без історіографічного осмислення й узагальнення усього того, що зроблено попередниками, неможливо досягти серйозних успіхів у дослідженні будь-якої теми. Не є винятком і історія робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.).

Ключові слова: УРСР, робітництво, повоєнна відбудова, історіографія.

ДМИТРИЙ НЕФЁДОВ

г. Николаев

АКТУАЛЬНОСТЬ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ РАБОЧЕГО КЛАССА УССР ПОВОЕННОГО ДВАДЦАТИЛЕТИЯ (1946–1965 гг.)

Статья ставит целью исследовать актуальность историографического исследования рабочего класса УССР послевоенного двадцатилетия (1946–1965 гг.). Автор приходит к выводу, что в настоящее время в условиях радикального обновления и демократизации исторической науки, развития собственно украинской научно-исследовательской исторической школы, повышения роли исторических знаний в общественной жизни историографические исследования приобретают все большее значение. Исследователи истории Украины – всех без исключения ее периодов – осознают, что без историографического осмысления и обобщения всего того, что сделано предшественниками, невозможно достичь серьезных успехов в исследовании любой темы. Не является исключением и история рабочего класса УССР послевоенного двадцатилетия (1946–1965 гг.).

Ключевые слова: УССР, рабочий класс, послевоенное восстановление, историография.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2016

Розділ 4

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 929.52 (477.73)

ЕВГЕНИЙ ГОРБУРОВ, КИРИЛ ГОРБУРОВ

gorburov@gmail.com

г. Николаев

ВЫХОДЦЫ ИЗ ФРАНЦИИ – БЕЛЕН-ДЕ-БАЛЛЮ. НИКОЛАЕВСКАЯ ВЕТВЬ

В статье рассказывается о представителях одной из ветвей старого дворянского рода Белен-де-Баллю, связавших свою жизнь с городами Николаевом и Одессой. Подробно подается биография полковника В. И. Белен-де-Баллю.

Ключевые слова: дворянство, орден, медаль, полк, война, Николаев, Одесса.

С марта 2011 года началась работа по сбору материалов для написания биографии Владимира Иосифовича Белен-де-Баллю. В заключении договора по предоставлению документов, хранящихся в Российском государственном военно-историческом архиве, которые существенно помогли в исследовании, помощь оказала директор Государственного архива Николаевской области Л. Л. Левченко. Итогом научных изысканий и интересных находок стала настоящая статья.

Владимир Иосифович Белен-де-Баллю родился 19 марта 1875 года в Кишиневе в семье потомственных дворян Херсонской губернии [1, л. 7]. Отец Иосиф Яковлевич Белен-де-Баллю (1809-?) – статский советник, преподаватель французского языка в кишиневских земских мужской прогимназии и женской гимназии. Мать – дворянка София Карловна, ур. Гродецкая (Бродецкая?) (1847-?). Это вторая жена вдовца И. Я. Белен-де-Баллю, которая была младше своего супруга на 38 лет [2, 298–299].

Крещен Владимир в день своего рождения в тюремной церкви Кишинева. Восприемники: титулярный советник Андрей Тимофеевич Соколов и коллежский секретарь Михаил Иосифович Белен-де-Баллю, Сорокского уезда помещица Елизавета Михайловна Бакас и девица Матильда Иосифовна Белен-де-Баллю.

Получил воспитание: общее – домашнее, военное – окончил курсы Севастопольских морских классов и Одесское пехотное юнкерское училище по 2-му разряду (1895–1897 гг.) [3, л. 1 об., л. 2]. Обучаясь в училище, 14 мая 1896 года он получил первое звание – младшего унтер-офицера.

28 марта 1898 года Высочайшим приказом произведен в подпоручики с переводом в Керченский крепостной батальон [3, л. 2].

17 декабря 1898 года Высочайшим приказом переведен на службу в 16-й стрелковый императора Александра III полк.

Принимал участие в обучении ратников ополчения. Участник военного похода против китайцев в Южной Манчжурии с 3 августа 1900 по 16 января 1901 года. 20 сентября 1900 года участвовал во взятии крепости Шанг-Хай-Гуанг. С 20 по 25 сентября 1900 года состоял в отряде генерал-майора Церпицкого, а с 25 сентября по 18 ноября этого же года – в отряде генерал-майора Волкова.

За безупречную воинскую службу награжден: 6 мая 1901 года – первой наградой, серебряной медалью «За поход в Китай» на Андреево-Владимирской ленте, а Высочайшим приказом от 15 июня 1901 года – орденом Св. Станислава III степени с мечами и бантом [3, л. 3].

1 июня 1902 года произведен в поручики за выслугу лет [3, л. 4], в октябре этого же года утвержден в должности батальонного адъютанта.

Владимир Иосифович принимает активное участие в жизни воинского подразделения. Так, с 1 января 1902 по 1 января 1903 года был Хозяином офицерского собрания. 13 июня 1903 года на состязательной стрельбе офицеров выполнил обязательное условие на получение приза и получил свидетельство за № 1522.

Он активный участник боевых действий в период русско-японской войны 1904–1905 гг.

Лишь только разгорелась война, поручик Белен-де-Баллю взял двухмесячный отпуск, отправился на восток и после долгих просьб, согласно добровольно поданному рапорту от 28 апреля 1904 года, определен на службу в 11-й Восточно-Сибирский стрелковый полк. С 1 мая 1904 года назначен полковым адъютантом, а 3 мая командирован в распоряжение командующего Манчжурской армией.

В период русско-японской войны был в военном походе против японцев в составе 11-го Сибирского стрелкового Ее Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны полка с 30 апреля 1904 по 6 февраля 1905 года. В послужном списке В.И. Белен-де-Баллю эта война занимает четыре листа описаний участия в сражениях в составе полка, батальона, боевых отрядов или групп.

Вот примеры его ратных дел: «Отход Восточного отряда от р. Ялу и оборона войсками» (апрель 1904 года), «Экспедиция отряда под начальством генерал-лейтенанта графа Келлера от д. Цхахечу на д. Саймацы в составе 1-го и 3-го батальонов пешей охотничьей команды» (3–5 мая 1904 года), «Бой у д. Тхавуань под начальством генерал-лейтенанта графа Келлера» (4 июня 1904 года) и т. д.

Двадцатидевятилетний Владимир Белен-де-Баллю принимал участие во всех крупных сухопутных сражениях в этой войне: Ляоянском, Шахейском, Мукденском, ночных атаках и всевозможных перестрелках. Он воевал под командованием генералов Ф. Э. Келлера, А. А. Бильдерлинга, Н. А. Кашталинского, К. В. Церпицкого, М. Н. Иванова и др. И на всех участках боевых действий, на которых ему

довелось сражаться, молодой офицер проявлял образцы бесстрашия и мужества. Секрет его героизма был в том, что он не позволял страху смерти руководить собственной жизнью.

17 августа 1904 года в сражении у деревни Сычаню под Ляояном поручик В. И. Белен-де-Баллю контужен в правое плечо осколком шрапнели, рука его была обездвижена. Однако он не только остался в строю, «а в критический момент, когда большая часть офицеров была убита или ранена, по собственной инициативе привел батарею и этим способствовал успеху дела. Поручик де-Баллю представлен к ордену Св. Георгия 4-й степени» [4, 49].

В бою под Мукденом поручик В. И. Белен-де-Баллю состоял прикомандированным к 3-му Восточно-Сибирскому стрелковому полку.

21 февраля 1905 года он получил сквозную шрапнельную рану мягких тканей на передней поверхности левого бедра [3, л. 9]. Для лечения раны был эвакуирован в Россию.

За мужество и отличие в боях с японцами В. И. Белен-де-Баллю награжден орденами Св. Анны III степени с мечами и бантом (16.11.1904), Св. Владимира IV степени с мечами и бантом (30.11.1904), Св. Анны IV степени с надписью «За храбрость» («Анненским» оружием, – прим. авт.) (27.04.1905), светло-бронзовой медалью «В память японской войны 1904–1905 гг.» с бантом (21.06.1905).

После выздоровления 20 января 1906 года был прикомандирован для несения службы к 273-му пехотному Дунайскому полку. 20 октября 1906 года произведен в штабс-капитаны со старшинством.

27 мая 1909 года получил Высочайшее разрешение принять и носить пожалованный Его Высочеством эмиром Бухарским орденом Серебряной звезды II степени.

Как уже сказано выше, командование представляло Владимира Белен-де-Баллю к более желаемой и почетной награде каждого офицера – ордену Св. Георгия IV степени. Но это представление по неизвестной причине не попало своевременно на высочайшее утверждение. На этот пример позднего награждения обратили внимание фалеристы в XXI веке [5, с. 86–87].

Но справедливость восторжествовала: В. И. Белен-де-Баллю «Государь император по Всеподаннейшему докладу Кавалерской

Думы Военного ордена Святого Георгия, Всемиловейше соизволил пожаловать 19 ноября 1909 года (по старому стилю, – прим. авт.) в воздаяние отличия, оказанного в делах с неприятелем, орденом Св. Великомученика и Победоносца Георгия IV степени за подвиг мужества и выдающуюся решительность, выказанную 17 августа 1904 года при упорной обороне позиций 11-го Восточно-Сибирского стрелкового полка и деревень Мындяфань и Сычаню» [3, л. 6].

У родственников в городе Николаеве и сегодня хранится фотография новоиспеченного кавалера вместе со своей супругой Евгенией Сергеевной.

Затем была служба в различных воинских частях. Так, с 20 мая по 21 июля 1910 года он был командирован в г. Бендеры для обучения саперному делу при 5-й саперной бригаде. Оказался способным учеником и учителем. При испытании, произведенном 18 августа этого же года при 14-й пехотной дивизии в изучении саперного дела, выдержал экзамен с оценкой «отлично» (приказ по полку № 2301) [3, л. 6].

6 мая 1912 года за выслугу лет произведен в капитаны со старшинством.

10 мая 1912 года принял роту Его Величества, а 21 мая командирован в Москву на открытие памятника императору Александру III.

В 1913 году награжден медалью «В память 300-летия царствования Дома Романовых. 1613–1913».

К этому времени Владимир Белен-де-Баллю был женат на дочери коллежского советника Евгении Сергеевне, в девичестве Пантусовой. В любви и согласии они воспитывали двоих сыновей – Владимира, родившегося 27 июля 1904 года, и Бориса, родившегося 8 августа 1906 года. Жена и дети, как и глава семьи – православного вероисповедания.

До женитьбы Владимир Иосифович разрывался между Одессой, где проходил воинскую службу, и Николаевом, где проживала его невеста Евгения. А после свадьбы проживал с супругой и родившимися детьми в Одессе.

В одном из сохранившихся писем Владимира Иосифовича жене от 1903 года указан адрес его проживания в Одессе: улица Базарная, дом 6-б, кв. 2.

Евгения Сергеевна получала от мужа письма в 1903 году по указанным на них адресам в Николаеве: Черноморское почтовое отделение и ул. Радостная № 5, кв. Калениченко.

Один из сохранившихся документов представил нам интересную информацию: по состоянию на 1913 год, В. И. Белен-де-Баллю получал денежное довольствие в сумме 2164 рубля (итоговая сумма указана в соответствии с документом, – прим. авт.), в т. ч. жалованье – 900 рублей, столовые – 300 рублей, квартирные – 544 рубля, добавочных – 360 рублей [3, л. 1].

Высочайшим приказом от 26 января 1914 года Владимир Иосифович произведен в подполковники. Со старшинством 28 марта 1913 года – на основании Георгиевского статута.

Служба шла своим чередом: обучение новобранцев, военные маневры. Но в мире уже витал дух войны. Вечером 19 июля (по ст. ст.) 1914 года немецкий посол в России граф Пурталес вручил российскому министру иностранных дел С. Сазонову ноту с объявлением войны [6, 9].

С объявлением мобилизации подполковник 16-го стрелкового Императора Александра III полка В.И. Белен-де-Баллю на основании приказа № 149 по 4-й стрелковой бригаде прикомандирован к 14-му стрелковому генерал-фельдмаршала Гурко полку на должность командира батальона. Вскоре он уже был на фронте. В боях Белен-де-Баллю проявил свое военное мастерство.

«В бою 12 августа 1914 года (по ст. ст., – прим. авт.) подполковник Белен-де-Баллю, командуя батальоном... выбив противника из опушки леса и взяв при этом 16 пленных, продвинулся на высоту к юго-востоку от д. Дубенко. Далее подполковник Белен-де-Баллю решил занять правый неприятельский берег р. Коропец, обороняемый пехотой с двумя пулеметами, стоявшими на опушке рощи у Слободки Дольней. Для этого он отдал приказание 1-й и 4-й ротам переправиться через р. Коропец и занять: 1-й роте – рощу на высоте к западу от д. Дубенки, 4-й роте – кладбище к северу от д. Дубенки, 2-й и 3-й ротам – занять рощу на левом берегу

р. Коропец, поддержать огнем форсирование реки. Огнем 2-й и 3-й роты действие пулеметов было парализовано, а 1-я и 4-я роты, лично предводимые командиром батальона подполковником Белен-де-Баллю, перешли вброд и по плотине реку и заняли указанные позиции... Батальон вышел во фланг и тыл противнику, занимавшему позицию у д. Чехова, тем самым способствовал успеху общей атаки бригады.

Потери батальона в этом деле: 5 убитых, 23 раненых; трофеи – 48 пленных, два пулемета» [7, л. 56, 56 об.].

Резюмируя описание подвига своего подчиненного, командир 14-го стрелкового полка полковник Станкевич написал: «...Подвиг вполне подходит под п. 1 ст. 112 Статута Императорского военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия, и подполковник Белен-де-Баллю достоин награждения Георгиевским оружием». К описанию подвига были приложены собственноручно написанные показания очевидцев, командиров рот.

Высочайшим приказом от 24 февраля 1915 года подполковник 16-го стрелкового полка Владимир Иосифович Белен-де-Баллю награжден Георгиевским оружием [8, 403]. Ранее Высочайшим приказом от 11 февраля 1915 года за отличие в делах против неприятеля В. И. Белен-де-Баллю награжден орденом Св. Анны II степени с мечами.

В 1915 году В. И. Белен-де-Баллю был ранен [9], [10]. Высочайшим приказом от 1 мая 1915 года «за отличие в делах» В. И. Белен-де-Баллю произведен в полковники. Со старшинством 3 октября 1904 года.

Высочайшим приказом от 28 февраля 1916 года полковник В. И. Белен-де-Баллю награжден орденом Св. Владимира III с мечами.

С 1915 года по 26 апреля 1917 года Белен-де-Баллю – командир 14-го стрелкового полка. Награжден орденом Св. Станислава II степени с мечами – приказ от 14 августа 1916 года [2, 300], императорским благоволением за боевые отличия – 26 ноября 1916 года. Приказом по армии и флоту от 26 апреля 1917 года назначен командующим 52-й пехотной запасной бригадой.

Приказом от 15 июня 1917 года Владимир Иосифович произведен в полковники [11].

Данные о дальнейших годах его жизни и смерти не имеют общего знаменателя. Так, согласно записи в метрической книге Стретенской церкви¹ г. Одессы за 1918 год под номером 143 имеется запись: «полковник Владимир Иосифович Белен-де-Баллю» 25 декабря 1918 года скончался «от огнестрельного ранения головы». Погребение совершил 27 декабря «архимандрит Феодот с братиею на военном кладбище» [12, л. 373 об., 374].

По другим данным, умер в начале января 1919 года. Похоронен на Военном отделении Нового кладбища (запись от 7 января 1919 года, участок 173-4/3). В краткой биографической справке указано, что «...в составе Добровольческой армии принимал участие в Гражданской войне, был ранен» [13, 13–14]. Расхождение в числах объясняется «игрой» старого и нового стилей.

Существует еще одна интересная версия, которую опубликовали в своей работе И. Сахаров и О. Кулаковская [2, 301–302].

«В 2004 году были опубликованы воспоминания И. С. Косова о своем отце С. И. Косове, служившем в годы войны в чине унтер-офицера под началом Бален-де-Баллю в рядах 14-го стрелкового фельдмаршала Гурко полка. Эти воспоминания, в целом, производят впечатление достоверности. О нашем герое И. С. Косов сообщает следующее: «Солдаты его любили. В семнадцатом году, когда офицерам отрывали головы, полк отрядил команду солдат, чтобы отвезти его с румынского фронта домой, в Одессу... Белен-де-Баллю служил потом в Красной армии. Был начальником штаба дивизии. Я его видел в тридцать восьмом в Одессе. Мы шли с отцом. Навстречу двигался громадного роста старик с большущими седыми усами. Мой папенька подтянулся, перешел чуть ли не на строевой шаг, шепнул мне: «Это мой комполка». Они остановились, поговорили. Тогда, в тридцать восьмом году, Бален-де-Баллю был главным бухгалтером курортного управления» (См. : Новожилов И. В. Год рождения 1921. – М., 2004. – С. 34–35). Как объяснить природу этого недоразумения, с кем И. С. Косов перепутал

¹ Освящена 28 сентября 1847 года, разрушена в 30-х гг. XX века.

В. И. Белен-де-Баллю? Или автором ошибки является И. В. Новожилов, записавший воспоминания?»

А может, и нет никакой ошибки, а просто Владимиру Иосифовичу было легче «раствориться» в многолюдном городе, не таком пролетарском, как Николаев, и увести подальше от своих детей и жены костлявую руку ВЧК-ОГПУ-НКВД². Подтверждением этой версии может служить еще один документ.

Его внучка З. Б. Каширова хранит письмо Владимира Иосифовича своей жене, на котором стоят почтовые штампы с датами отправления: Одесса, 2.01.24, полученное в Николаеве 9.01.24. Можно предположить, что его гибель была инсценирована, и втайне от родственников и друзей он встречался с женой в Одессе, материально поддерживал семью. В подтверждение этой версии – еще один установленный нами факт: в той же церковной метрической книге указан возраст умершего – 38 лет, тогда как на тот момент нашему герою было 43 года. Поэтому ставить окончательную точку в дате его смерти нельзя.

Что касается его ближайших родственников. У Владимира Иосифовича было два брата – Иосиф и Аркадий.

В бою с австрийцами пал смертью храбрых средний брат – капитан Аркадий Иосифович Белен-де-Баллю (21.02.1873–29.08.1914), воевавший в составе 16-го стрелкового Императора Александра III полка. Он принимал участие в русско-японской войне. В сражениях не участвовал. Награжден орденами: Св. Анны III степени (31.10.1905), Св. Станислава II степени (06.12.1911), Св. Анны II степени по статуту (01.06.1913), Бухарским орденом Серебряной звезды II степени (15.05.1909).

Старший брат – Иосиф Иосифович (01.02.1872–23.01.1913) с 1 сентября 1897 по 28 февраля 1900 года служил на судостроительном заводе в Николаеве, затем – на других предприятиях Российской империи.

Супруга Владимира Иосифовича – Евгения Сергеевна Белен-де-Баллю (Пантусова), 1886 г. р., в последние годы жизни проживала в Николаеве по ул. Мархлевского, 41 (сегодня ул. Адмирала Макарова, – прим. авт.). Умерла

26 апреля 1965 года, оставив по себе добрые воспоминания живущих родственников. В свидетельстве о смерти ее фамилия указана: Белен-де-Баллю. Похоронена в семейном склепе Пантусовых на Николаевском некрополе.

Истории детей Владимира и Евгении Белен-де-Баллю таковы.

Старший сын – Владимир Владимирович родился 27 июля 1904 года, утонул в возрасте 19 лет.

Младший сын – Борис Владимирович родился 8 августа 1906 года, жил с семьей в Николаеве на Корабельной улице. Работал инженером на заводе «Дормашина». Умер 5 апреля 1953 года.

Его жена Галина Никоновна, урожденная Попова, родилась 28 января 1911 года, домохозяйка. Умерла 13 апреля 1997 года, похоронена на Мешковском кладбище рядом со своей матерью.

У Бориса и Галины Белен-де-Баллю было двое детей – старшая дочь Зоя и сын Георгий.

Зоя Борисовна родилась в Николаеве 6 мая 1936 года. С 1952 года по 1991 год работала на заводе «Дормашина». В браке с Владимиром Ивановичем Кашировым у них 21 февраля 1961 года родился сын Борис. Борис Владимирович – протоиерей, настоятель храма Святых Первоверховных апостолов Петра и Павла. У него в браке с Людмилой Валентиновной Бреславской 26 июня 1983 года родился сын Богдан. Богдан Борисович умер 28 мая 2008 года.

Младший сын Белен-де-Баллю – Георгий Борисович родился 26 марта 1938 года в г. Николаеве. Окончил Одесскую духовную семинарию (1959 г.), затем поступил в Московскую духовную академию. С 1960 по 1963 гг. служил в рядах Советской армии. Демобилизовавшись, продолжил обучение в духовной академии, которую окончил в 1966 году. Тогда же заместником Троице-Сергиевой лавры архимандритом Платоном (Лобанковым) пострижен в монашество с наречением имени Борис, в честь святого благоверного русского князя стратотерпца Бориса, и принят в число братьев лавры. В 1966 году епископом Полтавским и Кременчугским Феодосием рукоположен в

² В 1917 году появилась ВЧК. В феврале 1922 года ее переименовали в ГПУ. В ноябре этого же года создается ОГПУ, которое в 1934 году входит в состав НКВД.

В. И. Белен-де-Баллю, 1916 г.

Евгения Сергеевна Белен-де-Баллю

После получения ордена Св. Георгия В. И. Белен-де-Баллю с супругой Евгенией Сергеевной, 1909 г.

Сыновья В. И. Белен-де-Баллю гимназисты Владимир и Борис

иеродиакона. В 1972 году Святейшим патриархом Пименом возведен в сан архидиакона. В 1986 году по благословению Святейшего патриарха Пимена архидиакон Борис по состоянию здоровья был переведен в число братья Одесского Успенского мужского монастыря. С 1986 года в Одесской духовной семинарии нес послушание преподавателя и эконома.

За усердное служение Церкви Христовой награжден Патриаршей грамотой и орденом Святого равноапостольного князя Владимира III степени.

Скончался 29 июля 1987 года. Чин отпевания в Успенском храме монастыря совершили наместник обители архимандрит Вадим, братья в священном сане и клирики Одесской семинарии. Надгробное слово произнесли архимандрит Вадим и ректор ОДС протоиерей Александр Кравченко. Похоронен на Братском кладбище Успенского монастыря в г. Одесса [14].

Хочется обратить внимание еще на один интересный момент – на написание фамилии нашего героя и его потомков, с которыми пришлось общаться. Фамилия, по исследованию автора настоящей статьи и И. В. Сахарова, по документам начала и конца XX века по-русски писалась по-разному. Первая ее часть – то Белен (правильно!), то Балең, изредка – Белин и Болен, причем нередко – через два «л». Вторая часть – то Баллю (правильно!), то Балю, редко – Балью; при этом обе части иногда писались через дефис (Белен-де-Баллю или Белен де-Баллю). Начиная с 30-х годов XX века, фамилию начали каверкать при оформлении официальных документов. Например: свидетельство о рождении Зои Борисовны Белен-де-Баллю (Кашировой).

Авторы настоящей статьи и И. В. Сахаров, исходя из изученных архивных документов и написанных лично Владимиром Иосифовичем, считают, что правильно фамилию следует писать Белен-де-Баллю.

С кончиной архидиакона Бориса – Георгия Борисовича Белен-де-Баллю, последнего по мужской линии потомка профессора, известного эллиниста Жак Николя Белен-де-Баллю (1753–1815), которого в России стали именовать Яковом Яковлевичем, ветвь рода пресеклась [2, 313]. А корни у рода знатные.

Жак Николя Белен-де-Баллю – сын французского адвоката, родился в Париже, на родине во Франции занимал место советника при монетном дворе, известность в ученом мире приобрел переводом Лукиана и был избран в члены Парижской академии изящной словесности. В декабре 1803 г. Белен-де-Баллю принял предложение русского правительства и приглашен профессором в Харьковский университет, где до 1811 г. занимал кафедру греческой, латинской и французской словесности, а в октябре 1811 г. переведен профессором в Петербургский педагогический институт; в 1812 г. Я. Я. Белен-де-Баллю был произведен в коллежские советники [15, 679]. В 1815 году умер от паралича.

Вот, пожалуй, и вся краткая история предков и потомков нашего героя Владимира Иосифовича Белен-де-Баллю из древнего французского рода. Мужественный и отважный человек, он своим героизмом и ревностным служением Родине заслужил, чтобы о нем помнили потомки.

Список использованных источников

1. Российский государственный военно-исторический архив (далее — РГВИА), Ф. 408, оп. 499 об. (1914), д. 14366, л. 7. (Список (по старшинству в чинах) генералам, штаб и оберофицерам и классным чиновникам 16-го стрелкового императора Александра III полка к 20 сентября 1914 г.).
2. Сахаров И. В., Кулаковская О. Ю. Выходцы из Франции и их потомки на Украине: Белен-де-Баллю – поколенная роспись // Генеалогія. Збірка наукових праць. Вип. II / Голова редколегії В. А. Смолій; упорядник В. В. Томазов. — К. : Видвничий дім «Антиквар», 2016. — С. 267—316.
3. РГВИА. Ф. 409, оп. 1, п/с. 1358 / 1913 г.
4. Иллюстрированная летопись русско-японской войны. Вып. 9. — СПб: Типография А. С. Суворина, 1904. — 128 с.
5. Алешин А. Награды Первой мировой / А. Алешин. — М.: Вече, 2010. — 352 с.
6. Пархоменко В. А., Губская Т. Н. Честью и кровью венчанные. Николаев. Первая мировая. — Николаїв : Видавець Гудим І. О., 2016. — 180 с.
7. РГВИА. Ф. 400, оп. 12, д. 26679, ч. 3, л. 54-60 (1914).
8. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769–1920 / Библиографический справочник / Отв. сост. В. М. Шабанов. — Федеральное архивное агентство. РГВИА, М. : Русский мир, 2004. — 928 с.
9. Русский инвалид. — 1915. — № 162. — С. 5.
10. Разведчик. — 1915. — № 1295. — 1 сентября. — С. 563.
11. Армия и флот свободной России (бывш. «Русский инвалид»). — 1917. — № 175. — 25 июля.
12. Государственный архив Одесской области. Ф. 37, оп. 13, д. 1184, 376 л.

13. Дивный И. В. Страницы военного некрополя старой Одессы. Книга третья. Биографический справочник. — К., 2001. — 128 с.
14. Вечная память почившим / Журнал Московской патриархии. — 1988. — № 9. — С. 63.

15. Русский биографический словарь: Алексинский – Бестужев-Рюмин / Изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. — СПб : тип. Главного Управления Уделов, 1900. — Т. 2. — 796 с.

ЄВГЕН ГОРБУРОВ, КИРИЛ ГОРБУРОВ

м. Миколаїв

ВИХІДЦІ З ФРАНЦІЇ – БЕЛЕН-ДЕ-БАЛЛЮ. МИКОЛАЇВСЬКА ГІЛКА

У статті розповідається про представників однієї з гілок старого дворянського роду Белен-де-Баллю, що зв'язали своє життя з містами Миколаєвом та Одесою. Детально подається біографія полковника В. І. Белен-де-Баллю.

Ключові слова: дворянство, орден, медаль, полк, війна, Миколаїв, Одеса.

EVGEN GORBUIROV, KIRIL GORBUIROV

Mykolaiv

IMMIGRANTS FROM FRANCE – BELEN DE BALLOU. NIKOLAYEV BRANCH

The article tells about the representatives of one of the branches of the old noble family of Belen de Ballou, who devoted his life to the city of Nikolayev and Odessa. Details supplied biography of Colonel V. Belen de Ballou.

Key words: nobility, orders, medals, regiment, war, Nikolayev, Odessa.

Стаття надійшла до редколегії 07.10.2016

УДК 94(477):314.156.5 «1932/1933»

МИКОЛА ЗЕРКАЛЬ

м. Миколаїв

**РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ
ПРОТИ СЕЛЯНПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ
1932–1933 рр. НА МИКОЛАЇВЩИНІ:
ДОЛІ ЛЮДЕЙ**

У статті досліджується ще один напрямок втілення політики геноциду українського народу з боку комуністичного тоталітарного режиму за матеріалами кримінальних справ які обґрунтовували застосування кримінальних покарань до населення в 1932–1933 роках. Дана проблема висвітлена в контексті політики етнічного геноциду українського народу державними правоохоронними органами.

Здійснюється спроба пригорнути увагу читачів не просто до статистики жертв, а на підставі усної історії задокументованою мовою протоколів дослідити зламані життя конкретних людей як представників значної маси аналогічних злочинних діянь репресивних правоохоронних органів.

Ключові слова: кримінальна справа, тоталітарна система, комуністичний режим, злочин, геноцид, голодомор, партійний апарат, ідеологія, селянство.

У 2016 році Україна відзначила 84 річницю голодомору, трагедії геноциду українського народу. Традиційний підхід до висвітлення цих жакливих подій зосереджує головну увагу саме на кількість вивезеного збіжжя та померлих від голоду людей. Останнім часом здійснюються також спроби дослідження інших

аспектів реалізації тоталітарної сутності радянської держави в умовах проведення політики етнічного геноциду українців, наприклад важливу роль відігравала також політика вилучення матеріальних цінностей у населення, нищення спроб опору не лише під час повстань силами регулярної армії, а також

запровадження масових репресій по відношенню до можливих керівників антирадянських рухів збройного опору. Започаткований процес повернення історичної пам'яті сьогодні надзвичайно важливо підтримувати та надавати державну підтримку відповідних досліджень та популяризувати здобуті результати серед як можна ширшого кола населення.

Триваючий і сьогодні процес повернення забороненої, викривленої, міфологізованої історичної пам'яті створює умови для формування нового комплексного об'єктивного висвітлення історичного шляху українського етносу в різних епохах, випробуваннях на міцність та формах єднання і мобілізації етнічної свідомості та самопожертви.

Сучасний існуючий історичний науковий доробок щодо повернення із спецхранів та засекречених фондів документів які засвідчують факт штучного масового голоду в Україні, розкриваючи масштаби та форми втілення жакливого радянської державної політики значний, але всеодно ще залишаються недостатньо дослідженими та не відкритими загалу історії життя конкретних людей з їх життєвими долями, поглядами та вчинками. Автор намагається в своїй статті здійснити одну із спроб дослідити трагедію українського народу мовою реальних кримінальних справ і обґрунтувати не лише абсурдність самих формулювань вироків, а також і нікчемність процедури фабрикування справ та винесення вироків. Дослідником аргументовано доводиться системність, а не виключність, випадковість, репресивних справ щодо українського селянства Миколаївщини і оприлюднюються життєві долі конкретних людей які стали невинними жертвами сфабрикованої та цілеспрямованої державної політики радянського керівництва на всіх щаблях органів державної влади в 1932–1933 роках. Отже, останнім часом особливу актуальність, на думку автора, набуває вивчення краєзнавчого матеріалу, висвітлення для широкого кола читачів історичної пам'яті, правди, справедливості на задокументованих джерелах усної історії.

Трагедію голодомору 1932–1933 рр. в Україні однією з перших висвітлювала збірка документів: «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [38].

Фактично це була лише збірка копій окремих державних офіційних документів якими визнавався сам факт голоду. До цього, всі вони мали статус засекречених. Українці наприкінці 1990 р. отримали можливість самостійно ознайомитись з документами і почати аналізувати факти. У 1991 р. виходить друком книга-меморіал «33-й: ГОЛОД» [99]. Це була перша спроба альтернативними методами, порівняно з офіційною історичною наукою за допомогою усної історії засвідчити вчинені злочини та визначити роль конкретних катів у вчиненому масовому знищенні українців. Всю роботу при підготовці та виданні здійснили Володимир Маняк та Лідія Коваленко. Видання містить 403 документальні оповіді, 20 з яких безпосередньо торкались Миколаївської області. В 1992 р. як упорядники Г. М. Михайличенко і Є. П. Шаталін видають наступну збірку документів і матеріалів по голодомору на Миколаївщині [44].

Важливою на краєзнавчому рівні стала колективна праця В. П. Шкварця і М. Ф. Мельника «Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії», 1994 р. В 1996 р. виходить невеликим накладом навчальний посібник для учнів загальноосвітніх шкіл області «Історія Миколаївщини» П. М. Тригуба, І. С. Павлика, О. В. Білюка [80]. Це видання у доступній для відповідної вікової категорії читачів формі було проаналізовано та узагальнено причини і наслідки голодомору 1932–33 рр. в межах Миколаївської області.

Державний архів Миколаївської області у 2000 р. видає збірку документів і матеріалів «Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933)», керівник авторського колективу – М. М. Шитюк [92]. В цій роботі науковці та старшокурсники виклали результати опитувань свідків голодомору, жертв злочину радянської тоталітарної державної машини яким пощастило вижити.

Значний науковий доробок, його наукова новизна, концептуальність та різноплановість обумовлюють провідну роль та значення доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, номінанта багатьох премій та конкурсів М. М. Шитюка [90, 91, 92, 93, 94, 95, 98].

При державній підтримці з 1992 р. здійснюється робота групи науковців над виданням

серії книг «Реабілітовані історією» в яких наводяться дані про конкретних громадян які в роки голодомору були репресовані та постраждали від радянських державних органів [99].

Важливою стала публікація краєзнавчої роботи про голодомор в 2002 р. ювілейної книги «Миколаївщина: літопис історичних подій». В сумну річницю 2003 р. були видані колективні монографії: «Голод 1932–1933 років на території Миколаївщини» під керівництвом М. М. Шитюка [97], «Трагедія століття: голод 1932–1933 років на Миколаївщині» під керівництвом С. С. Макарчука [79]. Об'єктом наукового дослідження були сумні події 1932–1933 рр., але обидва авторські колективи створили цікаві роботи про події голодомору на Миколаївщині, реалізацію насильницької політики суцільної колективізації та тотальне винищення українського селянства. Автори документально продемонстрували нелюдську сутність радянської тоталітарної машини в реальному житті коли заради економічних показників було принесено в жертву багатомільйонні людські долі. Трагічні сторінки українського народу знайшли своє висвітлення і в друкованих роботах представників української діаспори, наприклад в Австралії за керівництва Петра Кардаша було видано книгу «Злочин» в якій П. Обруч також досліджував голодомор в Трикратському районі Миколаївщини.

В 2004 році В. П. Шкварець та М. Ф. Мельник видають доопрацьоване та виправлене друге видання «Історії рідного краю. Миколаївщина» де також висвітлюють події голодомору за місцевими матеріалами [56].

Дослідження голодомору 1932–1933 років на Миколаївщині також висвітлювалась в статтях миколаївських істориків А. М. Бахтіна [30, 31, 31], Є. Г. Горбурова [94], Т. В. Березовської, Ю. В. Котляра [47], П. І. Соболя [70], І. І. Федькова [82], П. М. Тригуба [80], О. П. Тригуба, Т. В. Березовської, О. М. Юрчика та багатьох інших.

В 2006 р. виходить друком колективна монографія М. М. Шитюка і К. Е. Горбурова «Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках» на сторінках якої було наведено копії історичних архівних документів які нарешті були розсекречені і стали у нагоді

для розуміння причин, змісту, економічних і демографічних наслідків цих трагедій [94].

У створеному Українському інституту національної пам'яті почала проводитись систематична робота по дослідженню та публікації результатів науково-дослідницької роботи з проблеми голодомору 1932–1933 років в Україні в цілому і на Миколаївщині зокрема. В 2008 році в межах комплексної дослідницької роботи було видано «Національну книгу пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область». Слід зазначити, що це була колективна робота, і до складу авторського колективу входили: М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, А. М. Бахтін, О. О. Баковецька, Є. Г. Горбуров, І. Т. Кіщак, В. Ф. Кондрашов, І. Є. Ніколаєв [58]. Це комплексне дослідження стало каталізатором для розгортання також значної кількості досліджень краєзнавчого матеріалу та сприяння створенню цілісної картини злочинного обличчя радянської тоталітарної машини яка створила голодомор українського народу. На сторінках книги «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції» (2009 р.) було надруковано статтю М. М. Шитюка «Селянство Миколаївщини в умовах голодомору 1932–1933 років: трагічна статистика жертв сталінізму» яка висвітлювала страхітливий процес запровадження нелюдської політики на основі розсекречених документах.

Нарешті в 2015 році виходить навчальний посібник «Історія рідного краю: Миколаївщина» під керівництвом М. М. Шитюка, в якому окремий урок № 34 розповідає про голодомор 1932–1933 років [100]. Для учнів авторським колективом робиться висновок, що запровадження політики на знищення сільського населення було продуманою політикою радянського апарату у зв'язку з провалом хлібозаготівельної компанії восени 1932 р. До того ж, запровадження «чорних дошок» стало зовнішнім втіленням страшних планів винищення навіть населених пунктів та створення відповідних умов для їх ізоляції і недопущення спроб втікти на інші території.

В історіографії дослідження голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині, як і в цілому

по Україні, ми можемо простежити певну трансформацію підходів в оцінках від тимчасових і незначних наслідків неврожаю та порушень балансу зовнішньої торгівлі до цілеспрямованої політики тоталітарної держави на шляху фізичного знищення інакодумства і знищення найбільш міцного конкурента радянської колективної системи обробітку землі, проведення політики геноциду по відношенню до українців.

Незважаючи на пануючий голод радянська державна машина продовжувала свою роботу по придушенню навіть спроб виявлення невдоволення здійснюваною політикою геноциду. Населення намагалось відчайдушно вибороти своє право на життя, але середовище страху та жаху, трансформація психіки під впливом голоду забезпечували володарювання радянської системи. Остаточо незрозуміло що виступало мотивувальним аргументом в головах виконавців злочинних наказів, адже всі усвідомлювали та бачили, що всіх виконавців рано чи пізно може чекати доля їх в'язнів. Досліджуючи кримінальні справи, які збереглись до наших днів, типовим прикладом може бути справа українця, раніше не засудженого Біленко Мефодія Філіповича [28]. Він народився та проживав в селі Грушівка Першотравневого району, відділився від батьківського господарства після революції 1917 р. В 1931 р. ступає до колгоспу, а в 1933р. був включений як син кулака – логіку зрозуміти вкрай складно, адже всі знали на момент вступу з якої він родини. На січень 1933 р. йому було 36 років, був одружений з 33-річною Олександрою Сафронівною. Сам він походив з заможної багатодітної родини яка мешкала окремо, а саме батько Філіп (80років), мати Ганна Іванівна (76 р.), брати: Фока (44 р), Тимофій (40 р.) – на січень 1933 р вже був висланий, Прокіп (26 р.), Іван (19 р.), сестри: Явдоха (37 р.), Марія (18 р). Таким чином ми бачимо що робітничих рук в родині було вдосталь, а відповідно и ринкова конкурентноспроможність такого господарства була достатньо високою. На час арешту із майна у нього залишались: хата, сарай та корова. Цікавою була дана йому характеристика в які зазначалось, що «син кулака, знаходився у банді білих Петлюри, де був у штабі технічним виконавцем

та при штабі керував повстанням проти червоної армії. В даний час перебуваючи в колгоспі здійснював бешено розкладницьку роботу проти хлібозаготівлі та агітував за масовий вихід з колгоспу селян, завдяки чому колгоспники купували за його ініціативою коней та вимагали землю під посів, наприклад Лебедечко та Нестеренко. Біленко людина соціально небезпечна особливо в даний момент колгоспного будівництва (22 січня 1933 р.)». 27 січня 1933 р. уповноважений Першотравневого районного відділення Одеського облвідділу ДПУ УРСР Луполовер виносить постанову № 588 про початок слідства та ув'язнення Біленка Мефодія Філіповича. Лещата репресій відразу запрацювали на повну силу. Свідком за даною справою проходив його односелець Хоменко Мефодій Іванович, 34 років, бідняк, українець, одружений, мав 2 дітей, хлібороб. Він засвідчував те, що М. Ф. Біленко на роботу виходив рідко, в основному займався спекуляцією, а саме відвозив на продаж муку в Першотравневе на базар, особливо в час польових робіт, що вплинуло на роботу колгоспа в цілому. Він зазначав, що внаслідок не виходу на роботу братів Біленко Прокопа та Мефодія затягнувся обмолот зерна. Словами свідка він «проліз» в колгосп завдяки тому, що в колгоспі вже був його бат Тимофій, який виконував функції полевода, що свідчило про його рівень агрономічних знань. Головним звинуваченням для притягнення до кримінальної відповідальності стали прогули та соціальне походження і участь в білому русі. Другим свідком по справі проходив Ткаченко Петро Власович, віком 31 рік, також його земляк, бідняк, одружений, у власності була лише хата, освіта нижча, хлібороб, який виріс з ним з дитинства. Головним звинуваченням також було куркульське походження та участь у Білому русі. Зазначається також той факт, що до звинуваченого прийшов завгосп колгоспу Вітенко Григорій та став вимагати щоб він виходив на роботу і Біленко Мефодій завяляв «навіщо мені працюватив колгоспі, всеодно нічого не дає їсти в минулому році голодували і в цьому році голодуємо», що впливало на роботу. Під впливом цих слів траплялись випадки масового невиходу на роботу, що і впливало на перебіг жнив та виконання

плану хлібозаготівель. В цій кримінальній справі був і третій свідок, що було нехарактерним для даного виду кримінальних проваджень. Свідком був також земляк – Дорошенко Логвин Якович, 40 років, бідняк, освіта нижча, одружений, хлібороб. Він додає те, що на період жнив Біленко записався в черевичну майстерню і сам не ходив на роботу і дружину не пускав. В своїх промовах зазначав, що «чорт з ним з колгоспом, всеодно там їсти не дадуть», а також заявляв, що «ви собі працюєте, а я маю 50-70 крб на місяць і мені добре». Тобто фактично всі звинувачення носили усний та загальний характер, без конкретних фактів дій. Сам звинувачений від усіх фактів відхрещувався і ніби ніяких антирадянських висловлювань не робив. В постанові за справою № 588 від 28 січня 1933 р. зазначалось, що «...в злочині, передбаченому ст. 54–10 Кримінального кодексу, направити в судову трійку при колегії ДПУ УРСР з проханням про застосування до нього заходу соціального захисту - ув'язнення в концтабір терміном на п'ять років. Все це за підписами співробітника райвідділу ДПУ Луполовер, нач. райвідділу ДПУ Кусков, прокурор Романов. Дослідивши

матеріали справи протоколом №29/903 особливої наради при колегії ДПУ УРСР 4 лютого 1933 р. було прийнято рішення Біленко Мефодія Філіповича з під варти звільнити, а справу припинити.

Одночасно було розпочато справу № 610 і стосовно його брата Біленко Прокопа Філіповича (1906 року народження) [29]. Він був одружений з Маланкою Трофимівною (26 років), мав дочку Катерину (4 роки) у власності якого були на час арешту хата, сарай, корова. За хуліганство був засуджений в 1926 р. на два роки допру. Свідок за звинуваченням Кас'яненко Петро Матвійович був його земляком, бідняком, українцем, одруженим, мав 5 дітей. Він зазначав, що Біленко Прокоп міцний середняк, сміявся над бідняками, зауважуючи, що «на кой чорт ви ходите на роботу, коли так чи інакше колгоспи розпадуться, вони не можуть спільно працювати, а їх створили лише для того, щоб було легше вибивати з нас хліб, а ми всі будемо поступово вмирати з голоду для того щоб нас було менше, а чому менше – тому що селян в десять разів більше ніж робітників. Тому вони і бояться щоб їх селяни не задушили уночі».

Фото Біленко Прокоп Філіпович – січень 1933 р.(Ф. Р-5859. – Оп. 2. – Спр. 655) [29].

Свідком проходив також 27-річний Пароженко Трохим Іванович, малограмотний українець, бідняк, одружений, хлібороб який фактично дублював свідчення Кас'яненка Петра, майже дослівно, що наштовхує на думку про замовний характер свідчень.

Третім свідком проходив 25 річний Міленко Іван Микифорович, бідняк, українець, одружений, столяр який так само дублював всі свідчення.

Сам звинувачений лише зазначав, що цікавився чому перестали видавати хліб. В постанові за справою № 610 від 29 січня 1933 р. зазначалось, що «...в злочині, передбаченому ст. 54–10 Кримінального кодексу, направити в судову трійку при колеґі ДПУ УРСР з проханням про застосування до нього заходу соціального захисту – ув'язнення в концтабір терміном на п'ять років. Все це за підписами співробітника райвідділу ДПУ Луполовер, нач. райвідділу ДПУ Кусков, прокурор Романов. Дослідивши матеріали справи протоколом № 33/907 особливої наради при колеґії ДПУ УРСР 8 лютого 1933 р. було прийнято рішення вислати в Північні райони на три роки етапом.

На підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років» визнавалось, що П. Ф. Біленко підпадає під дію згаданого акту. Документ був підготовлений старшим помічником прокурора області по нагляду за слідством в органах КДБ, радником юстиції В. М. Колбешкіним, начальником слідчої групи УКДБ УРСР в Миколаївській області В. А. Левенцем 6 грудня 1989 р. та затверджено 10 грудня 1989 р прокурором Миколаївської області старшим радником юстиції Ю. Є. Бондарем.

Наведені справи свідчать лише про загальну схему діяльності каральних органів, коли пригадувалось як звинувачення походження з заможної родини, або участь в революційних подіях не на боці переможців. На підставі досліджених справ стає цілком зрозуміло, що вся система судочинства щодо селян була побудована таким чином, аби доказова база відігравала допоміжну і не обов'язкову частину судочинства, а головним було те що

людина була хліборобом, вела самостійне господарство, намагалась за будь-яку ціну зберегти відокремлене господарство. В значній мірі це була свого роду помста за минулу діяльність. В матеріалах справ задокументовано факти тотального вилучення всього продовольства і приречення людей на вимирання. Фактично думки ставали одним із доказів вини підсудних. Поставлена мета скорочення кількості українського сільського населення, яке не стало на підтримку радянських перетворень, а стало фундаментом для руху опору і залишалось потенційно небезпечним. Нажаль, ми стали свідками такого ганебного явища, як звинувачення своїх односельців заради отримання частини конфіскованого. Одні українці засвідчували брехню стосовно інших. Крім політики голодомору радянська система застосувала також відкриту репресивну політику щодо українського населення. Поки що задокументовано 2008 громадян Миколаївщини які потрапили в лещата терору, збереглись їх кримінальні справи. Досліджуючи трагічні події 1932–1933 років вражають масштаби людських втрат, причому за кожною цифрою стоїть окрема людина, її життя, сподівання, розчарування і страшна трагедія смерті. Остаточна кількість втрат і по сьогодні залишається дискусійною. Наше суспільство повинно не просто пам'ятати, а уважно досліджувати, відстежувати, узагальнювати сучасні демографічні процеси в українському суспільстві. Постійно пам'ятаючи про від 3,5 до 9 млн замордованих впродовж двох років радянською тоталітарною системою треба також аналізувати статистику кількості населення сьогодні, адже, наприклад, лише за дев'ять місяців поточного 2016 року лише в Миколаївській області населення скоротилось на 5,3 тисячі чоловік і це без врахування мігрантів, тобто лише за цей період населення Миколаївщини скоротилося на 2–3 села [35].

Схожі статистичні дані простежуються і по інших областях. Таким чином, щоб через певний час чинна економічна та соціальна політика не отримала визначення геноциду українського населення, слід приймати екстренні та дієві рішення. Отже, пам'ять про покладені жертви українства на алтар радянського режиму потрібно зберігати і використовувати

у вихованні нових поколінь нашої вільної і самостійної держави. Злочинців, які втілювали нелюдські рішення теж треба назвати по-іменню і віддати належне на стіні ганьби. Тому потрібно продовжувати дослідницьку роботу за існуючими документами кримінальних справ та зібраних усних свідченнях.

Список використаних джерел

1. Держархів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. Р-5859, оп. 2, спр. 434, арк. 1—18.
2. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 430, арк. 1—19.
3. ДАМО, ф. Р-8, оп. 1, спр. 201, арк. 28.
4. ДАМО, ф. Р-8, оп. 1, спр. 266, арк. 10.
5. ДАМО, ф. Р-1483, оп. 1, спр. 44, арк. 12.
6. ДАМО, ф. Р-261, оп. 1, спр. 3, арк. 141.
7. ДАМО, ф. Р-256, оп. 1, спр. 323, арк. 8.
8. ДАМО, ф. Р-908, оп. 1, спр. 44, арк. 2.
9. ДАМО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 24, арк. 156.
10. ДАМО, ф. Р-472, оп. 3, спр. 16, арк. 123.
11. ДАМО, ф. П-6, оп. 1, спр. 274, арк. 15—19.
12. ДАМО, ф. П-30, оп. 22, спр. 8, арк. 15—16.
13. ДАМО, ф. П-83, оп. 1а, спр. 8, арк. 7—19.
14. ДАМО, ф. П-13, оп. 1, спр. 4, арк. 6,13.
15. ДАМО, ф. П-130, оп. 1а, спр. 27, арк. 1—3.
16. ДАМО, ф. П-2878, оп. 1, спр. 1, арк. 32—35.
17. ДАМО, ф. П-129, оп. 1а, спр. 29, арк. 12—13.
18. ДАМО, ф. Р-1191, оп. 1, спр. 3, арк. 180—189.
19. ДАМО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 195, арк. 25—26.
20. ДАМО, ф. Р-1230, оп. 1, спр. 70, арк. 140.
21. ДАМО, ф. Р-645, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
22. ДАМО, ф. Р-1391, оп. 1, спр. 2, арк. 151.
23. ДАМО, ф. Р-1014, оп. 1, спр. 35, арк. 180.
24. ДАМО, ф. Р-1187, оп. 1, спр. 31, арк. 36.
25. ДАМО, ф. Р-950, оп. 1, спр. 15, арк. 8.
26. ДАМО, ф. Р-1454, оп. 1, спр. 12, арк. 105—106.
27. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 620, арк. 8—9.
28. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 654, арк. 8—12.
29. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 655, арк. 8—16.
30. Бахтін А. М. Наслідки голодомору в південних областях України // Гуманітарно-економічні дослідження: ЗБ. наукових праць. — Миколаїв; Одеса, 2005. — Т. 2. — С. 299—309.
31. Бахтін А. М. Причини голоду-геноциду в південному регіоні України // Гуманітарно-економічні дослідження: ЗБ. наукових праць. — Миколаїв; Одеса, 2005. — Т. 1. — С. 217—226.
32. Бахтін А. М. Репресивно-каральні заходи влади проти селян Півдня України у період голоду 1932–1933 років // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. — Миколаїв, 2005. — Вип. 11. — С. 175—178.
33. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: джерелознавче дослідження. — Т. 1. — К., 1999. — 448 с.
34. Белоконь С. Механизм большевистского насилия. Конспект исследования. — К., 2000.
35. В этом году в Николаевской области на 100 умерших приходилось 62 родившихся Николаев. Политика. — НикВести / 13:45, 17 Ноября, 2016. — Режим доступу: <http://nikvesti.com/news/politics/97780> — Дата звернення: 19.11.16. — Назва з екрану.
36. Вакулишин С. Чи був голодомор у Києві? — К., 1997.
37. Гудима А. Кара без вини. — К.: Урожай, 1993. — 288 с.
38. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упорядники: Р. Я. Пиріг та ін. — К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1990. — 605 с.
39. Голод-геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії) / Редкол.: О. М. Гаркуша (голова) та ін. — Миколаїв: Вид-во імені П. Могили, 2003. — 200 с.
40. Друмов В. І. Документи про трагедію голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині // Тези доповідей та повідомлень першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. — Миколаїв, 1995. — С. 37.
41. Конквест Р. Жнива скорботи. — К.: Либідь, 1993. — 249 с.
42. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — К.: Знання, 1989. — 50 с.
43. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с.
44. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: С. В. Кульчицький. — К.: Наукова думка, 1992. — 736 с.
45. Козирева М. Е. Голод 1921–1923 рр. у німецьких колоніях на Миколаївщині // Наукові праці МФ НАУКМА. — Миколаїв, 2001. — Т. 10. — С. 89—92.
46. Кондрашов В. Документальні свідчення про трагічні події вжитті селянства Миколаївщини наприкінці 20-х – на початку 30-х років // «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»: III-я Миколаїв. обл. краєзн. конф. — Миколаїв, 2000. — С. 341—343.
47. Котляр Ю. В. Ментальність південноукраїнського селянина і голодомор 1932–1933 років // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. — К., 2003. — С. 185—190.
48. Ліньов А., Шитюк М. Колективізація і голод 1929–1933 років на Миколаївщині // Щотижня. — 1997. — 31 травня; 14, 28 червня; 12, 26 липня.
49. Ліньов А. А. Колективізація та голод 1929–1933 років на території сучасної Миколаївщини // Україна в новому тисячолітті очима молодих фахівців. — Миколаїв, 2000. — С. 54—60.
50. Марочко В. Бодай те лихо не верталось // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 90—93.
51. Марочко В. Голодомор: біль і жах нашого народу // Культура і життя. — 1990. — 23 вересня.
52. Марочко В. Голодомор: причини і наслідки // Освіта. Спецвипуск. — підручник. — 1990. — № 1, 2.
53. Марочко В. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини і наслідки // Проблеми історії України: судження і пошуки. — К., 1991. — Вип. 1.
54. Марочко І. В., Шаталіна Є. П. Голод на Україні (1932–1933 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 7—12; 1990. — № 1. — С. 104—112.
55. Макачук С., Степаненко М. Голодомор на Миколаївщині // Рідне Прибужжя. — 2000. — 25 листопада.
56. Мельник М. Три голодомора // Наш город. — 2007. — 12—20 листопада. (№ 46). — С. 18.
57. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933): Док. і матеріали / Авт. кол.: під керівництвом М. М. Шитюка /

- МННЦ ОДУ імені І. І. Мечникова, Держ. архів Миколаїв, обл. — Миколаїв : Тетра, 2000. — 212 с.
58. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область. — Миколаїв : Видавництво «Шамрай», 2008. — 864 с.
  59. Не тільки про хліб: Голодомор-33 // Південна правда. — 1991. — 23 лютого.
  60. Никольчук Н. О голодоморе 1932–1933 гг. на Николаевщине // Южная правда. — 2007. — 24 ноября.
  61. Не тільки про хліб: Голодомор-33 // Південна правда. — 1991. — 23 лютого.
  62. Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з цим матеріалів // Комуніст України. — 1990. — № 2.
  63. Плясков Л. «Проступок...»: [Спогад про голодомор 1933 р.] // Південна правда. — 1990. — 23 грудня.
  64. Прусов П. Свідчення про геноцид 1932–33 років: // Губернская неделя. — 2005. — 6 декабря.
  65. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. / П. П. Панченко, В. М. Литвин, М. М. Шитюк. — К., 2003. — 753 с.
  66. Плясков Л. «Проступок...»: [Спогад про голодомор 1933 р.] // Південна правда. — 1990. — 23 грудня.
  67. Прусов П. Свідчення про геноцид 1932–33 років: // Губернская неделя. — 2005. — 6 декабря.
  68. Садовничий В. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та на Миколаївщині // Україна в новому тисячолітті очима молодих фахівців. — Миколаїв, 2000. — С. 22—25.
  69. Соболь П. Голод-геноцид 1932–1933 років на Миколаївщині: історіографічний аналіз // Гуманітарно-економічні дослідження: Зб. наукових праць. — Миколаїв; Одеса, 2005. — Т. 1. — С. 162—173.
  70. Соболь П. Голодомор 1932–1933 років: особливості соціальних патологій // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. — К., 2003. — С. 164—173.
  71. Серединський О. Голодомор 1932–1933 років на Миколаївщині // Вечерний Николаев. — 2005. — 26 ноября.
  72. Серединський О. Голодомор 1932–1933 років: Документи Державного архіву Миколаївської області свідчать // Рідне Прибужжя. — 2003. — 27 березня.
  73. Серединський О. Національна трагедія: 1932–1933 рр.: [Миколаївський р-н] // Маяк. — 2005. — листопад.
  74. Серединський О. Голодомор 1932–1933 років: [Арбузинський р-н] // Нове життя. — 2005. — 26 листопад.
  75. Смугляков К. Люди вмирили, а хліб йшов на експорт // Радянське Прибужжя. — 1993. — 9 вересня.
  76. Столяров І. Річниця голодомору на Миколаївщині // Український Південь. — 2002. — 28 листопада. — С. 3.
  77. Сторінки голодомору: За спогадами наших земляків // Щотижня. — 1992. — 21 лютого. — С. 7.
  78. Толочик П. Хвилина немовчання: Сторінки щоденника із тридцять третього // Рідне Прибужжя. — 2004. — 30 листопада.
  79. Трагедія століття: голодомор 1932–1933 років на Миколаївщині / Редкол. : О. М. Гаркуша (голова) та ін. ; Миколаїв, облдержадмін. — Миколаїв : Вид-во МДГУ імені П. Могили, 2003. — 471 с.
  80. Тригуб П. Трагедія у Пересадівці: Сторінка з історії голоду на Україні в 1932–1933 рр. // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». — К. ; Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 314—315.
  81. У пам'яті навечно: [Голодомор 1932–1933 рр. у Доманівському р-ні] // Трибуна хлібороба. — 2008. — березня.
  82. Федьков І. Голод 1932–1933 років на Миколаївщині // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». — К. ; Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 312—313.
  83. Фомін І. Випробування голодом // Щотижня. — 1993. — 8 травня. — С. 7—8.
  84. Фомін І. Слово про 33-й рік: Спогади свідка // Голос Баштанщини. — 1992. — 10, 14, 17, 21 жовтня.
  85. Чорна книга України: зб. Документів, архів. Матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича. — К. : Вид. центр «Просвіта», 1998. — 784 с.
  86. Чуніхін В. Голодомор // Південна правда. — 1990. — 28 листопада.
  87. Чуніхін В. Дорогою сліз і смерті: [Голод 1932–1933 на Миколаївщині] // Ленінське плем'я. — 1989. — 18 червня.
  88. Чуніхін В. Черные зерна 1933 года // Николаевские новости. — 1999. — 10 ноября.
  89. Холявко В. Голодомор 1932–1933 років: [Миколаївський р-н] // Маяк. — 2007. — 24 листопада.
  90. Шитюк М. Голод 1932–1933 років на території Миколаївщини // Український Південь. — 2005. — 24 листопада — 1 грудня. (№ 45). — С. 6.
  91. Шитюк Н. Голод-геноцид 1933 года на территории Николаевщины: К 70-летию трагедии // Южная правда. — 2003 ; Смугляков К. Люди вмирили, а хліб йшов на експорт // Радянське Прибужжя. — 1993. — 9 вересня.
  92. Шитюк М. М. Голод 1932–1933 років на території Миколаївщини в книзі. Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків // Матеріали міжнародної конференції. — К. — Нью-Йорк, 2000. — С. 278—298.
  93. Шитюк М. М., Бахтін А. М. Південна Україна: колективізація і голод (1929—1933 роки) : монографія. — Миколаїв : Аскел, 2007. — 512 с.
  94. Шитюк М., Горбуров К. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. — Миколаїв : Вид-во І. Гудим, 2007. — 155 с.
  95. Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. — К. : Геліон, 1997. — 60 с.
  96. Шкварець В. П., Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. Історіософія та історіографія голодів-людоморів на Миколаївщині. — Миколаїв : Шамрай, 2008. — 288 с.
  97. Шитюк М. М. Голод-геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. — К., 2003. — С. 174—184.
  98. Шитюк М. М. Голод-геноцид 1933 року: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків на території Миколаївщини // Миколаївщина: літопис історичних подій. — Херсон, 2002. — С. 344—363.
  99. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К. : Рад. письменник, 1991. — 584 с.
  100. Історія рідного краю: Миколаївщина : навчальний посібник / М. М. Шитюк (кер. авт. кол.), О. О. Баковецька, Н. М. Буглай, М. М. Зеркаль та ін. — Миколаїв : Ліон, 2015. — 628 с.

MYKOLA ZERKAL
Mykolaiv

**THE REPRESSION OF THE PEASANTS DURING
THE HOLODOMOR 1932–1933. IN NIKOLAEV:
THE FATE OF PEOPLE**

Explores another embodiment the direction of the Ukrainian people genocide by the communist totalitarian regime on the basis of criminal cases that justify the use of criminal penalties to the mass of the rural population in 1932–1933. This issue is covered in the context of ethnic genocide of the Ukrainian people and the state party by law enforcement agencies.

Key words: totalitarian system, the crime of genocide, famine, the party apparatus, the ideology of the peasantry.

НИКОЛАЙ ЗЕРКАЛЬ
г. Николаев

**РЕПРЕССИИ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ ПРОТИВ КРЕСТЬЯН
ВО ВРЕМЯ ГОЛОДОМОРА 1932–1933 гг. НА НИКОЛАЕВЩИНЕ:
СУДЬБЫ ЛЮДЕЙ**

В статье исследуется ещё одно направление воплощения политики геноцида украинского народа со стороны коммунистического тоталитарного режима на основании уголовных дел, которые обосновывали применение уголовных наказаний к массе сельского населения в 1932–1933 гг.

Данная проблема освещается в контексте политики этнического геноцида украинского народа государственными партийными и правоохранительными органами.

Ключевые слова: уголовное дело, тоталитарная система, коммунистический режим, прегрешение, геноцид, голодомор, партийный аппарат, идеология, крестьянство.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016

УДК 94 (100) «1916»

ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО
м. Миколаїв

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ МИКОЛАЄВА:
РІК 1916-й**

У статті на основі переважно періодики того періоду, висвітлюється суспільно-політичне життя м. Миколаєва в 1916 році. Увага акцентується на соціально-економічній кризі, зростанні дорожнечі, страйковому русі на заводі «Наваль», діяльності громадських благодійних організацій по наданню допомоги сім'ям запасних, біженцям, пораненим, в умовах військового часу.

Ключові слова: соціально-економічна криза, Миколаїв, дорожнеча, благодійні організації, завод «Наваль».

Новий 1916-й рік жителі м. Миколаєва (Херсонська губ.) зустрічали з надією на переможне закінчення тривалої, виснажливої Великої війни. Після поразок 1915-го року, усім хотілося вірити газетним «військовим оглядам», що провіщали весняний наступ союзних армій на Німеччину, і звільнення нарешті Європи від ярма пруського милітаризму.

Напередодні війни в Миколаєві мешкали близько 105 тисяч осіб, у тому числі 78 тисяч

православних, 30 тисяч католиків, 20 тисяч іудеїв, близько 900 лютеран, більше 400 мусульман [1, 81]. З початком Першої світової зросла роль м. Миколаєва як центру військового суднобудування імперії. На заводах: «Наваль» (в 1916 р. працювало 13 тисяч 371 робітник) і «Руссуд» (в 1916 р. – 3900 осіб) будувалися лінкори, крейсера, серії есмінців і підводних човнів. Завдяки військовим замовленням ці підприємства значно розширили

своє виробництво. Так, на заводі «Наваль» побудовано 6 нових стапелів, продуктивність снарядної майстерні виросла в 10 разів, а кількість верстатів на заводі збільшилася на 70% [2, 196].

Враховуючи важливе стратегічне значення Миколаєва у військовому суднобудуванні, німецька розвідка виявляла зацікавленість до його верфей. Про це, наприклад, свідчить такий факт. 17 серпня 1916 р. був заарештований Макс Трегер, що мешкав у Миколаєві, 55 років, уродженець м. Двінська (суч. Даугавпілс, Латвія). За агентурними відомостями, у бесіді з пораненими місцевих лазаретів, Трегер «засуджував російський уряд і командний склад діючої армії». До війни підозрюваний 4 роки жил у Берліні, але з початком бойових дій був висланий з Німеччини, як підданий Російської імперії. Трегер приїхав в Миколаїв і намагався влаштуватися на один із суднобудівельних заводів. Підозру у слідства викликали наступні факти: відправка з Німеччини (а не інтернування) в Росію; проживання без сім'ї в незнайомому, але важливому у військовому відношенні Миколаєві; наявність значних грошових коштів, хоча він займався тільки дрібною торгівлею цигарками. Оскільки явного компромату під час слідства не виявили, М. Трегера звільнили з-під арешту, але вислали углиб Росії [3, 188–189].

У контексті боротьби з «внутрішнім» ворогом – німецьким «засиллям», в жовтні 1916 р., у власність міської управи перейшла дача колишнього німецького віце-консула А. Фрішена (у 1914 р. висланий з Миколаєва у Вятську губернію). Дача переобладнана в санаторій для поранених воїнів на 43 ліжка [4].

Мобілізація усього тилу на потреби війни в Росії розпочалася з великим запізненням лише в 1915 р. Саме тоді для координації роботи на оборону створюються Військово-промислові комітети (ВПК). На початок 1916 року в країні вже діяло 220 місцевих ВПК. І тепер, невеличкі підприємства, кустарні майстерні теж пристосовуються до обслуговування діючої армії.

1 липня 1915 р. подібний комітет засновується в Миколаєві, він координував виготовлення для армії двоколок, возів, армійських кухонь. У лютому 1916 р. замовлення на

1050 двоколок було успішно виконане в строк, що навіть викликало здивування в інтендантських кругах, і в місто прибула спеціальна комісія, яка переконалася в добросовісній роботі миколаївців. Влітку 1916 р. на виготовлені двоколок працювало 40 кустарних майстерень з 500-ми робітниками. Всього в Миколаєві «обозну роботу» для армії виконувало близько тисячі осіб [5].

Важлива роль в громадському житті країни належала, створеним на початку війни, Всеросійському земському і міському союзам. У Миколаєві головою Комітету Всеросійського союзу міст був О. Ф. Грачов, у 1916 р. в комітеті працювало 58 осіб [6, 52–53]. Всеросійський союз міст регулярно надавав Миколаївському комітету фінансову допомогу. Так, на початку року надійшло 2750 крб. на реабілітацію інвалідів війни, для їх навчання різним ремеслам створена майстерня в одному з учбових закладів міста [7]. Миколаївський комітет Всеросійського міського союзу також надавав допомогу і військовополоненим, збираючи для них кошти. Так, 9 серпня в комітет надійшов лист від полонених із «благаннями прислати їм чого-небудь їстівного, хоч би сухарів». Лист підписали І. Грюнвальд, Я. Панченко і Веремєнко, колишні рядові 254-го Миколаївського полку, що знаходились в таборі м. Цербста [8].

З відкриттям військових дій, перед суспільством, постало завдання матеріального забезпечення сімей захисників вітчизни. Товариство по наданню допомоги сім'ям запасних в Миколаєві створено вже 25 липня 1914 р. Воно збирало кошти для родин, які в результаті мобілізації залишилися без годувальників.

Найбільші надходження йшли від колективів суднобудівельних заводів. Так, Комітет робітників і службовців заводу «Наваль» в липні 1916 р. виділив: 13 тис. крб. сім'ям запасних, сиротам воїнів – тисячу крб., Миколаївському єврейському комітету допомоги біженцям – 500 крб., Латиському комітету допомоги біженцям – 200 крб., фонду допомоги інвалідам Другої вітчизняної війни – 100 крб. [9].

Останньою значною подією, що викликала активізацію збору пожертвувань для постраждалих та їх родин, стала загибель на Севастопольському рейді лінкора «Імператриця

Марія», побудованого в Миколаєві на заводі «Руссуд». За 5–7 листопада 1916 р. надійшло 2812 крб. Причому, учні комерційного училища зібрали 442 крб. [10].

18 вересня 1916 р. зважаючи на недолік фінансових коштів Миколаївський комітет піклування про біженців (створений в листопаді 1915 р., коли в місті опинилися більше 2 тисяч біженців із західних губерній) навіть прийняв рішення припинити видачу допомоги тим біженцям, які працюють на заводах або отримують пайки в якості сімей запасних [15, 19]. У 1916 р. єврейською общиною міста для 700 біженців-євреїв було зібрано 60229 крб. Щоправда, кількість людей, що здійснювали пожертвування, зменшилося за рік удвічі: 1915 р. – 2110 чол., в 1916 р. – 996 [11, 197].

Важлива роль в громадському житті міста в роки військового лихоліття належала також 95 учбовим закладам Миколаєва, які налічували 14 тис. учнів. Ще в травні 1915 р., представниками цих закладів створена Педагогічна комісія, яка надавала допомогу дітям із сімей запасних і біженців. Так, з 3 липня 1915 р. по 5 жовтня 1916 р. комісія виділила на учбове приладдя, взуття, одяг дітям воїнів і біженців 4495 крб. [12]. Влітку для польських дітей-біженців відкрита школа з викладанням на рідній мові [13]. Проте матеріальне становище багатьох учнів залишалося важким. Так, «гостру нужду в одязі» потребували 495 дітей початкових училищ [14].

Надання допомоги пораненим і хворим воїнам покладалося на однойменний Комітет, який був організований на початку війни. Під його опікою знаходилося 17 миколаївських лазаретів. За самовіддану роботу в шпиталях у 1916 р., медики удостоювалися нагород. Так, М. Вікулов – молодший лікар Миколаївського флотського напівекіпажу нагороджений орденом Св. Станислава 3-го ст., П. Засухін – помічник головного лікаря Миколаївського морського шпиталю орденом Св. Володимира 3-го ст. [15 133, 136].

З початком війни розташовані в місті кадрові військові частини: 58-й піхотний Празький полк (15-а піхотна дивізія) і 7-й Донський козачий полк (6-а козака дивізія) – вирушають на фронт. З Празького полку виділені

також кадри для розгортання 254-го Миколаївського полку (64-а піхотна дивізія).

У 45-му запасному піхотному батальйоні (з 1916 р. – полк) готується поповнення для діючої армії. В місті також в цей період дислокуються козака сотня 7-го Донського полку, ополченська дружина, флотський напівекіпаж, понтонний батальйон, а після відкриття в 1916 р. нового Румунського фронту і зенітний підрозділ для захисту суднобудівельних заводів від можливої загрози повітряного нападу – «34-а окрема легка батарея для стрільби по повітряному флоту» [16, 20].

Миколаївці постійно очікували вістей від своїх близьких, що перебували в діючій армії, стежили за військовими подіями на фронті. Саме у кінці травня 1916 р. Празький полк брав участь в Брусиловському наступу, прорвавши австрійський фронт на Луцькому напрямі. Загроза втрати Ковеля – важливого залізничного вузла, змусила німецьке командування спішно перекинути резерви для закриття «луцької діри». І вже на початку червня 1916 р. німецька група генерала Лінзенгена почала контратаки, метою яких було зірвати подальший наступ російських військ. 10–19 червня Празький полк, що опинився на вістрі німецького удару, в цих запеклих боях був знекровлений ...

Червень 1916 р. виявився важким і для 254-го Миколаївського піхотного полку. У ніч на 20 червня в районі білоруського містечка Сморгонь, на позиції Миколаївського полку, німці здійснили газові атаки. В результаті Миколаївський полк зазнав великих втрат: отруєно газами 19 офіцерів і 1114 нижніх чинів, померло 147 чоловік [17].

На старому Миколаївському некрополі насьогодні збереглися пам'ятники над могилами 20 загиблих миколаївців в роки Першої світової. Так, 19 серпня 1916 р. відбулося поховання 21-річного прапорщика П. Ф. Кашури, вихованець Миколаївського реального училища загинув смертю героя 3 липня 1916 р., під час прориву укріпленої позиції противника [18]. «Жертв війни» було багато і командир 45-го запасного полку повідомив міську управу, що на військовому кладовищі «вже залишилося дуже мало місця для поховання, чому й просить збільшити площу кладовища» [19].

Наступ Південно-Західного фронту відродив сподівання миколаївців на можливе завершення війни у цьому році. Преса провіщала швидке падіння Австро-Угорщині, підкреслювала скрутне продовольче становище в Німеччині. Але вже у серпні наступ припинився, і розпочалися безрезультатні кровопролитні бої на Ковельському напрямі. В суспільстві стали поширюватися песимістичні настрої про неможливість перемогти Німеччину, про недовіру до влади. Цю ситуацію посилювали труднощі з продовольством і зростанням цін. Буремне ХХ століття тільки починалося, і населення ще не звикло до дефіциту товарів і черг за ними.

Про проблему дорожнечі миколаївська преса стала писати ще з кінця 1915 р. Передусім, освітлювалися факти спекуляції, або, як її тоді називали, «мародерством тилу». Про подорожчання продуктів на місцевих ринках свідчать наступні дані: на початку 1916 р. фунт риби «бичків» коштував 12 коп., в липні – 25 коп., в жовтні – 40 коп., фунт вершкового масла відповідно 70 коп., 1 карбованець і 1 крб.70 коп.; десяток яєць на початок року – 35 коп., липень – 45 коп., жовтень – 75 коп.[20]. Тобто, ціни зросли протягом року на 200–300%.

Миколаївський градоначальник
(жовтень 1909–липень 1916 рр.)
О. І. Мязговський

Офіційно в дорожнечі влада звинувачувала перекупників, які за містом скуповували у селян продукти і потім перепродавали їх удвічі дорожче на ринку. Щоб запобігти цьому, поліцеймейстер Є. Підгорний, навіть, розпорядився відправляти за місто поліцейські роз'їзди [21]. Але ці заходи ситуацію не поліпшили.

Після численних скарг миколаївців на не якісне взуття, поліція оглянула 6 крамниць на базарі і встановила, що в них продавалися чевірки з картонною підошвою [22]. Економічні негаразди все більше викликали невдоволення й «середнього» класу населення, який раніше не проявляв соціальної активності, а відтепер критично ставився до правлячого режиму.

1 липня 1916 р. на засіданні міської управи йшлося про «цукровий голод». Місто потребувало 80 тисяч пудів цукру, а було виділено тільки 34 тисячі пудів. «Батьки міста» все частіше висловлювалися про необхідність введення продовольчих карток. І в жовтні 1916 року для населення виготовлено 45 тисяч карток на отримання цукру [15, 27].

Миколаївський градоначальник
(липень 1916–березень 1917 рр.)
А. Г. Покровський

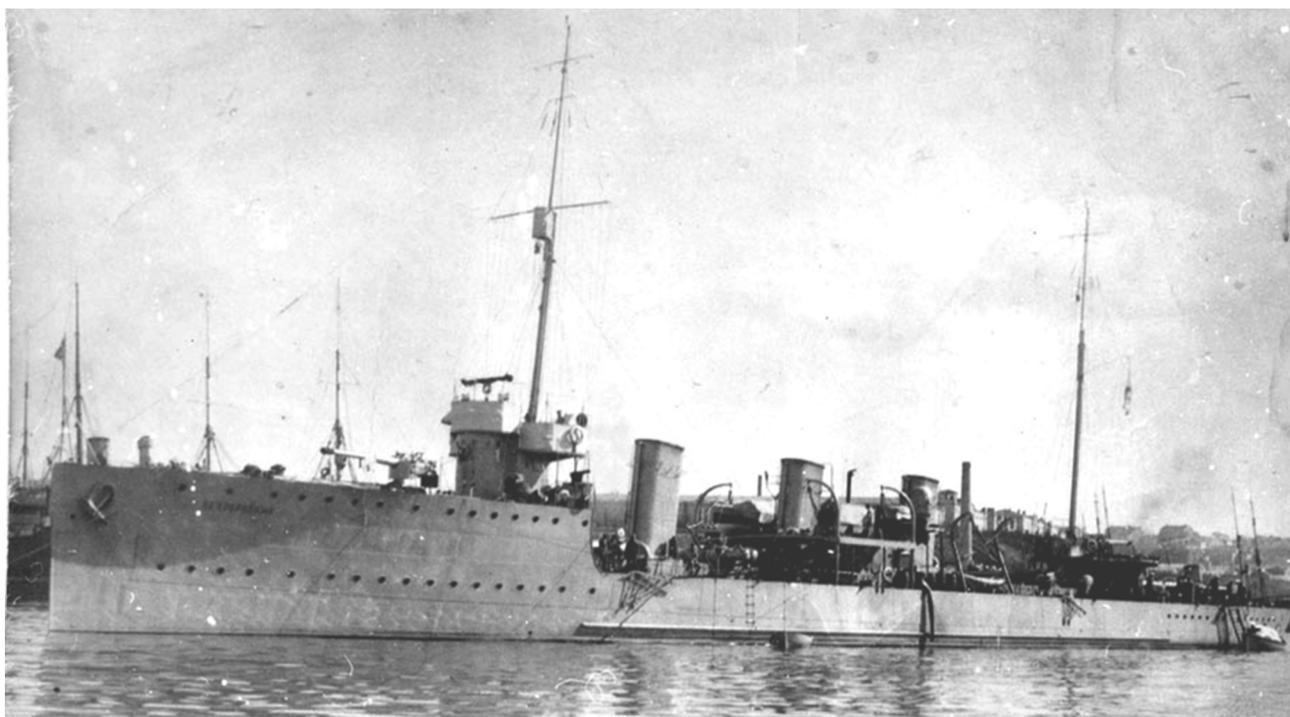
Дорожнеча життя, втома від довгої війни, мобілізації в армію, негативно позначилися на рівні життя робітників. У січні – лютому 1916 р. на суднобудівному заводі «Наваль» відбувся страйк, який охопив 12 тисяч осіб. Він мав економічні причини – робітники вимагали збільшення заробітної плати. Їх обурював той факт, що адміністрація та інженери отримують преміальні кошти при спусках нових кораблів, а потреби робітників ігноруються. Місцеві більшовики О. Скороходов, М. Гноєвенко та ін. закликали до загального страйку. Градоначальник О. Мязговський у своїй відозві до працівників заводу, обіцяв розібратися у вимогах страйкуючих і закликав припинити страйк, побічно спрямований «на користь і могутність німецького кайзера». Проте завод, за винятком снарядної майстерні, було зупинено на 2 місяці. Озлоблення страйкуючих зростало – за заклик відновити роботу був вбитий бригадир однієї з майстерень Воронов. За вказівкою адміністрації 6 тисяч робітників призвали до армії, але враховуючи нестачу кваліфікованих фахівців, через місяць більшість мобілізованих повернули на підприємство. Політичні ж вимоги під час страйку миколаївськими робітниками не висувалися [23, 149–157].

11 липня відбувся жіночий страйк. 300 робітниць вимагали збільшити поденну оплату, але адміністрація заводу їх клопотання відхилила [28, 133].

У кінці травня 1916 р. із-за нестачі чоловіків миколаївська міська управа дозволила приймати на посаду кондукторів трамваїв жінок. У березні та травні працівники трамвайного парку вимагали збільшення зарплатні. Через нестачу електроенергії на лінію виходили лише 22 вагони, а інші 20 простоювали в парку [15, 27]. У зв'язку з цим, управа заборонила їздити в переповнених трамваях військовим нижнім чинам.

Міська електростанція стала працювати з перебоями, але міністр шляхів сполучення О. Ф. Трепов пообіцяв відправити з Баку в Миколаїв для потреб електростанції 30 цистерн нафти [24].

Томливе позиційне сидіння в окопах, тривога за сім'ї, що залишилися в тилу, стали фоном солдатських хвилювань в діючій армії, збільшенням випадків дезертирства. Подібні тенденції, нажаль, відображала і миколаївська преса. Так, лише за один день, під час облав, в різних районах міста поліцією і військовими патрулями 45-го запасного піхотного полку було затримано 44 чоловіка, які ухили-

Есмінець «Беспокойный»

лися від військової служби [25]. Подібні публікації в газетах, зрозуміло, не могли сприяти піднесенню патріотичних настроїв серед солдатських мас. Тому, уперше в Миколаєві, в урочистій обстановці з нагоди дня народження імператриці Марії Федорівни (матері Миколи II), 14 листопада градоначальник А. Г. Покровський (у липні змінив на цій посаді О. Мязговського), особисто вручив 20 георгіївських хрестів і медалей членам команди есмінця «Беспокойный» [26]. Есмінець, що здійснив у 1916 році 14 бойових походів для обстрілу турецького узбережжя та мінних постановок у берегів Болгарії, зазнав ушкоджень поблизу Констанци, і з вересня ремонтувався на верфі «Наваля». На миколаївському некрополі зберіглася могила матросів з цього есмінця М. Данилова та Р. Єрмоленко [14, с. 92–93].

У жовтні оголошено нову мобілізацію в армію ратників ополчення у віці 38–42 років. Численні «похоронки» з фронту, свідчили, що шансів у ополченців повернутися назад небагато. Мобілізованих обурювало те, що не відправляють воювати поліцейських, які відсиджуються в тилу.

У кінці року газетна поліцейська хроніка все частіше вказувала на зростання в місті крадіжок, процвітання самогонваріння, поширення жебрацтва, збільшення на 63% в порівнянні з минулим роком дитячої злочинності [27]. Незважаючи на цензуру, місцеві газети передруковували із столичних видань подробиці вбивства Григорія Распутіна, і вказували на нове явище – довгі «хвости» у гасових крамницях в Миколаєві.

Отже, 1916 рік не приніс миколаївцям очікуваного переможного закінчення тривалої війни, а їх патріотичні настрої затьмарили соціально-економічні проблеми.

Список використаних джерел

1. Адресная и справочная книга всего Николаева на 1912 год. — Николаев : Издательство Д. А. Белого, 1911. — 94 с.

VLADYSLAV PARHOMENKO
Mykolaiv

SOCIAL AND POLITICAL LIFE IN MYKOLAIV: 1916

The article highlights the social and political life in Nikolayev in 1916 on the basis of main periodical publications of that period. Attention is focused on the socio-economic crisis, the growth of the high costs, the strike movement in the plant «Naval», the activity of public charitable organizations which assisted families of military discharged, refugees, and people who were wounded in wartime.

Key words: socio-economic crisis, Mykolaiv, high costs, charitable organizations, the plant «Naval».

2. Шацлло К. Из истории финансового капитала. Влияние первой мировой войны на развитие судостроительной промышленности Юга России / К. Шацлло // Первая мировая война 1914–1918. — М. : Наука, 1968. — С. 192—210.
3. Пархоменко В. А. Антинемецкая кампания на Николаевщине в годы Первой мировой войны / В. А. Пархоменко // Научный вестник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. — Вип. 3.30. Історичні науки. — С. 186—191.
4. Николаевская газета. — 1916. — 30 октября.
5. Николаевская газета. — 1916. — 24 июля.
6. Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). — М. : Городская типография, 1916. — 89 с.
7. Трудовая газета. — 1916. — 3 января.
8. Николаевская газета. — 1916. — 10 августа.
9. Николаевская газета. — 1916. — 28 июля.
10. Николаевская газета. — 1916. — 8 ноября.
11. Шукин В., Павлюк А. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / В. Шукин, А. Павлюк. — Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2009. — 352 с.
12. Николаевская газета. — 1916. — 12 октября.
13. Николаевская газета. — 1916. — 6 июля.
14. Николаевская газета. — 1916. — 8 октября.
15. Пархоменко В., Губская Т. «Честью и кровью венчанные». Николаев. Первая мировая / В. Пархоменко, Т. Губская. — Николаев : Видавець І. Гудим, 2016. — 180 с.
16. Пархоменко В. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату у Миколаєві (1917–1918 рр.) / В. Пархоменко // Воєнна історія. 2004. — № 1—3. — С. 18—27.
17. Пархоменко В. К столетию трагедии: 254-й Николаевский пехотный полк в боях у Сморгони в 1916 году // Вечерний Николаев. — 2016. — 8 октября. — С. 3.
18. Николаевская газета. — 1916. — 21 августа.
19. Николаевская газета. — 1916. — 27 июля.
20. Николаевская газета. — 1916. — 19 октября.
21. Николаевская газета. — 1916. — 6 августа.
22. Николаевская газета. — 1916. — 8 июля.
23. Отражения империалистической войны // Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. — Николаев : Типография Николаевского окрисполкома, 1923. — С. 147—157.
24. Николаевская газета. — 1916. — 9 августа.
25. Николаевская газета. — 1916. — 4 декабря.
26. Николаевская газета. — 1916. — 15 ноября.
27. Николаевская газета. — 1917. — 21 января.
28. Кац Р. Черноморский судостроительный (1898–1972) / Р. Кац, О. Златопольская, И. Смирнов. — Л. : Судостроение, 1973. — 355 с.

ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО
г. Николаев

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ НИКОЛАЕВА: ГОД 1916-й

В статье на основании преимущественно периодики того периода, освещается общественно-политическая жизнь г. Николаева в 1916 году. Внимание акцентируется на социально-экономическом кризисе, росте дороговизны, забастовочном движении на заводе «Наваль», деятельности общественных благотворительных организаций по оказанию помощи семьям запасных, беженцам, раненым, в условиях военного времени.

Ключевые слова: социально-экономический кризис, Николаев, дороговизна, благотворительные организации, завод «Наваль».

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016

УДК 94 (477)

МАКСИМ ШТАБА

м. Миколаїв

maksim_shtaba@mail.ru

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ М. МИКОЛАЄВА В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано участь представників єврейської громади міста Миколаєва в роботі органів міського самоврядування наприкінці ХІХ на початку ХХ століття. Розглянуто політичні напрямки і рухи які були пріоритетними для представників єврейської громади міста, діяльність їх організацій та партій в Миколаєві в зазначений період, а також ставлення збоку російської влади до політичної діяльності євреїв в місті.

Ключові слова: євреї, сіоністські організації, Бунд, Поалей Цион, «Боротьба».

Актуальність зазначеної теми полягає в тому що єврейське населення в другій половині ХІХ на початку ХХ ст. в Миколаєві відіграло важливу роль в культурному та економічному житті міста. Однак в соціальному плані відносини до євреїв з боку влади та місцевого населення не завжди складались позитивно. У статті автор намагається розкрити питання політичної діяльності представників єврейської громади міста. Потрібно зазначити що, соціальні утиски представники зазначеної громади намагались вирішити в політичній площині. Основною проблемою дослідження є визначення причин, чому місцева влада з недовірою та насторогою ставилася до єврейських політичних поглядів та євреїв в цілому?

Дослідження регіональної історії національних меншин набули актуальності після здобуття Україною незалежності, не виключенням стали і дослідження історії єврейської громади міста Миколаєва.

Одною з перших спроб в дослідженні єврейської громади міста була публікація

Й. М. Шайкіна в 1998 р., але зазначена праця мала недоліки у вигляді недостатньої кількості джерел [12].

Значний внесок в розробку теми єврейського населення зробила Л. Л Левченко в своїх дослідженнях, вона акцентувала увагу на демографії євреїв Миколаєва, а також на відносинах зазначеної громади з Миколаївськими військовими губернаторами [8–10].

Дослідженням історії євреїв м. Миколаєва займались дослідники В. В. Щукін та А. М. Павлюк. Так, у 2009 р. вийшла праця «Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.)», в якій описані різні аспекти життя єврейської громади Миколаєва, розкрито правові положення євреїв в місті, та внесок євреїв в соціально-економічний розвиток міста Миколаєва з кінця ХVІІІ ст. по 1917 р. [13].

Вагомий внесок в дослідження історії єврейського населення Миколаєва зробили М. М. Шитюк, Н. О. Рижєва, Є. Гриневич, Ф. Коган та ін.

Автором поставлено завдання дослідити участь представників єврейської громади Миколаєва в роботі органів міського самоврядування; визначити політичні погляди єврейського населення міста та діяльність в Миколаєві єврейських політичних партій та організацій. Метою статті є дослідження політичних поглядів єврейського населення Миколаєва в кінці XIX на початку XX ст.

У 1866 році за клопотанням військового губернатора адмірала Б. О. Глазенапа уряд відмінив всі обмеження на проживання єврейського населення в місті Миколаїв, які були запроваджені в 1829 р., але діяли фактично з 1834 р. Чисельність єврейської громади поступово починає збільшуватись, так на 1880 р. в Миколаєві проживає 8325 осіб єврейської національності, а через 17 років, в 1897 р. єврейська громада налічує 20 109 осіб, що становило 20 відсотки від загального населення.

В подальшому, протягом 1898–1903 рр. приріст єврейського населення стабілізувався, що може означати те, що євреї все більше ставали стабільною частиною населення міста. Це підтверджується і показниками частки єврейського населення Миколаєва від загального населення, яка становила 19,2–20,06 відсотків, і більше не піднімалась.

У зв'язку з великою часткою єврейського населення в Миколаєві, виникло питання про участь представників єврейської громади в органах міського самоуправління. На виборах 1872 р. до міської Думи євреї були включені у загальні списки.

У списках Миколаївської міської Думи за 1884 р. зустрічаються такі прізвища як: Я. Г. Камінський, М. М. Ландау, І. С. Каменецький, Г. Б. Вуліх, М. А. Гурфінкель та ін. [1, арк. 1].

У період 1893–1897 рр. кількість гласних депутатів в міській Думі Миколаєва, згідно з законодавством дорівнювала п'яти. А вже протягом 1897–1901 рр. кількість представників єврейської громади зменшилась до 3 гласних. В цілому, до 1906 року в Миколаївській Думі завжди були присутні представники від єврейського населення міста, їхнє число було від 3 до 11 осіб. Найбільший показник був в період 1888 по 1892 рр.

Супротив міської влади, яка намагалась лишити без представництва євреїв в міській

Думі на період 1902–1905 рр. був очевидним, і це не могло не викликати хвилювання серед єврейської громади міста. Так в 1901 році група купців та жителів – євреїв подали до міської управи заяву про те, що Херсонська губернія, входить до числа губерній, в які призначені для постійного проживання євреї, тому немає ніяких підстав для виключення євреїв з числа гласних у міській Думі [13, 81].

Схожа ситуація відбулась і в 1905 році, коли міська управа відмовилась призначити гласних з числа євреїв, позбавляючи таким чином представництва в міській Думі єврейське населення Миколаєва. Представники єврейської громади, а це – Лейб Мешурес, Яков Камінський, Герш Сахарзон, Григорій Бродський, Арон Клейман та ін. звернулись до градоначальника з вимогами дотримання прав єврейського населення згідно з указом від 24.03.1866 р., який закріплював права євреїв в місті, і ніколи не був відмінений. Але прохання представників єврейської громади Миколаївським градоначальником було відхилено. 1.04.1905 р. градоначальник направив листа до міської поліції, з поясненням про відхилення вимог представників єврейської громади, тим, що місто Миколаїв не входить до смуги єврейської осілості [2, арк. 3].

У різні періоди, в число гласних від єврейської громади до Миколаївської міської Думи входили: Г. І. Касодо, І. С. Каменський, М. Г. Кенінгсберг, С. І. Давидсон, Г. І. Кранцфельд та інші. Працювали в міській управі Г. Д. Клейф, І. Я. Каплан.

До того ж важливо підкреслити те, що євреям не перешкоджали в участі у виборах в Державну Думу в 1906 році. Вони реєструвались на рівні з іншими підданими Російської імперії. Представники єврейського населення склали 1221 осіб із загальних 4530 зареєстрованих до виборів до Державної Думи в Миколаєві. Дані свідчать про те, що євреї поклали великі сподівання на вибори до Державної Думи. Основною метою кандидатів від єврейського населення було скасування всіх обмежень для євреїв, зокрема скасування смуги єврейської осілості [13, 83].

У кінці XIX – на початку XX ст. на території Російської імперії виникають перші політичні партії, не оминув цей процес і єврейські

громади. В єврейському середовищі найбільшу популярність отримали сіоністські організації, та політичні партії соціалістичного спрямування. Сіонізм – це суспільно-політичний рух, спрямований на утворення самостійної єврейської держави. В свою чергу, іншим політичним напрямком, який був найбільш популярним були соціалістичні ідеї. Ідеї обох політичних напрямків були сприйняті російською владою негативно. Адже Російська імперія базувалась на засадах монархії і єдиної неподільної православної Росії. Будь-які прояви єврейського націоналізму чи поглядів спрямованих на класову боротьбу та гаслами про революцію каралися владою.

У Миколаєві в кінці XIX – на початку XX ст., як і по всіх великих містах Російської імперії, найбільш популярними суспільно-політичними рухами серед євреїв були: сіоністи, Російська соціал-демократична робітничка партія (яка розподілиться на більшовиків і меншовиків), Бунд – єврейський соціалістичний робітничий союз в Литві, Росії та Польщі, та Поалей Цион – єврейська соціал-демократична робітничка партія.

Перший сіоністський гурток в Миколаєві виник 1899 році. Але основною проблемою сіонізму була відсутність узгоджених дій та єдності серед різних його течій. На 1901 рік в Миколаєві існувало кілька сіоністських гуртків, між якими не було єдності. В цей період, діяльність сіоністських організацій була досить пасивною. Цікавість до сіонізму пробудилась під час приїзду доктора Вейцмана із Швейцарії. З дозволу міського рабина Л. Анчілевича доктор Вейцман виступив в одній з міських синагог, але міською поліцією виступ був перерваний, з того приводу, що ніяких домовленостей про цей виступ не було. Доктора Вейцмана було запрошено в відділок поліції, а рабин отримав офіційну догану [13, 84].

Доктором Вейцманом був майбутній перший президент держави Ізраїль Хаїм Вейцман. Рабин Анчілевич користується тим, що міська поліція не була попередженою про цей виступ, та не мала співробітників, які розуміли мову, дозволив проповіднику виступити на ідиші в будинку молитви. Перервати виступ з'явився сам Миколаївський поліцеймейстер. Хаїм Вейцман за свій виступ ніякого покарання не отримав, з тієї причини, що він був громадянином

іншої держави, але сам рабин Анчілевич, як уже згадувалось отримав сувору догану за те, що дозволив виступ іноземцю [13, ст.85].

У подальшому, від цього збігу неприємних обставин рабин Анчілевич не сильно постраждав. Миколаївський градоначальник неодноразово призначав Л. Анчілевича виконувати обов'язки міського рабина, але в подальшому рабин був більш обережний, і відкрито не проявляв симпатій до сіонізму.

Після 1901 року в Миколаєві продовжувалась боротьба між різними групами сіонізму. Демократична група сіоністів відправила делегатом на конгрес до Базеля Р. Г. Шухмана, на протигагу опоненти відправили на конгрес протест з заявою, що він не являється законним лідером сіонізму в місті. На 1902 р. в Миколаєві діяло 6 сіоністських організацій, що ще раз доводить про відсутність єдності серед представників цього руху [10, 156].

Місцева влада не розуміла як саме їй потрібно себе поводити відносно сіоністських організацій. Основна проблема полягала в тому, що місцева влада немала чітких вказівок із Петербурга у вирішенні цього питання. Так, в серпні 1902 року по доносу про зібрання в оселі Абрама Каца був проведений обшук. Під час обшуку виявлено «Протокольну книгу І сіоністського теоретичного гуртка в Миколаєві» і бібліотеку. Як було з'ясовано: «Засновниками бібліотеки були син господаря М. Кац, Ш. Броун, Й. Осинівський, Л. Дробинський, А. Чудновський та інші». Учасників сіоністського гуртка поліцеймейстер пропонував арештувати на два місяці, градоначальник пом'якшив покарання до 1 місяця [5, арк. 2–4]. В даному випадку покарання було не за сіоністську діяльність, а за організацію бібліотеки і зібрання без дозволу на те поліції. Але Департамент поліції МВС призначив арешт А. Каца та ін.. [7, арк. 25–27].

Ситуація відносно сіоністів починала кардинально змінюватись з 1903 р. Активізація сіоністського руху викликала стурбованість в правлячих колах, які вбачали запровадження репресивних мір в боротьбі з цим явищем. Так, 24 липня 1903 р. всім поліцеймейстерам, градоначальникам, губернаторам надіслано лист за підписом міністра внутрішніх справ К. Плеве, в якому йшлося про небезпечність сіоністських організацій в національному пи-

танні, оскільки вони спонукають до міжетнічних конфліктів, що суперечило російській державній ідеї [7, арк. 2–3].

Боротьба з сіонізмом продовжилась і після революції 1905–1907 рр. Так, миколаївська адміністрація заборонила одному з найвпливовіших лідерів сіоністського руху В. Жаботинському виступити в місті з лекцією «Національні меншини».

У цілому, на відмінно від Одеси, Миколаїв не став центром сіоністського руху. Це пояснюється тим, що по-перше сіоністи в своїй діяльності були досить пасивні. Другою причиною було те, що концентрація єврейського населення в місті була значно меншою ніж в Одесі, та органи правопорядку тримали ситуацію в місті під своїм контролем [13, 90].

У місті активно діяли організації соціал-демократичних єврейських партій Бунд та Поалей Цион.

Ключову роль в Миколаєві Бунд грав в період революції 1905–1907 р., так після революційних подій 1905 року, коли в Миколаєві в листопаді того ж року виникли «Ради робітничих депутатів». Бунд прийняв сторону меншовиків, і намагався нівелювати вплив більшовиків на суспільно-політичне життя в місті.

Але на противагу вищезазначеному, миколаївський дослідник П. І. Соболев в своїй праці стверджує, що в період революційних подій 1905 р. в Миколаєві, після єврейських погромів відбувається злиття і об'єднання всіх революційних організацій: РСДРП (більшовиків та меншовиків) та Бунду в «Об'єднаний комітет соціал-демократичних організацій», що дало змогу підпорядкувати більшовиками своєму впливові і єврейських трудящих [11, 14].

Про активність євреїв у політичній сфері свідчить красномовно і таємний лист миколаївського градоначальника до МВС, датований груднем 1906 р. В листі йшлося про те, що в Миколаєві окрім «шкідливих» політичних партій, таких як «Миколаївський комітет соціал-демократичних партій» та «Миколаївська організація соціалістів-революціонерів», в яких євреї приймають активну участь, в місті з'явилися виключно єврейські партії «Бунд», «Поалей Цион», група «сіоністів» та інші єврейські революційні організації. Зокрема в листі йшлося про те, що основною проблемою є те, що переписка між єврейськими політич-

ними партіями та організаціями ведеться на єврейській мові, а серед поліції та жандармів були відсутні спеціалісти, які б розуміли цю мову [3, арк. 3].

26 січня 1907 року була арештована 19-річна акушер–практикантка Фріма Бейз, в якої було знайдено при обшуку нелегальну газету «Боротьба», яку видавали спільно Бунд та РСДРП. Дівчину звинуватили в поширенні агітації за РСДРП на виборах в Державну Думу. Покаранням для неї стала заборона проживання в Миколаєві [4, арк. 92–93].

Таким чином, потрібно зазначити, що відношення місцевої влади до єврейської громади було зверхнім, а в деякій мірі ворожим. Це яскраво простежується в відношенні місцевої адміністрації до представників єврейської громади в міській Думі. Так, спостерігається тенденція зниження представників від єврейського населення міста з кожною новою 4-річною діяльністю міської Думи.

З початком діяльності єврейських політичних партій ставлення до них з боку міської влади було негативним. В сіоністських організаціях російська влада вбачала прояви єврейського реакційного націоналізму, який не вписувався у загальну концепцію російської державної політики, і якщо на рубежі XIX–XX ст. діяльність сіоністських організацій владою майже не переслідувалась, то на початку XX ст. відношення до сіонізму стало відкрито негативним.

Окрім сіоністських організацій серед єврейського населення популярні також соціал-демократичні єврейські партії: Бунд та Поалей Цион, а також РСДРП, в складі якої була велика кількість євреїв. До таких політичних партій відношення влади було негативним з самого початку їхньої діяльності в Миколаєві. Адже в даних партіях керівництво Російської імперії вбачало ворога і небезпеку державності, оскільки РСДРП, Бунд, Поалей Цион відігравали провідну роль під час революційних подій 1905–1907 рр.

Економічні причини, закритість єврейських громад, релігійні відмінності, які не сприймалася переважною більшістю християнського населення міста та антимонархічні політичні погляди спричиняли єврейські погроми, які протягом 1905–1907 рр. прокотились не тільки по Миколаєві, а по багатьох містах «смуги осілості».

Список використаних джерел

1. Державний архів Миколаївської області (Держархів Миколаївської обл.), Ф. 222, Оп. 1, Спр. 1628, Арк. 56.
2. Так само, Ф. 229, Оп. 1, Спр. 917, Арк. 42.
3. Так само, Спр. 1013, Арк. 58.
4. Так само, Спр. 1121, Арк. 117.
5. Так само, Оп. 4, Спр. 30, Арк. 73.
6. Так само, Спр. 54, Арк. 87.
7. Так само, Спр. 58, Арк. 113.
8. Левченко Л. Л. Євреї на терені Миколаївського військового губернаторства у XIX ст. / Лариса Леонідівна Левченко // Запорозькие еврейские чтения. — Запорозьке, 1999. — Вып. 3. — С. 17—24.
9. Левченко Л. Л. Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском военном губернаторстве в XIX в. / Лариса Леонидовна Левченко // Материалы Восьмой Международной Межрегиональной конференции по иудаике. — М., 2001. — С. 39—54.
10. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900) / Лариса Леонідівна Левченко. — Миколаїв : Вид-во МДГУ імені П. Могили, 2006. — С. 39—54.
11. Соболев П. І. Нариси історії Миколаївщини XX століття : навчальний посібник / Петро Іванович Соболев. — Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2005. — 156 с.
12. Шайкин И. М. История евреев Николаева / Иосиф Меерович Шайкин // Запорозькие еврейские чтения. — Вып. 2. — Запорозьке, 1998. — С. 130.
13. Шукин В. В., Павлюк А. Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / Владимир Владимирович Шукин, Андрей Николаевич Павлюк. — Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2009. — 352 с.

МАХІМ ШТАВА

Mykolaiv

THE JEWISH POPULATION IN THE POLITICAL LIFE OF NIKOLAEV IN THE LATE XIX EARLY XX CENTURY

The article analyzes the participation of representatives of the Jewish community of Nikolaev in the work of the city government in the late XIX to early XX century. We consider political trends and movements that have been a priority for the Jewish community, the activities of their organizations and parties in Nikolaev in the period, and treatment side of the Russian authorities to the political activities of Jews in the city.

Key words: Jewish, Zionist organization, Bund, Poale Zion, «Fighting».

МАКСИМ ШТАБА

г. Николаев

ЕВРЕЙСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ Г. НИКОЛАЕВА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье проанализировано участие представителей еврейской общины города Николаева в работе органов городского самоуправления в конце XIX начале XX вв. Рассмотрены политические направления и движения которые были приоритетными для представителей еврейской общины города, деятельность их организаций и партий в Николаеве в указанный период, а также отношение со стороны российских властей к политической деятельности евреев в городе.

Ключевые слова: евреи, сионистские организации, Бунд, Поалей Цион, «Борьба».

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАБЕНКО Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області.

БАКОВЕЦЬКА Ольга Олександрівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

БУГЛАЙ Наталя Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

БУГРІЙ Володимир Станіславович, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

ГАМЗА Володимир Ілліч, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ГЕВКО Анастасія Андріївна, аспірантка кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ГОРБУРОВ Євген Григорович, кандидат історичних наук, краєзнавець.

ГОРБУРОВ Кирил Євгенович, кандидат історичних наук, приватний нотаріус Миколаївського міського нотаріального округу Миколаївської області.

ГРИЦЕНКО Тетяна Рубілівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович, доктор історичних наук, професор кафедри теорії й методики природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

ЗАХАРЧЕНКО Олексій Олексійович, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЗЕРКАЛЬ Микола Миколайович, доктор історичних наук, завідувач кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ІЛЛАР Крістіна Яношівна, учитель історії та географії Ужгородської Угорськомовної Гімназії.

КАЛКУТІНА Наталя Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії освіти, теорії й методики суспільствознавчих предметів Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

КУЛЧАР Тімеа Федорівна, старший викладач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції Ужгородського Національного Університету, аспірантка Дебреценського університету.

ЛЮТИЙ Олександр Павлович, кандидат технічних наук, заступник технічного директора – директор з енергетики та ремонтів ПАТ «Електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь» імені О. М. Кузьміна».

МЕЛЬНИКОВ Євген Олегович, кандидат історичних наук, старший лаборант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

МІЩАНИН Василь Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

НЕФЬОДОВ Дмитро Валерійович, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ПАРХОМЕНКО Владислав Анатолійович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

РЕВЕНКО Віра Валентинівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

РУБАН Марія Володимирівна, аспірантка кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

СЕДЛЯР Юлія Олександрівна, доктор політичних наук, професор кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ТРЕТЯКОВА Ольга Анатоліївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ШТАБА Максим Ігорович, аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

ЯНЧУК Михайло Михайлович, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

В сборнике научных трудов помещены статьи по актуальным проблемам исторических наук: этнологии, историографии, краеведению, отечественной и всемирной истории.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, краеведов, аспирантов, студентов исторических специальностей.

In proceedings of the articles on actual problems of historical Sciences: ethnography, historiography, local history, national and world history.

For researchers, lecturers of higher educational institutions, researchers, graduate students, students of historical specialties.

In der Sammlung von wissenschaftlichen Publikationen platziert werden Artikel zu aktuellen Problemen der historischen Wissenschaften: Ethnologie, Geschichte, Stadtgeschichte, der einheimischen und der Weltgeschichte.

Für wissenschaftliche Mitarbeiter, Professoren von Hochschulen, Heimatforscher, Doktoranden, Studenten historischen Spezialitäten.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК

**МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

**НИКОЛАЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени В. А. СУХОМЛИНСКОГО**

WISSENSCHAFTSBLATT

NATIONALE V. O. SUKHOMLYNSKYI UNIVERSITÄT MYKOLAYIV

SCIENTIFIC BULLETIN

MYKOLAIV V. O. SUKHOMLYNSKYI NATIONAL UNIVERSITY

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 2 (42), листопад 2016

Формат 60×84 1/8. Ум. друк. арк. 19,8.

Тираж 100 пр.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 20999-1010799 Р від 25.09.2014 р.

Адреса редакції та видавця:

Видавництво МНУ імені В. О. Сухомлинського

54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

тел. (0512) 37-88-38, т/ф 37-88-15

e-mail: publish.mnu@i.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.